

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého národního korpusu

Filologie – Matematická lingvistika

DISERTAČNÍ PRÁCE

Tatiana Timoshchenko

Barvy v české a ruské frazeologii
(Srovnávací analýza sémantiky pojmenování barev na základě
korpusových dat a frazeologických slovníků)

Colours in Phraseology of Czech and Russian
(Comparative Analysis of Colour Terms Semantics on the basis of
Linguistic Corpora and Phraseological Dictionaries)

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

2020

PODĚKOVÁNÍ

Tímto bych chtěla vyjádřit poděkování všem, kdo mě v psaní disertace podporovali a věřili v můj úspěch.

Jsem velice vděčná paní doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., za ochotu a stálou inspiraci našeho doktorandského týmu během setkání kognitivního kroužku, který byl účastníky mimo jiné využíván jako platforma pro prezentaci jednotlivých dílů svých rozpracovaných výzkumů. Obzvlášť přínosné byly osobní konzultace s paní školitelkou, jež pro mne vždy obnášely podnětné rady.

Mé srdečné poděkování patří panu prof. PhDr. Františku Čermákovi, DrSc., který mě před lety přivítal na Ústavu českého národního korpusu a uvedl do komplexního studia české jazykovědy (zejména frazeologie) a též mi poskytoval cenné odborné konzultace.

Ze zahraničních odborníků bych chtěla jmenovat paní prof. Krystynu Waszakowou, které vděčím za odbornou pomoc v oblasti výzkumu označení barev a poskytnutou literaturu při mém studijním pobytu na Varšavské univerzitě v roce 2014.

Velice děkuji za korekturu a cenné poznámky Michaele Liškové, Veronice Vodrážkové a Kateřině Palivadě.

PROHLÁŠENÍ:

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 02. ledna 2020

Tatiana Timoshchenko

Abstrakt

Disertace se zabývá základními pojmenováními barev (v pojetí B. Berlina a P. Kaye) v českých a ruských frazémech. Teoretický rámec práce představují hlavní principy kognitivní sémantiky (antropocentrismus jazyka, jeho propojenost s myšlením, motivovanost lexikálního významu tělesnou zkušeností mluvčích, kategorizace jakožto zásadní způsob interpretace reality). Shodně s tím představujeme sémantiku označení barev jakožto strukturovanou mentální kategorii tvořenou dílčími koncepty (jednotlivými významy), jež jsou vnitřně navzájem propojeny. Jádrem práce je analýza slovníkového materiálu a korpusových dat obou zkoumaných jazyků, na jejímž základě se určují prototypy pojmenování barev a jejich jednotlivé významy. Pro každé pojmenování je sestaveno schéma, ve kterém je zmapován proces rozšiřování jeho sémantiky z prototypu prostřednictvím pojmových extenzí (především metafor a metonymie). Poznatky vedou k odhalení shod a rozdílů v sémantice zkoumaných výrazů, popř. k určení některých rysů charakteristických pro jazykový obraz světa češtiny a ruštiny.

Klíčová slova

frazém, jazykový korpus, jazykový obraz světa, kategorie, konotace, metafora, metonymie, prototyp, sémantika, význam, základní označení / pojmenování barvy.

Abstract

This thesis deals with basic colour terms (in the conception of B. Berlin and P. Kay) in Czech and Russian idioms. The theoretical framework applied in this research incorporates the main tenets of cognitive semantics (the language is anthropocentric, it is interrelated with the mind, the lexical meaning is motivated by bodily experience of speakers, the categorization as a crucial way of reality interpretation). According to it the semantics of colour terms are presented as a structured mental category that consists of individual concepts (meanings), which are inter-linked with one another. The core of this thesis presents the analysis of the Czech and Russian dictionaries and the corpus data, in terms of which the prototypes of each colour term are revealed and visual schemes of their metaphorical and metonymic meaning extension are charted. The findings lead to designate the similarities and the differences in the meaning of studied terms, in particular to determinate some features, which are peculiar for linguistic worldview of Czech and Russian.

Keywords

idiom, linguistic corpus, linguistic picture of the world, category, connotation, metaphor, metonymy, prototype, semantics, meaning, basic colour term.

Struktura práce

Práce je obsahově rozdělena do dvou základních částí. V první části jsou vyložena teoretická východiska provedeného výzkumu, druhá část je věnována analytické interpretaci jazykových dat a konstruování jazykového obrazu zkoumaných pojmenování barev.

Výklad teoretického zázemí práce zahrnuje pojednání o kognitivním přístupu na pozadí jiných směrů lingvistického bádání zaměřeného na pojmenování barev. Následně jsou vyloženy klíčové pojmy, jako jsou základní pojmenování barev, kategorie a kategorizace, prototyp, metafora a metonymie aj.

Samostatný oddíl je věnován frazeologii jakožto lingvistické disciplíně. Nejprve je zde rozebrán pojem frazém a jeho podstatné rysy, dále je stručně popsána historie vývoje frazeologie v Česku a Rusku.

V posledním oddílu teoretické části je vysvětlen metodologický postup, který při provádění výzkumu uplatňujeme.

Druhou část tvoří soubor osmi kapitol věnovaných pojmenováním jednotlivých barev v češtině a ruštině. Každá kapitola má obdobnou vnitřní strukturu, která se skládá z úvodní části popisující mimojazykové záležitosti spjaté s analyzovanou barvou; v následujícím oddílu se určují prototypy jejího pojmenování; třetí oddíl představuje model jeho sémantického rozšiřování a nastiňuje takto jeho jazykový obraz v češtině a ruštině; v závěru jsou shrnuty průběžné výsledky.

Ve třetí, závěrečné části práce se pokoušíme dát odpovědi na položené výzkumné otázky a zmiňujeme nejdůležitější poznatky získané v rámci provedené analýzy.

Soubor frazeologických výrazů vytěžených ze slovníků, korpusů a jiných zdrojů, který byl v práci použit jakožto výzkumný materiál, je umístěn v příloze.

Seznam použitých zkratek

ASSČ – *Akademický slovník současné češtiny*, od r. 2012. Kol. autorů. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

URL: <http://www.slovníkcestiny.cz>

ČNK – Český národní korpus

URL: <https://www.korpus.cz/>

ČP1 – Flajšhans V., 2013, *Česká přísloví. Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slézsku*. První svázek: písmena A-N. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

ČP2 – Flajšhans V., 2013, *Česká přísloví. Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slézsku*. Druhý svázek: písmena O-Ž. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

ČRFS – Stěpanová L., 2007, *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

DAL – Dal V. I., *Толковый словарь живого великорусского языка*.

URL: <http://slovardalja.net/>

FED – Fedorov A. I., 2008, *Фразеологический словарь русского литературного языка: ок. 13000 фразеологических единиц*. Москва: Астрель: АСТ.

IKM – idealizovaný kognitivní model [Lakoff 1987]

KUR – Kurilova A. D., 2009, *Новый фразеологический словарь русского языка: более 8000 фразеологизмов*. Москва: Русский язык-Медиа, Дрофа.

LR – Zaorálek J., 1963, *Lidová rčení*. 2. opravené vydání. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

MAS – Jevgeňjeva A. P. (ed.), 1999, *Словарь русского языка: В 4-х т. (Малый Академический Словарь)*. РАН, Ин-т лингвистич. исследований; 4-е изд., стер. Москва: Русский язык.

URL: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/0encyc.htm>

MOK – Mokienko V., Nikitina T., 2007, *Большой словарь русских поговорок*. Москва: ОЛМА Медиа Групп.

URL: <https://dic.academic.ru/contents.nsf/proverbs/>

NSČ – *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, 1998. Kolektiv autorů pod vedením O. Martincové. Praha: Academia.

- NSČ2 – *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*, 2004. Kolektiv autorů pod vedením O. Martincové. Praha: Academia.
- NKRJ – Národní korpus ruského jazyka
URL: <http://ruscorpora.ru>
- OSN – *Ottův slovník naučný*, 1888–1909. Praha: J. Otto.
- PSJČ – *Průruční slovník jazyka českého*, 1935–1957. Redakce: Hujer O., Smetánka E., Weingart M., Havránek B., Šmilauer V., Získal A. Praha.
URL: <https://psjc.ujc.cas.cz/>
- RČFS – Stěpanova L., 2007, *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- SČFI1 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- SČFI2 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- SČFI3 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- SČFI4 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- SHE – Žukov E. M. (ed.), 1973–1982, *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.
- SNČ – *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost; historie a původ slov*, 2009. Hugo J. a kolektiv autorů (eds). 3. rozšířené vydání. Praha: Maxdorf.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
URL: <https://ssjc.ujc.cas.cz/>
- TICH – Tichonov A. N. (ed.), 2004, *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*. Сост.: А. Н. Тихонов, А. Г. Ломов, А. В. Королькова. Москва: Флинта: Наука.

Obsah

Úvod	11
Cíle	14
1.1. Teoretické zázemí	16
1.1.1. Lingvistické bádání v oblasti pojmenování barev	16
1.1.1.1. Antropologický přístup	16
1.1.1.2. Lingvokulturologický přístup	21
1.1.1.3. Psychologický a genderový přístup	24
1.1.1.4. Historický přístup	24
1.1.2. Základní pojmenování barev v češtině a ruštině	26
1.1.3. Sémantika lexémů v perspektivě kognitivní lingvistiky	31
1.1.3.1. Kategorie a kategorizace	33
1.1.5. Frazeologie a frazém	49
1.1.5.1. Česká a ruská frazeologie: stručná historie výzkumu	54
1.2. Metodologický postup	60
1.2.1. Výzkumný materiál	61
1.2.2. Předmět výzkumu	63
1.2.3. Určení prototypů pojmenování barev	66
1.2.4. Modelování sémantických schémat	69
1.2.5. Charakteristika korpusů	72
2.1. Označení <i>černý</i> a <i>чёрный</i>	73
2.1.1. Určení prototypů	75
2.1.1.1. Etymologie	76
2.1.1.2. Výkladové slovníky	76
2.1.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	77
2.1.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	84
2.1.2.1. Kvalitativní rámec	84
2.1.2.2. Kvantitativní rámec	93
2.1.3. Shrnutí	101
2.2. Označení <i>bílý</i> a <i>белый</i>	103
2.2.1. Určení prototypů	105
2.2.1.1. Etymologie	106
2.2.1.2. Výkladové slovníky	106

2.2.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	107
2.2.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	114
2.2.2.1. Kvalitativní rámec	114
2.2.2.2. Kvantitativní rámec	123
2.2.3. Shrnutí	129
2.3. Označení <i>červený</i> , <i>rudý</i> a <i>красный</i>	131
2.3.1. Určení prototypů	133
2.3.1.1. Etymologie	134
2.3.1.2. Výkladové slovníky	135
2.3.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	137
2.3.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	143
2.3.3. Shrnutí	152
2.4. Označení <i>zelený</i> a <i>зелёный</i>	153
2.4.1. Určení prototypů	155
2.4.1.1. Etymologie	156
2.4.1.2. Výkladové slovníky	156
2.4.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	157
2.4.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	161
2.4.3. Shrnutí	168
2.5. Označení <i>žlutý</i> a <i>жёлтый</i>	170
2.5.1. Určení prototypů	172
2.5.1.1. Etymologie	173
2.5.1.2. Výkladové slovníky	173
2.5.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	174
2.5.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	181
2.5.3. Shrnutí	187
2.6. Označení <i>modrý</i> , <i>синий</i> a <i>голубой</i>	188
2.6.1. Kategorie <i>голубой</i> a <i>синий</i>	189
2.6.2. Určení prototypů	191
2.6.2.1. Etymologie	191
2.6.2.2. Výkladové slovníky	192
2.6.2.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	194
2.6.3. Modelování schémat sémantického rozšiřování	199
2.6.4. Shrnutí	208

2.7. Označení <i>šedý</i> / <i>šedivý</i> a <i>серый</i>	209
2.7.1. Určení prototypů	211
2.7.1.1. Etymologie	212
2.7.1.2. Výkladové slovníky	212
2.7.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	214
2.7.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	218
2.7.3. Shrnutí	226
2.8. Označení <i>ružový</i> a <i>розовый</i>	227
2.8.1. Určení prototypů	229
2.8.1.1. Etymologie	229
2.8.1.2. Výkladové slovníky	230
2.8.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy	231
2.8.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování	237
2.8.3. Shrnutí	243
3. Závěr	244
4. Seznam použité literatury	247
Slovníky	261
Jazykové korpusy	264
Příloha	265

Úvod

Naše práce je věnována základním pojmenováním barev ve dvou jazycích: češtině a ruštině. Za základní označení barev považujeme tato: *černý* – *чёрный*, *bílý* – *белый*, *červený* / *rudý* – *красный*, *modrý* – *синий* / *голубой*, *zelený* – *зелёный*, *žlutý* – *жёлтый*, *šedý* / *šedivý* – *серый*, *ružový* – *розовый* (při výběru jsme vycházeli z jejich frekvence ve výzkumném frazeologickém materiálu, viz 1.2.2).

Práce si klade za cíl prozkoumat a vzájemně porovnat prizmatem frazeologie sémantiku těchto pojmenování jakožto kognitivních kategorií. Naším záměrem je uchopit a vyjádřit prostřednictvím nahlédnutí do systému konceptualizace barev některé souvislosti v jazykovém obrazu světa¹ obou zkoumaných jazyků. Pro postižení jazykového obrazu světa je frazeologie velmi důležitým a bohatým pramenem². „Když se podíváme na frazeologii,“ píše Irena Vaňková, „na typické kolokace, na to, jak jsou utvářeny přenesené významy apod., můžeme dospět k zajímavým poznatkům nejen o jazyce, ale i o světě a o nás samých: o tom, jak o určitých věcech uvažujeme, jak si je představujeme a jak je prožíváme, v jakých kontextech je máme fixovány“ [Vaňková 2005: 239–240].

Jako metodologická inspirace nám posloužila především kniha E. Gieroń-Czepczorové, v níž se rozebírá sémantika šesti pojmenování základních barev v anglicko-polském srovnání [Gieroń-Czepczor 2011]. Výzkum autorka provádí na materiále jazykových korpusů v perspektivě kognitivní lingvistiky (viz oddíl 1.2). Oproti ní však věnujeme specifickou pozornost frazeologii zkoumaných jazyků, jak bude vysvětleno dále.

Náš přístup je založen na podstatném předpokladu kognitivní sémantiky, podle kterého je význam slova vnímán jako flexibilní množina sémantických prvků – dílčích významů – uspořádaných do radiální kategorie. Hranice takové kategorie, stejně jako hranice mezi jednotlivými prvky, nejsou pevně vyznačeny, mají vágní podstatu. Nové prvky – dílčí významy – vznikají prostřednictvím konceptuálních mechanismů, zejména metonymie a metafory. Za centrum kategorie odpovídající sémantice pojmenování barev zde budeme považovat prototyp, z něhož se řetězce jednotlivých významů odvozují. Termín prototyp v lingvistickém užití zavedla E. Rosch ve smyslu nejtypičtějšího představitele dané kategorie [Rosch 1978]. V této práci však budeme termín prototyp užívat shodně s pojetím

---

¹ Jazykovým obrazem světa se rozumí „interpretace světa fixovaná v jazyce, resp. specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů vzniklých (a vznikajících) na jeho základě“ [Vaňková 2017].

² Důležitost uměleckých textů pro nalézání souvislostí v jazykovém obrazu světa je akcentována zejména lublinskou školou, srov. [Pajdzińska, Tokarski 1996: 90, cit. in: Vaňková 2005: 239].

K. Waszakowé; nebudeme na něj tedy nahlížet jako na „vzor“, nýbrž jako na referent určité kategorie, tj. jako na objekt, k němuž analyzovaný lexém odkazuje, jehož představu vyvolává ve vědomí mluvčích, tj. s nímž je asociován [Waszakowa 2000]. Pokud se jedná o určité adjektivum označující barvu, např. *žlutý*, množství jeho referentů, jak předpokládáme, zahrnuje citron, slunce, pampelišku, síru, žloutek aj. Naším úkolem je zjistit přesněji, s využitím etymologických, slovníkových a korpusových dat, jaké pojmy tvoří okruh referentů zkoumaných pojmenování, a určit, které z nich jsou referenty klíčové a které se nacházejí spíše na periférii. Referent podle zmíněných zdrojů nejstálenější budeme definovat jako prototyp.

Význam slova se dá potom názorně představit v podobě schématu, kde z centrálního bodu zobrazujícího prototyp vycházejí řetězce dílčích, metonymicky a/nebo metaforicky odvozených významů.

Jedním z důvodů, proč byla jako zdroj výzkumného materiálu zvolena frazeologie, je zachycení širšího sémantického spektra jazykových jednotek v této oblasti. Například u ruského pojmenování červené barvy *красный* lze v některých frazémeh zapsat dnes již zastaralý význam ‚krásný‘ (*красно говорить*, *красная цена*, *красный каблук*). Zároveň s tím se totéž pojmenování např. v novém frazému *красный глаз* (dosl. ‚červené oko‘, tj. ‚infračervený port‘) vztahuje k technologii bezdrátového přenosu dat. Máme totiž k dispozici bohaté rozpětí významů zkoumaných pojmenování, z nichž ty starší se mohou ukázat jako nezbytné při konstruování počátečních stádií rozšiřování jejich sémantiky, ty novější naopak poukazují na tendence jejich budoucího fungování v jazyce. Při sledování materiálu z tak velkého časového období je nevyhnutelné vzít v úvahu jak synchronní, tak diachronní aspekt zkoumání jazykového systému.³

Při sběru výzkumného materiálu (viz 1.2.1) byla zohledněna vágní podstata pojmu frazém, to znamená, že v souboru zařazených a zkoumaných frazeologických jednotek byly rozlišeny oblasti centrální a periferní (viz 1.1.5).

Když mluvíme o významu pojmenování barev jakožto frazémových komponentů, vždy přitom uvažujeme o etymologii jednotlivých výrazů. I z tohoto důvodu lze náš výzkum pojímat jako panchronní (viz pozn. 3). Frazémy vznikají prostřednictvím určitého mechanismu přenesení významu z běžných kolokací, které se časem lexikalizují (např. výraz *šedivá myš*, jehož základem je metaforický přenos) – viz podrobněji v oddílu 1.1.3.1.5. Při analýze frazeologického materiálu si klademe za úkol definovat, jaké sémantické prvky

---

³ Někdy se v případech vzájemného doplňování synchronie a diachronie v sémantických výzkumech mluví o „panchronii“ [Pajdzińska et al. 1999, cit. in Vaňková et al. 2005: 29].

pojmenování barev jakožto zdrojových pojmů byly v každém konkrétním případě vyčleněny a následně přeneseny na nový pojem.⁴ Výše uvedenému frazému *šedivá myš* historicky předcházelo metaforické vyjádření, v němž je přenášeným komponentem sémantiky označení *šedivý* „nevýraznost“. Takové dílčí významy zkoumaných pojmenování pak uvádíme do hierarchických souvislostí a na tomto principu modelujeme radiální kategorie odpovídající sémantickým strukturám pojmů stojících za označeními barev.

Podle koncepce kognitivní sémantiky, jež předpokládá, že jazykový systém je těsně propojen s myšlenkovými procesy, tento výzkum může zprostředkovat náhled do kategorizace ze strany mluvčích češtiny a ruštiny, může odhalit některé shody a odlišnosti v jejich vnímání světa čili specifické rysy jejich jazykového obrazu světa.

---

⁴ Je známo, že metafora má vždy výběrovou povahu ohledně přenášených rysů zdrojových pojmů, nikdy se totiž nepřenáší všechny jejich vlastnosti, nýbrž pouze některé.

Cíle

V rámci výzkumu jsme si stanovili dva konkrétní úkoly, jednak sémantickou analýzu českých a ruských slov, která označují barvy ve struktuře frazémů (viz úvod), a jednak vytvoření schémat jejich významů jakožto radiálních kategorií. Naznačeným postupem se snažíme zjistit, jak jsou kategorie zastoupené určitými pojmenováními barev rozšiřovány a nakolik jsou jejich obrazné lexikální realizace ve frazeologii uvedených jazyků podobné.

Nejprve bylo potřeba vytvořit soubor frazémů, který nám pak posloužil jako výzkumný materiál. Mimo výkladové a frazeologické slovníky nám v tom napomohly i jazykové korpusy SYN2005-10 a NKRJ (viz kap. 1.2.4), v nichž jsme vyhledali novější ustálená spojení, zachycující současné realie. Právě zaznamenání nových frazémů⁵ se může stát jedním z nejdůležitějších a nejzajímavějších výsledků naší práce.

Soubor pojmenování, který se stal předmětem našeho výzkumu, jsme stanovili na základě frekvence jejich výskytu ve frazémech (viz kap. 1.2.1).

Jazykových korpusů bylo využito i při zpracování českých přirovnání nalezených ve slovnících. V českých slovnících je zachyceno výrazně více přirovnání nežli v ruských, ale nedomníváme se, že to odráží skutečnost. Pochybujeme, že by byla přirovnání mezi rodilými mluvčími češtiny oblíbenější než u mluvčích ruštiny. Za účelem přiblížení počtů českých a ruských relevantních přirovnání až na úroveň objektivní a srovnatelnou zařazujeme tedy do základního seznamu frazémů pouze ta česká přirovnání, která se vyskytují v korpusu. Stejným způsobem kontrolujeme relevantnost přirovnání vytěžených z ruských slovníků. Zároveň v obou korpusech vyhledáváme ustálená přirovnání, tj. s určitou minimální frekvencí výskytů, jež ve slovnících nejsou uvedena.⁶

Spolehlivou sémantickou analýzu nám umožňuje představení významu klíčových adjektiv v podobě srovnatelných schémat. Na základě toho se dozvíme,

- jaké prototypy tvoří jejich sémantické centrum a následně také, mají-li např. české pojmenování *žlutý* a ruské *жёлтый* prototypy totožné, anebo odlišné;
- jaké významy se z prototypů odvozují a jak velké řetězce vytvářejí (prostřednictvím dalších sémantických posunů);

---

⁵ Novými frazémy jsou zde míněny výrazy, jež nejsou dosud zachyceny v zohledněných všeobecných a frazeologických slovnících (viz Seznam literatury, Slovníky).

⁶ Jedná se přitom zejména o ruská přirovnání, která se nevešla do frazeologických slovníků vzhledem ke specifickým frazeografickým koncepcím zvoleným při jejich výstavbě.

- jaké kognitivní mechanismy stojí za jednotlivými posuny, jaký typ převažuje apod.

Rovněž budeme mít možnost při zpracování korpusových dat ověřit, zda frekvence zohledněných adjektiv odpovídá hierarchii barev podle B. Berlina a P. Kaye [Berlin, Kay 1969], a pokusíme se objasnit případné rozdíly.

V neposlední řadě by měla tato práce ukázat možnosti využití jazykového korpusu v oblasti zkoumání takových vágních fenoménů, jako je sémantika lexikálních jednotek. Tážeme se, jaké nástroje jsou při vyhledávání konstrukcí různých typů nebo nových frazémů nejvhodnější, o čem vypovídají číselné výsledky frekvenční distribuce a jaké konotace v sobě zkoumané výrazy uchovávají – na tyto otázky se budeme snažit v průběhu našeho výzkumu odpovědět.

1.1. Teoretické zázemí

1.1.1. Lingvistické bádání v oblasti pojmenování barev

Výzkum pojmenování barev rozlišuje několik přístupů, mezi nimiž je pro nás relevantní zejména přístup antropologický (univerzalistický) a lingvokulturologický (relativistický). Teoretická perspektiva a metodologie práce odpovídá spíše lingvokulturologickému přístupu (s přesahy do kognitivní lingvistiky), avšak v této kapitole zohledníme i další výzkumné linie. Nabízený přehled má za cíl ukázat místo zvoleného přístupu v širším rámci nauky o barvách.

1.1.1.1. Antropologický přístup

Antropologický přístup se rozvíjel v protikladu k teorii jazykového relativismu – Sapirově a Whorfově hypotéze, podle níž se lidské myšlení, způsob konceptualizace světa a mateřský jazyk vzájemně ovlivňují⁷. Tím jsou podle jazykového relativismu podmíněny odlišnosti mezi lidmi patřícími k různým etnikům, tj. jejich odlišné jazyky určují odlišný způsob myšlení [Sapir 1921; Whorf 1956]. Antropologický přístup však předpokládá existenci některých univerzálií (či dokonce systému univerzálií) sdílených nositeli všech světových jazyků. To je patrné i v oblasti vnímání barev.

Historie využití sémantického pole pojmenování barev jakožto předmětu antropologického bádání začala v roce 1953, když E. Lenneberg a J. Roberts provedli výzkum lexémů označujících barvy v jazyce zuni [Lenneberg, Roberts 1953]. V roce 1954 se E. Lenneberg spolu s jiným badatelem, R. Brownem, věnovali témuž tématu na datech angličtiny [Brown, Lenneberg 1954]. Podle závěru obou výzkumů existuje určitá souvztažnost mezi jednotlivými odstíny barev a tím, nakolik snadno se lidem ukládají do paměti. Některé odstíny (resp. základní barvy) totiž mají více šancí získat v jazyce zvláštní pojmenování než jiné.

V roce 1969 byla publikována práce B. Berlina a P. Kaye, kteří se zabývali pojmenováními barev v 98 jazycích. Zásadní teze jejich výzkumu spočívá v tom, že systém pojmenování barev se nevytváří libovolně, ale že proces jeho formování v jazycích je svébytnou univerzálií. Podstatným zjištěním badatelů se stala existence univerzálního

---

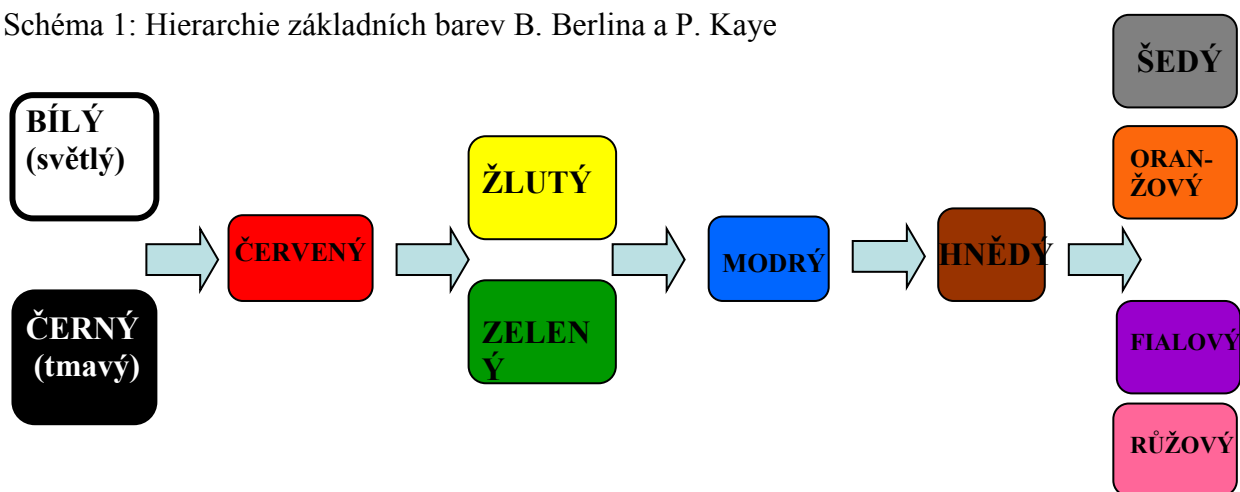
⁷ Ke koncepci postavení antropologického a relativistického přístupu proti sobě viz např. [Jraissati 2017: 91–92, Kövecses 2006: 34].

hierarchického seznamu jedenácti základních barev, zahrnujícího černou, bílou, červenou, zelenou, žlutou, modrou, šedou, hnědou, růžovou, oranžovou a fialovou barvu [Berlin, Kay 1969: 22].

Berlinova a Kayova teorie předpokládá, že hierarchie označení jednotlivých základních barev odpovídá určitým stádiím jazykového vývoje. Základní barvy lze tedy rozčlenit na několik skupin, a to od barev nejzákladnějších (černá a bílá), pro které existují pojmenování ve všech jazycích světa (alespoň na úrovni „tmavý – světlý“), až po barvy stojící na okraji systému označení barev (šedá, růžová, fialová, oranžová) – viz schéma 1 [tamtéž].

Schéma 1: Hierarchie základních barev B. Berlina a P. Kaye

Souhrn pojmenování základních barev v určitém jazyce je tím větší, čím je vyšší stadium jeho vývoje. Jednotlivá pojmenování se do jazykového systému přidávají v určité posloupnosti, která je neměnná, a je tedy univerzální. Jedná se o implikační hierarchii, což znamená, že pokud jazyk disponuje určitým pojmenováním z uvedené posloupnosti, musí přitom obsahovat i všechna předchozí. Principy pojmenování základních barev jsou prý podmíněny biologickými faktory, což neponechává žádný větší prostor pro jazykový relativismus. Tento přístup částečně souzní s teorií N. Chomského o vrozenosti jazykových schopností⁸ [Chomsky 1966].

Výzkum B. Berlina a P. Kaye se stal inspirací pro mnoho dalších prací věnovaných univerzálním terminologii barev. Někteří badatelé, například E. Rosch (Heider), A. Wierzbicka, J. Lucy, B. Saunders a S. Levinson, jejich teorii kritizovali, a to hlavně proto,

⁸ Jedná se o teorii univerzální gramatiky, na niž navazuje generativní přístup k syntaktické stránce jazyka. Shodně s touto teorií mají všechny světové jazyky společný syntaktický základ v podobě souboru univerzálních gramatických pravidel, geneticky ukotvených v lidském vědomí. Tato pravidla umožňují konstruování neomezeného počtu gramaticky správných vět [Chomsky 1966]. Zásadním argumentem zastánců této teorie je rychlé tempo, kterým se děti učí jazyk. Teorie je však podrobována všestranné kritice, viz např. [Ibbotson, Tomasello 2016].

že autoři vycházeli z některých neopodstatněných tezí, jako např. že všechny kultury mají kategorii „barvy“, jež může být determinována a porovnána s tou, která existuje v indoevropských jazycích [Rosch (Heider) 1972; Saunders 1995; Wierzbicka 1996; Lucy 1997; Levinson 2000; Beran 2015⁹]. Také byla kritizována subjektivita používané metodologie [Lucy 1996], nedostatek informantů při výzkumu jednotlivých jazyků, nevyváženost zkoumaného materiálu, a to ani z geografického hlediska, ani ve vztahu k počtu zahrnutých jazykových rodin [Hickerson 1971; Durbin 1972; Collier 1973], zejména se vytýkalo omezení výběru na jazyky mající písmo [Roberson et al. 2000; Lucy 1996].

Jiní vědci, např. Robert E. MacLaury, pokračovali ve výzkumu evoluce pojmenování barev v jednotlivých jazycích a dospěli k obdobným závěrům potvrzujícím univerzální podstatu tohoto procesu, v němž relativismus nehraje významnou roli – na rozdíl od biologických aspektů vnímání barev [MacLaury 1992; viz také Brown 1976; Ratliff 1976; Boynton 1997].

Ve světle nových výzkumů se Berlinova a Kayova teorie postupně rozvíjela, její revidované verze byly publikovány v letech 1975, 1978, 1985, 1991, 1997, 1999 a 2009. Jejich přehled poskytuje práce Carole P. Biggam v knize *The Semantics of Colour* [Biggam 2012: 70–85]. Změny a doplnění se týkaly především tzv. makrokategorií, odpovídajících pojmenováním barev v počátečních stádiích jazykového vývoje. Jakožto makrokategorie byla v původním výkladu teorie představena pouze pojmenování BÍLÝ a ČERNÝ, která by měla sloužit v prvním stadiu jazykového vývoje pro označení všech světlých (BÍLÝ) a všech tmavých barev (ČERNÝ). V průběhu následného jazykového vývoje se makrokategorie člení na běžné kategorie odpovídající základním barvám. Výzkum E. Roschové provedený na datech jazyka dani¹⁰ však ukázal, že kategorie ČERNÝ může zahrnovat mimo tmavé barvy také „studené“ barvy, zatímco se kategorie BÍLÝ rozšiřuje o „teplé“ barvy [Rosch (Heider) 1972: 451, viz Biggam 2012: 74]. Ohnisko kategorie ČERNÝ může být v tomto případě soustředěno kolem tmavších odstínů modré nebo zelené barvy, u kategorie BÍLÝ kolem červené nebo světle růžové barvy [Kay 1975: 260, cit. in: tamtéž]. Ve druhém stadiu se v jazyce objevuje pojmenování pro makrokategorii ČERVENÝ, která přebírá teplé barvy z kategorie BÍLÝ. Také se ve 3. nebo 4. etapě připouští sloučení zelené a modré barvy do makrokategorie GRUE (od GREEN + BLUE), ZELENÝ + MODRÝ. Pozdější změny se

---

⁹ O. Beran nabízí po kritice teorie Berlina a Kaye (a také jiných dosavadních teorií) zcela odlišný názor na problematiku vymezení základních barev. Za stanovením pojmenování barev v každém jazyce stojí podle něj specifická jazyková hra ustavující pojmový rámec a určující ve vztahu k němu významy používaných slov. „Kolik různých jazyků, tolik různých pojmových rámců pro barvy“ [Beran 2015: 89].

¹⁰ Jazyk dani disponuje pouze dvěma základními označeními barev, což podle teorie B. Berlina a P. Kaye odpovídá 1. stadiu jazykového vývoje [Rosch (Heider) 1972].

týkaly pojmenování šedé barvy, které bylo vyčleněno do samostatné kategorie objevující se v jazyce v libovolném stadiu mezi 3. a 7. [Kay 1975: 33, viz Biggam 2012: 76].

Následná verze teorie Berlina a Kaye, publikovaná v roce 1978, byla přepracována v souladu s tehdy nově vzniklými koncepcemi, a to jednak s teorií Heringa o primárních barvách¹¹, jednak se Zadehovou teorií fuzzy množin¹². Podnětem k tomuto přepracování posloužila práce P. Kaye a Ch. K. McDaniela o zapojení fyziologických a psychologických mechanismů do procesu vnímání barev [Kay, McDaniel 1978]. Makrokategorie byly představeny jako fuzzy množiny zahrnující dvě nebo více Heringových primárních barev (např. kategorie ORANŽOVÝ je uvedena jako „R/Y“, tj. „red + yellow“). Tyto kategorie se mohou v průběhu jazykového vývoje dělit na subkategorie nebo na jednotlivé primární barvy. Verze Berlinovy a Kayovy hierarchie od roku 1985 nově obsahovala makrokategorii ŽLUTÝ + ZELENÝ, jež byla objevena a doložena výzkumem MacLauryho, provedeným na jazyce shuswap (Britská Kolumbie, Kanada) v roce 1987, viz níže [Biggam 2012: 79].

Jednotlivé aktualizované verze Berlinovy a Kayovy koncepce vycházely v rámci rozsáhlého projektu World Color Survey, započatého v roce 1976 pod vedením B. Berlina, P. Kaye a W. Merrifielda. Účel projektu spočíval v upřesnění teorie v souvislosti s kritickými připomínkami jiných autorů. Výzkum se soustředil na data 110 jazyků nemajících vlastní písmo a (téměř) neovlivněných v jazykové sféře západní civilizací. Souhrnné výsledky a upravená verze teorie byly představeny v monografii, viz [Kay et al. 2009]. Druhý významný projekt v rámci výzkumu pojmenování barev – the Mesoamerican Color Survey – provedl R. MacLaury v období 1978 – 1981 s cílem prozkoumat systém názvů barev ve 116 středoamerických jazycích [MacLaury 1987].

Tabulka 1: Aktuální verze univerzálního modelu rozvoje systému pojmenování barev ve světových jazycích [Kay et al. 1999, 2009]

Stadium 1	Stadium 2	Stadium 3	Stadium 4	Stadium 5
W/R/Y	W,	(III Bk/G/Bu) W, R, Y, Bk/G/Bu	(IV Bk/Bu) W, R, Y, G, Bk/Bu	

¹¹ Heringova teorie vykládá barevné vnímání jako výsledek působení tří oponentních fyziologických mechanismů odpovídajícím opozitům tmavý – světlý, červený – zelený a žlutý – modrý; v souvislosti s tím E. Hering považoval červenou, žlutou, zelenou a modrou a též černou a bílou za primární barvy [Nassau 2019].

¹² Teorie fuzzy množin spočívá v zavedení tzv. stupně příslušnosti prvku k množině, který může nabývat hodnot z intervalu 0-1, na rozdíl od klasické teorie množin, kdy každý prvek do množiny buď patří, nebo nepatří. Poprvé ji představil americký profesor L. A. Zadeh v r. 1965 jakožto nástroj pro matematický popis vágních a nepřesných pojmů [Zadeh 1965].

A Bk/G/Bu	R/Y, Bk/G/Bu	(III_{G/Bu}) W, R, Y/G/Bu, Bk	(IV_{G/Bu}) W, R, Y, G/Bu, Bk	W, R, Y, G, Bu, Bk
		(III_{Y/G/Bu}) W, R, Y/G/Bu, Bk	(IV_{Y/G}) W, R, Y/G, Bu, Bk	

Označení primárních barev navazují na anglická pojmenování: Bk – black ,černá‘; W – white ,bílá‘, R – red ,červená‘; Y – yellow ,žlutá‘; Bu – blue ,modrá‘, G – green ,zelená‘. Sloučení několika primárních barev, zapsané prostřednictvím lomítka, odkazuje na příslušnou makrokategorii, např. jako W/R/Y je označena makrokategorie BÍLÝ, zahrnující bílou a všechny teplé barvy. Celkový počet stadií byl redukován na pět v souvislosti s rostoucím počtem důkazů toho, že se pojmenování pro hnědou, růžovou, šedou, fialovou a oranžovou barvu mohou v jazycích objevovat „mimo hierarchii“, tedy dříve, než předpokládá jejich umístění do 6. a 7. etapy. Kompletní popis jazykové situace by měl nově obsahovat označení stadia a k tomu výčet pojmenování z původní 6. a 7. etapy, např. „stadium IV_{G/Bu}, šedý, růžový“.

Nová koncepce se zakládá na čtyřech principech:

1. lidé, tj. mluvčí mají tendenci dělit mentální kategorie na subkategorie, přičemž hranice výsledných subkategorií se mohou překrývat, jedná se totiž o vágní rozdělení [Kay et al. 1999: 745, viz Biggam 2012: 81];
2. subkategorie se mohou mezi sebou slučovat a formovat nové kategorie, jako např. BÍLÁ + ČERVENÁ = RŮŽOVÁ [Kay et al. 1997: 29–30, viz Biggam 2012: 80];
3. mluvčí jsou schopni rozlišovat bílou, černou a červenou barvu [Kay et al. 1999: 746–748, viz Biggam 2012: 82];
4. mluvčí také rozlišují teplé (červená, žlutá) a studené (zelená, modrá) barvy [tamtéž].

Podstatná teze koncepce B. Berlina a P. Kaye spočívá v tom, že vytváření systému pojmenování barev je v jazyce podmíněno zrakovým vnímáním mluvčích a souvisejícími kognitivními mechanismy: pozorování tzv. ohniskových barev vede ke stanovení a pojmenování určitého souboru kategorií. Na rozdíl od teorie jazykového relativismu E. Sapira a B. L. Whorfa, která předpokládá vzájemné ovlivňování mateřského jazyka a myšlení,

antropologický přístup uznává pouze jeden směr působení z této interakce (lidské vnímání a myšlení ovlivňují jazyk) [Kövecses 2006: 34].

1.1.1.2. Lingvokulturologický přístup

Lingvokulturologický, resp. etnolingvistický přístup vychází z teorie výše zmíněného jazykového relativismu a těsně se prolíná s kognitivním přístupem. Označení barev jsou v rámci tohoto směru zkoumána s ohledem na kulturní, sociální a historické aspekty určitého jazykového systému. V současných lingvistických bádáních se kulturní komponent často doplňuje s kognitivním, napomáhá postihnout kulturní smysl, který stojí za lingvistickým významem. Tento přístup je široce využíván zejména polskými lingvisty, lze dokonce uvažovat o zvláštní polské lingvokulturologické škole (jejíž zásadním pojmem je *jazykový obraz světa*, viz podrobněji v oddílu 1.1.3). Dále se zmíníme o pracích K. Waszakowé a R. Tokarského, kteří studují pojmenování barev prizmatem lingvokulturologie a kognitivní vědy.

Mezi současnými představiteli ruské lingvokulturologické školy patří J. Rachilina, G. Paramei, V. Kulpina, G. Kustova aj. Kromě toho funguje moskevská škola etnolingvistiky, jež byla založena N. Tolstým v 70. letech minulého stol. [Tolstoj, Tolstaja 2013]. V české lingvistice se v tomto směru profiluje I. Vaňková, která rozvíjí vlastní koncepci kognitivního výzkumu. Jedná se o syntézu klasické kognitivní vědy vycházející z prací amerických lingvistů (G. Lakoffa, M. Johnsona, R. Langackera aj.) a přístupu rozpracovaného již zmíněnou polskou školou.

V lingvokulturně zaměřených bádáních musí popis významu pojmenování barev odkazovat na vědomí mluvčích, tedy na to, co mají lidé na mysli, když toto pojmenování vysloví [Wierzbicka 1996: 236]. Shodně s teorií A. Wierzbické jsou koncepty barev spjaté s určitými univerzálními prvky lidské zkušenosti. Vnímání barev se uskutečňuje prostřednictvím porovnávání zrakového vjemu s některými univerzálními obrazy čili modely, které jsou přístupné pro všechny lidi. K takovým modelům patří oheň, slunce, rostlinstvo, nebe a zem, den a noc.¹³ Badatelka zdůrazňuje, že pojem barva nelze považovat za univerzální (některé jazyky pro něj dokonce nemají ani samostatné pojmenování) na rozdíl od pojmu vidění. Ve svých publikacích nabízí pro pojmenování barev stručné výklady založené

---

¹³ Podle A. Wierzbické existuje souhrn elementárních pojmů – sémantických primitivů (*semantic primes / primitives*), jež jsou univerzální, tedy existují ve všech jazycích, a z nichž se dají zkonstruovat všechny složitější pojmy. Počet takových jednotek se pohybuje kolem šedesáti a zahrnuje pojmy *dobrý, špatný, mít, myslet, slyšet, protože, jako, velmi* aj. [Goddard, Wierzbicka 1998: 143].

na konceptu vidění a asociací s pozorováním zmíněných univerzálií. Právě ty zde zohledňujeme při vyhledávání prototypů analyzovaných pojmenování.

Pojmenování barev tvoří jeden ze tří tematických okruhů, na něž se zaměřil výzkumný program Varšavské univerzity v oblasti srovnávací sémantiky [Grzegorzcykowa, Waszakowa 2000, 2003]. Na výzkumu se podílel tým badatelů – rodilých mluvčích několika jazyků, kteří na základě metodologie rozpracované K. Waszakowou prozkoumali sémantiku pojmenování žluté a zelené barvy každý ve svém mateřském jazyce. Výsledky byly shrnuty ve dvou studiích K. Waszakowé: v první se porovnávají jednotlivé profily¹⁴ pojmenování zelené barvy v polštině, češtině, ruštině, ukrajinštině, švédštině a vietnamštině [Waszakowa 2003a], ve druhé se na stejném materiálu s výjimkou vietnamštiny probírá sémantika označení žluté barvy [Waszakowa 2003c]. Výzkumu českých pojmenování *zelený* a *žlutý* se v rámci tohoto programu věnovala I. Vaňková [Vaňková 2003a, b], analýzu ruských pojmenování představily ve svém článku G. Kustova a J. Rachilina [Kustova, Rachilina 2003] a také V. Petruničeva [Petruničeva 2000].

Přístup K. Waszakowé, o němž bude podrobněji pojednáno v oddílu „Metodologický postup“ (viz kap. 1.2), klade důraz na analýzu kolokability pojmenování barev. Detailní rozbor všech typů kolokací, v nichž se může vyskytnout určitý název základní barvy, umožňuje všestranný popis jeho sémantiky včetně definování prototypu, a také – což je nejdůležitější – vyjádření některých souvislostí v jazykovém obrazu světa. Záměrem celého projektu je totiž ukázat a vzájemně porovnat jazykový obraz světa několika jazyků na materiálu sémantických okruhů základních označení barev.

Obdobný přístup byl při výzkumu ruských názvů barev zvolen J. Rachilinou, která též považuje analýzu kolokability za klíčovou metodu zkoumání sémantiky adjektiv tohoto typu [Rachilina 2000]. Podle jejího názoru je vyčerpávající popis sémantiky adjektiv označujících barvy možný výhradně cestou analýzy jejich kolokací (zejména s názvy přírodních objektů a zvířat), a to v rámci jednoho konkrétního jazyka. Na základě omezené kolokability zařazuje některá pojmenování barev do zvláštního okruhu konvenčních názvů, které mohou být zapojeny do sémantiky jiných lexémů, např. názvů zvířat (srov. *зелёный* ve výrazu *зелёная лягушка*, *рыжий* v *рыжая лиса*).

Rozsáhlý srovnávací výzkum ruských a polských pojmenování barev provedla V. Kulpina [Kulpina 2001]. Ve své práci považuje názvy barev za etnosociologicky i

---

¹⁴ Profilem se v kognitivní sémantice rozumí některý aspekt, který se vztahuje k perspektivě zvolené pro popis významu; v práci K. Waszakowé je tento termín užíván shodně s definicí R. Langackera: „The entity designated by a predication – what I will later ... call its profile – is maximally prominent and can be thought of as a kind of local point; the scope of the predication (or base) is then describable as the context necessary for the characterization of the profile“ [Langacker 1987: 118, cit. in Waszakowa 2003: 51].

kulturologicky významné elementy jazykového obrazu světa a sémantické pole barev za vysoce antropocentrický koncept. V knize jsou zohledněny různé tematické skupiny objektů – nositelů barev (oči, vlasy, mentální stavy člověka, rostliny, artefakty, heraldické atributy aj. v polštině a ruštině), určují se souvislosti pojmenování barev s hodnocením, kulturními a historickými záležitostmi a symbolikou obecně. Materiálový podklad je tvořen zejména uměleckou literaturou, která je zde hojně citována. S tímto výzkumem se zčásti shoduje monografie E. Komorovské, v níž autorka probírá také pojmenování barev v polštině a ruštině v kulturně-kognitivní perspektivě [Komorowska 2010]. Monografie se skládá ze třech tematických oddílů: v prvním je pojednáno o roli barev ve slovanské kultuře, o jejich léčivé, magické a milostné funkci; ve druhém jsou analyzována jednotlivá pojmenování barev s využitím metody profilování významu; třetí oddíl se věnuje barvám v rámci konceptualizace tří fenoménů: zbarvení člověka, lásky a života v polštině a ruštině. Ve druhém oddílu se pro každé pojmenování vymezuje prototyp (resp. několik prototypických pojmů), zohledňují se běžné kolokace a frazémy, čerpáno je přitom zejména z výkladových a frazeologických slovníků polštiny a ruštiny.

Důkladně se věnoval zkoumání polských pojmenování barev i R. Tokarski [Tokarski 1995], a to na datech polské poezie 20. stol. Jeho výzkum zahrnuje vyhledávání prototypických pojmů pro každé pojmenování, náhled do kulturně-historického i psychologického utváření jejich sémantiky. Označení barev jsou tedy analyzována v souvislosti s jejich jazykovými a kulturními konotacemi.

O barvách v českém obrazu světa pojednává I. Vaňková v *Kapitolách o barvách*, zejména o tom, jak se podílejí na konceptualizaci lidských emocí a tělesných stavů [Vaňková 2005: 195–246]. Snaží se přitom určit a popsat sémantické opozice spjaté se zbarvením lidského těla, jejich zapojení do širšího rámce lidských vlastností, jejich jazykové hodnocení. Ve zvláštní kapitole je osvětleno místo žluté barvy v českém obrazu světa. Studie o žluté barvě byla vytvořena v rámci již zmíněného porovnávacího výzkumu pořádaného Varšavskou univerzitou a využívá metodologii K. Waszakowé. Inspirována byla však zejména prací R. Tokarského, a to v orientaci na umělecké texty. Autorka se snaží oba přístupy kombinovat a vystihnout přitom sémantický okruh žluti prizmatem toho, co se v českých uměleckých textech ukazuje jako žluté. Poslední kapitola je věnována aspektu barevnosti v českém obrazu světa, jak je zachycen v povídce B. Němcové *Čtyři doby*.

1.1.1.3. Psychologický a genderový přístup

Psychologie pojímá barvu a její zrakový vjem jako zvláštní reakci oka a mozku na světelné kmitání s rozličnou frekvencí [Mostepaněnko 1987: 45]. Kromě toho psychologové uvažují o vzájemném vztahu barev a lidských emocí, každá emoce totiž odpovídá určité barvě a každá barva vyvolává určitou emoci. Mezi nejvlivnější osobnosti, jejichž práce měly největší dopad na vznik **psychologického přístupu** k výzkumu barev, patří švýcarský psycholog a psychiatr M. Lüscher. Podle jeho teorie na subjektivní stav osobnosti a na její podstatné rysy poukazují barvové preference dotyčného člověka. Na základě vlastní lékařské zkušenosti vypracoval barvový test jakožto diagnostickou metodu zjištění psychického stavu zkoumané osoby, přitom popsal i obecné významy barev z hlediska jejich působení na lidskou psychiku [Lüscher 1991, 1997].

Psycholingvistický výzkum ruských pojmenování barev provedla R. Frumkina. V knize *Цвет, смысл, сходство* ruská badatelka analyzovala otázky barev a světla v jazykovém obrazu světa, popisovala psycholingvistické experimenty s názvy barev [Frumkina 1984]. V souvislosti s rozlišováním základních barev a odstínů upozornila autorka na kulturně-historickou a zároveň psychologickou podstatu tohoto procesu, který je v teorii B. Berlina a P. Kaye pokládán za psychofyziologický. R. Frumkina zastává názor, že psychofyziologicky jsou všechny barvy / odstíny pro člověka rovnocenné [tamtéž: 70].

V jistém aspektu blízký psychologickému je přístup genderový, který je zaměřen na sociokulturní problematiku spojenou s rozlišením pohlaví. Tento přístup byl uplatněn americkou lingvistkou R. Lakoffovou v její studii s názvem *Language and Woman's Place* [Lakoff 1973]. Autorčin záměr spočíval v definování specifických rysů ženské řeči a také toho, jak se mluví o ženách. Analyzovány byly některé okruhy slovní zásoby včetně pojmenování barev a vybrané syntaktické elementy. Mimo jiné autorka upozorňuje skutečnost, že slovní zásoba žen disponuje oproti mužskému slovníku větším množstvím názvů barev [tamtéž: 49].

1.1.1.4. Historický přístup

Historický přístup ke zkoumání názvů barev předpokládá jejich analýzu z diachronního pohledu. V historicky orientovaných pracích se sleduje původ, sémantické proměny a vývojové tendence utváření určitých výrazů. Patří sem např. rozsáhlá studie J. Normanské o systémech označení barev ve starších indoevropských jazycích [Normanskaja

2005] nebo také kniha N. Bachilíné, ve které se rozebírá historie pojmenování barev v ruštině [Bachilina 1975].

Jak naznačuje uvedený stručný přehled odborné literatury zaměřené na pojmenování barev, je tento tematický okruh v lingvistice poměrně bohatě rozpracován, a to s využitím širokého rozpětí metodologických prostředků. Na druhou stranu – ve světle neklesajícího zájmu o barvy [např. MacLaury et al. 2007; Biggam et al. 2011; Webster et al. 2014] – lze mluvit o stále aktuálnosti tohoto tématu, o tom, že uspokojivé odpovědi na otázky spojené např. s vývojem systému označení barev, jejich kategorizací (zda za těmi procesy stojí vrozené mechanismy nebo vnější faktory, jak probíhá podvědomý proces kategorizace, jak jsou jednotlivé koncepty uspořádány v lidském systému znalostí) dosud nebyly podány. Z. Kövecses v této souvislosti zastává názor, že je potřeba brát v úvahu hned čtyři faktory, které se na kategorizaci barev podílejí: fyzikální aspekty barev jakožto světelných vln, lidská biologie (struktura nervového systému aj.), mentální mechanismy probíhající v lidském vědomí a kulturní stereotypy [Kövecses 2006: 33].

Naše práce si samozřejmě neklade za cíl definitivní vyřešení zmíněných otázek, přesto by měla vést k důležitým poznatkům. Porovnávací perspektiva výzkumu nám umožní prostřednictvím rozboru dvou odlišných způsobů kategorizace určitých pojmů nahlédnout do jazykového obrazu světa češtiny a ruštiny, odhalit jejich specifické a sdílené rysy.

1.1.2. Základní pojmenování barev v češtině a ruštině

Předmětem našeho výzkumu je soubor pojmenování barev, která označujeme jako základní. V odborné literatuře se ovšem liší pohledy na to, která pojmenování barev se v jednotlivých jazycích mají považovat za základní, a která nikoliv. V tomto oddílu nejprve rozebereme pojem základní barva a její pojmenování, dále v této souvislosti pojednáme o českých a ruských výrazech označujících barvy.

O základních barvách se obecně mluví v kontextu vzájemného vztahu pojmenování barev a fyzikálního barevného spektra, resp. jazykové kategorizace barevného prostoru [Ocelák 2017]. Pojmenování jednotlivých barev (úseků spektra) často nemá v jazycích stejný status, neboť se některá pojmenování zdají být významnější než jiná. Právě tato označení, jež patří do primární slovní zásoby, jsou frekventovanější a známá všem rodilým mluvčím, spadají do kategorie základních. Patříčné úseky barevného prostoru označované takovými pojmenováními jsou pak nazývány základními barvami.

V jednotlivých jazycích se rozdělení spektra na jednotlivé barvy může lišit, a to z důvodu odlišné konceptualizace okolního světa. Ze stejného důvodu se dokonce v příbuzných jazycích soubor základních pojmenování nemusí shodovat. Pokusíme se nahlédnout do systému základních pojmenování barev v češtině a ruštině.

B. Berlin a P. Kay, kteří poprvé začali užívat pojmu základních pojmenování barev (*basic color terms*) v lingvistickém smyslu, vypracovali seznam kritérií pro jejich určení v přirozeném jazyce. Nejedná se však o striktní pravidla (vzhledem ke specifickým rysům určitých jazyků občas nemohou být některá z kritérií uplatněna [Biggam 2012: 23]), nýbrž o vodítko k posuzování základovosti označení barev. Seznam Berlina a Kaye se skládá ze čtyř primárních a čtyř doplňujících kritérií, jež mají být splněna, aby bylo možné určité pojmenování považovat za základní [Berlin, Kay 1969].

Primární kritéria:

1. pojmenování je vyjádřeno jediným lexémem;
2. není hyponymické vůči jinému barevnému pojmenování (tj. není názvem odstínu jiné barvy);
3. jeho kompatibilita není omezena určitou skupinu objektů;
4. psychologické aspekty:
  - 4.1. je vyvoláváno v paměti rychleji než jiné názvy barev;
  - 4.2. jeho referenční pole se shoduje u různých mluvčích, přitom nezáleží na kontextu užití;

4.3. vyskytuje se v idiolektu každého rodilého mluvčího.

Po uplatnění primárních kritérií může být status určitého pojmenování stále zpochybňován. Je např. sporné, zda je *rudý* pojmenováním odstínu barvy červené, nebo se jedná o částečnou synonymii s adjektivem *červený*. V případě takových nejasností lze pojmenování dodatečně otestovat sekundárními kritérii:

5. je umožněna přiměřená morfologická derivace analyzovaného pojmenování;
6. stejným výrazem není pojmenován žádný jiný objekt v daném jazyce;
7. nejedná se o výraz nově vypůjčený z cizího jazyka;
8. pojmenování je vyjádřeno morfologicky nesloženým lexémem.

Pokud jsou v odborné literatuře zohledněna pojmenování barev ve slovanských jazycích, je pravidlo číslo 6 bráno jako kritérium motivovanosti. U pojmenování barev, která vznikla prostřednictvím odvození od substantiv označujících jejich typické nositele (např. *popelavý*, *stříbrný*, *smaragdový*), je pravděpodobnost zařazení do seznamu základních označení barev nižší. To platí například pro označení *fialový* / *фиолетовый* a *oranžový* / *оранжевый*, které bylo navíc poměrně pozdě přejato z cizích jazyků (kritérium č. 7). Motivována jsou také označení *růžový* a *розовый* a také *korичневый* (je odvozené od substantiva *кожуца* ‚skořice‘).

Jiní autoři nabízeli alternativní kritéria, která jsou zohledněna v již zmíněné knize C. P. Biggamové *The semantics of colour* [Biggam 2012: 33–41]. Mezi ně patří např. délka pojmenování (počet fonémů), tj. výrazy označující základní barvy by měly mít kratší délku oproti pojmenováním nezákladních barev. Avšak když G. Corbett and I. Davies provedli výzkum na čtyřech jazycích včetně ruštiny, souvztažnost mezi souborem základních a nezákladních pojmenování barev se nepotvrdila [Corbett, Davies 1995]. V zohledněných jazycích byla totiž evidována nezákladní pojmenování mající výrazně kratší délku než většina z počtu základních (srov. např. české označení *lila*).

Základovost pojmenování barev lze posuzovat také podle frekvence výskytu v písemných či mluvených textech, v umělecké literatuře, podle rychlosti odpovědi na prosbu pojmenovat barevný vzor. Poukázáním na status základního pojmenování může být jeho užití ve funkci klasifikátoru, např. ve výrazech *bílé* / *červené víno*, *bílá káva*, *žlutá rasa*, *červené zelí* aj., v nichž adjektivum s významem barvy spíše klasifikuje předmět, vyčleňuje jeden druh z několika mála existujících, nežli by popisovalo jeho skutečné zbarvení.

Prostřednictvím žádného ze zmíněných kritérií se však nedá jednoznačně definovat status ruských pojmenování *синий* / *голубой*. Nejasnost je soustředěna spíše kolem označení

голубой, jehož denotativní pole je užší než u *синий* a také se s ním částečně překrývá. Určitou část barevného spektra však v ruštině nelze pojmenovat adjektivem *синий*, ale pouze *голубой*, což je hlavním argumentem pro zařazení obou označení do systému základních pojmenování barev. Podle názoru R. Frumkiné by jakožto dodatečné kritérium mohla posloužit reference ke kulturním a historickým aspektům analyzovaného jazyka [Frumkina 1999, in Paramei: 2007: 100]. Na tyto aspekty je kladen důraz ve výzkumu V. Kulpiné, ve kterém jsou srovnávána ruská a polská pojmenování barev. Autorka konstatuje, že obě označení – *синий* a *голубой* – zauímají v ruské kultuře pozici „barevných etnopriorit“, neboť jsou nezbytné ve mnohých uměleckých textech popisujících Rusko [Kulpina 2001: 410].

Ve své slavné knize se B. Berlin a P. Kay zmiňují o problematice dvou pojmenování pro modrou barvu v ruštině a připouštějí pro tento jazyk existenci jednoho základního označení navíc [Berlin, Kay 1969: 99], srov. také [Kay, McDaniel 1978: 640]. Byly pak publikovány i další práce, v nichž se pro obě adjektiva potvrdil status základních pojmenování, např. [Vamling 1986; Corbett, Morgan 1988; Moss et al. 1990; Davies, Corbett 1994; Paramei 2007].

V článku *Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu* [Schmiedtová, Schmiedtová 2006] autorky posuzovaly jazykovou základovost barev v češtině (nejen podle korpusové frekvence jejich pojmenování, ale také podle zapojení ve frazeologii, bohatosti sémantiky, neologie) a zjistily, že tato pojmenování barev: *černý, bílý, červený, modrý, zelený, žlutý, šedý / šedivý, hnědý* jsou pro češtinu základní. Na rozdíl od předmětu našeho výzkumu zahrnuje tento výčet označení pro hnědou barvu, ale chybějí v něm pojmenování *rudý* a *růžový*. O dva roky později byl podniknut další pokus o vymezení souboru českých základních pojmenování barev, a to ve studii M. Uusküla(-lové) [Uusküla 2008]. Autorka provedla vlastní výzkum na základě metodologie I. Daviese a G. Corbetta [Davies, Corbett 2004] a konstatovala pro češtinu 11 základních pojmenování barev: *bílý, červený, žlutý, modrý, zelený, černý, oranžový, fialový, hnědý, růžový, šedý* (pořadí odpovídá indexu kognitivní význačnosti) [tamtéž: 25].

P. Štěpán [Štěpán 2004] nabízí pro slovanské jazyky (jmenovitě pro češtinu) modifikovanou podobu Berlinovy a Kayovy klasifikace. Ve svém výzkumu dospěl k závěru, že se označení pro hnědou barvu tomuto řetězci vymyká, protože ve slovanských jazycích vzniklo relativně pozdě. Svědčí o tom užívání přejatých nebo motivovaných slov pro označení této barvy (např. srbochorv. *brun*, polské *brązowy*). Navíc autor dodává, že podle Jungmannova slovníku česko-německého [Jungmann 1899] se v poměrně nedávné době hnědá barva v češtině považovala za odstín barvy červené [Štěpán 2004: 26].

Ruské adjektivum *коричневый* bylo vytvořeno derivací ze slova *корица*, které nehledě na domácí původ lze považovat za relativně nové. Do jazykového systému totiž vešlo až v 15. stol., tj. po objevení skořice na ruském trhu. Odpovídající adjektivum se začalo užívat ještě později, jeho první doložené výskyty jsou datovány 17. stol. Do té doby byl nejběžnějším pojmenováním pro hnědou barvu výraz *бурый*. Kolokabilita adjektiva *коричневый* byla ze začátku omezena na sémantický okruh oděvů a textilu. Až na pomezí 19. – 20. stol. se rozšířila natolik, že pojmenování *коричневый* téměř vytlačilo *бурый* na okraj úzu [Vasilevich, Miščenko 2009]. O postavení tohoto pojmenování v ruštině pojednává ve své knize J. Rachilina [Rachilina 2000: 177–180], srov. také [Rachilina, Paramei 2011]. Na základě omezené kolokability (kritérium č. 3) adjektiva *коричневый* těž usuzuje, že v ruštině není toto pojmenování v dostatečné míře zakotveno – především z toho důvodu, že zatím tvoří kolokace pouze s názvy artefaktů (srov. nelze říci **коричневый медведь* / *кот* ‚hnědý medvěd / kocour‘, ale *бурый медведь*, ??*коричневый ствол дерева* ‚hnědý kmen stromu‘, ale *тёмный* / *чёрный ствол дерева* ‚tmavý / černý kmen stromu‘) [Rachilina 2000: 177–178].

Označení šedé a růžové barvy staví P. Štěpán díky jejich staršímu původu a větší jazykové zakotvenosti (zejména ve frazeologii) na vyšší pozici (oproti hierarchii Berlina a Kaye) – před označením hnědé barvy. Získáváme tedy následující roztrídění základních označení barev v češtině a ruštině [Štěpán 2004: 27]:

1. *bílý* / *белый*, *černý* / *чёрный*;
2. *červený* / *красный* – zaujímá centrální pozici mezi označeními chromatických barev;
3. *zelený* / *зелёный*, *žlutý* / *жёлтый*, *modrý* / *синий* / *голубой* – stojí blíže centru systému základních označení barev;
4. *šed(iv)y* / *серый*, *růžový* / *розовый* – jsou vzdálenější centru systému základních označení barev;
5. *hnědý* / *коричневый*, *fialový* / *фиолетовый*, *oranžový* / *оранжевый* – stojí na periférii systému základních označení barev.

Soubor námi zohledněných označení barev, jenž byl stanoven na základě jejich výskytu ve frazémech, zahrnuje první čtyři skupiny z této klasifikace a navíc označení *rudý* (viz tab. 3 v kap. 1.2.2). Dostí sporná se nám zdá pozice pojmenování žluté barvy, které zaujímá v tabulce 2 relativně nízkou pozici, a to v obou analyzovaných jazycích. Frekvence tohoto pojmenování je pravděpodobně ovlivněna užitím adjektiva *zlatý* / *золотой*, které

v určitých kontextech označuje žlutou barvu a přebírá její pozitivní konotace (*zlatý podzim, zlaté sluníčko*), srov. [Steinvall 2002: 68–69, cit. in Biggam 2012: 216]. „Zlatá zastupuje žlutou v případech, kde má být zdůrazněn právě sémantický prvek lesku, ... současně je však většinou přítomno i výrazně pozitivní hodnocení označovaného předmětu“, píše I. Vaňková [Vaňková 2005: 225]. Na omezenou kolokabilitu ruského pojmenování *жёлтый* a jeho převážně negativní konotace poukazuje J. Rachilina [Rachilina 2000: 185]. I v ruštině se pojmenování žluté barvy téměř neužívá ve spojení se slovy majícími výrazně pozitivní konotace, v těchto kontextech bývá nejčastěji zastoupeno adjektivem *золотой* nebo *золотистый* (např. *золотой песок* dosl. ‚zlatý písek‘, *золотые локоны* dosl. ‚zlaté kudrny‘).

O podobném jevu v polských uměleckých textech se zmiňuje R. Tokarski [Tokarski 1995: 111]. Oproti pojmenování *zółty* se adjektivum *złoty* vyznačuje podle autora vyšší frekvencí výskytu a vyšší produktivitou v tvoření frazémů, a to díky silnějšímu vztahu ke společnému prototypu – slunci. Nehledě na motivovanost (vytvoření prostřednictvím derivace ze slova *złoto*) adjektiva *złoty*, na jeho omezenou kolokabilitu a „podřízenost“ vzhledem k adjektivu *zółty* (tj. že v rámci pojmenování barev označuje odstín žluté), patří tento výraz spíše do centra systému polských pojmenování barev [Tokarski 1995: 113].

Primární a periferní označení mohou být rozlišovány i mezi základními pojmenováními barev. Jakožto primární je označováno prvních šest pojmenování v posloupnosti Berlina a Kaye [Kay, McDaniel 1978], která odpovídají souboru Heringových primárních barev (viz oddíl 1.1.1.1). Škálovitou povahu pojmu základovosti zdůrazňují i autorky již zmíněného článku [Schmiedtová et al. 2006]. V souladu s tím byl dokonce rozpracován pojem relativní základovosti (*relative basicness of color terms*) [Kerttula 2007]. Zatímco některá označení jsou jednoznačně zařazována do centra nebo periferie pole základních pojmenování barev, jiná se mohou nacházet na jejich pomezí.

1.1.3. Sémantika lexémů v perspektivě kognitivní lingvistiky

*„Význam je energií, která pohání motor jazyka...
Vše v jazyce, od ... fonologie, přes morfologii,
syntax a pragmatiku diskurzu, sdílí úkol
vyjadřovat význam“.*
[Janda 2004: 13]

Kognitivní sémantika staví do popředí tezi o vzájemné propojenosti jazyka s lidským myšlením, resp. poznávacími schopnostmi, a tělesnou zkušeností. To, jakým způsobem klasifikujeme objekty a jevy vnějšího světa, je podmíněno našimi smysly a pohybovým aparátem. A tato propojenost se přímo odráží v jazyce, jehož prostřednictvím realitu interpretujeme a hodnotíme.

Význam slova je tedy ukotven v lidské tělesné zkušenosti a je součástí kategorizace, pojmového světa nositelů konkrétního jazyka. Všechny objekty a jevy jsou vnímány ve vztahu k jiným objektům, popř. jako prvky či případy nadřazených objektů a jevů. „Hlavním cílem kognitivního popisu významu jazykových výrazů je ... odhalit způsob, jak jim mluvčí rozumějí, ... jaké fragmenty skutečnosti jsou jejich prostřednictvím konceptualizovány, tzn. k jakým pojmovým modelům se vztahují“ [Waszakowa 2010: 12].

Kognitivní přístup akcentuje při zkoumání významu jeho pragmatické aspekty, zejména konotace, které jsou ve strukturalismu považovány za okrajovou součást sémantiky lexémů. Konotace vypovídají o postoji mluvčích k denotátu, „o tom, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití“ [Vaňková et al. 2005: 28]. Právě tyto komponenty se často stávají základem pro konstituci dalších, přenesených významů. Postižení konotací, mezi nimiž se rozlišují více či méně ustálené¹⁵, vyžaduje náhled na sémantiku lexému jako na „kombinaci stálých rysů, tvořících v určité míře neměnné jádro,“ která „může aktualizovat v stanovených kontextech sekvence rysů druhořadých, fakultativních“ [Tokarski 2007: 14]. Podle Tokarského jsou konotace klíčem k porozumění mnoha jazykových jevů, a to včetně „konvenčních slovníkových metafor“ a „významové motivace frazémů“ [tamtéž: 13].

Význam slova je pojímán jako subjektivní interpretace mimojazykové skutečnosti, nikoliv jako její přesný odraz [Waszakowa 2010: 13]. Tato interpretace je ovlivněna psychickými a kulturními faktory. G. Lakoffem byl v této souvislosti rozpracován pojem idealizovaného kognitivního modelu (IKM), označujícího schéma jakéhosi prototypického

---

¹⁵ R. Tokarski pojmenovává ustálené v běžném jazyce konotace jako *systémové*, zatímco méně ustáleným až okazionálním přiřazuje termín *textové konotace* [Tokarski 2007].

významu daného lexému [Lakoff 1987]. IKM je založen na lidské zkušenosti, je ovlivněn našimi znalostmi o konceptu zastoupeném daným lexémem. Jelikož reálné příklady se s IKM zdaleka ne vždycky shodují, občas dochází ke sporným otázkám na úrovni kategorizace¹⁶.

Metodologie našeho výzkumu se však zakládá na jiné koncepci uspořádání lexikálního významu. Schémata sémantiky pojmenování barev budeme dále v analyticko-interpretaci části modelovat shodně s pojetím R. Langackera, v jehož sémantice je význam lexému představován v podobě síťového modelu [Langacker 1987]. Struktura takového modelu souzní s pojetím radiální kategorie G. Lakoffa: v centru je lokalizován prototypický význam, od něhož se prostřednictvím kognitivních mechanismů odvozují jednotlivé významy polysémického lexému (domény). Síťový model může zahrnovat i několik úrovní neboli rovin kategorizace, což autor vysvětluje na příkladě anglického slova *ring* (významy vzniklé cestou generalizace a specializace základního (prototypového) významu, zaujímají v modelu různé kategorizační úrovně) [Langacker 1995: 15–16, in Waszakowa 2010: 13].

Kognitivní metodologie sémantické analýzy pojímá význam slova vždy ve vztahu k systému znalostí, se kterým je dané slovo spjato, nutnému k jeho správnému porozumění a užití. Ve Fillmoreově sémantice rozumění je tento systém označován termínem interpretační rámeček neboli frame [Fillmore 1977].

Hlavním záměrem kognitivně orientovaných výzkumů zabývajících se sémantikou lexémů je odhalení obrazu světa (resp. jeho částí), který za zkoumaným jazykem stojí. I v předkládané práci se pokoušíme o náhled do českého a ruského obrazu světa, o objevení rysů jednak sdílených oběma systémy, jednak specifických, tj. příslušících pouze jednomu z nich. Termín jazykový obraz světa byl rozpracován lublinskou školou kognitivní etnolingvistiky (především jejími hlavními představiteli J. Bartmińským a R. Tokarským) jakožto centrální pojem jejich pojetí jazyka¹⁷. Jedná se o způsob reflexe a porozumění světu sdílený určitým společenstvím. Koncepce jazykového obrazu světa vychází z předpokladu, „že v každém přirozeném jazyce se ustálila kognitivní zkušenost dané společnosti“ [Piekarczyk 2007: 45]. V americké jazykovědě tomuto pojmu přibližně odpovídá výraz konceptualizace světa (*conceptualization of the world*) [Lakoff 1987; Langacker 1987], v ruské jazykovědě – naivní obraz světa (*наивная картина мира*) [Apresjan 1995].

---

¹⁶ Srov. klasické příklady IKM z knihy G. Lakoffa pro koncepty *matka* a (Fillmoreův) *starý mládenec*, s nimiž souvisejí otázky *Je-li žena matkou, pokud neporodila dítě sama? Je papež starým mládencem?*). Jedná se v těchto případech o neprototypické členy kategorií „matka“ a „starý mládenec“, za prototypické jsou pak považovány ty členy, které se s IKM plně shodují [Lakoff 1987: 83].

¹⁷ Pojetí jazykového obrazu světa souvisí s teorií W. Huboldta v tom, že jazyk v sobě uchovává ducha národa a zrcadlí jeho mentalitu; souzní také s koncepcí jazykového relativismu E. Sapira a B. J. Whorfa.

Jazykový obraz světa je komplexním pojmem „zastřešujícím celé kognitivní zkoumání jazyka“ [Vaňková aj. 2010: 9]. Podle formulace J. Bartmiňského odkazuje každý ze tří členů termínu jazykový obraz světa „k jednomu vrcholu ... sémiotického trojúhelníku¹⁸: „jazykový“ odkazuje k výrazům, jež jsou opatřeny významy a vztahují se k věcem; „obraz“ – k představě (pojmu, významu), čili k subjektivnímu výtvaru spojenému s výrazem, ...; „svět“ – ke skutečnosti samé (i kdyby to byla skutečnost pouze virtuální)“ [Bartmiński 2006: 238, cit. in Waszakowa 2010: 25]. Jedná se o vzájemné propojení slovní zásoby, lidského myšlení a světa, který se v něm konceptualizuje. Komparativní sémantická analýza určitých pojmových okruhů – v dané práci jsme se soustředili na pojmenování základních barev – umožňuje rekonstrukci (modelování) a porovnání obrazů světa charakteristických pro zkoumané jazyky.

1.1.3.1. Kategorie a kategorizace

„*To cognize is to categorize*“.

S. Harnard [Harnard 2005: 20]

Sémantiku každého ze zkoumaných výrazů si v dané práci představujeme jakožto kognitivní kategorii, jak již bylo stručně naznačeno v úvodní kapitole. Pojem *kategorie* a s ním související *kategorizace* jsou jedněmi ze základních pojmů kognitivního přístupu. Všechny konkrétní a abstraktní věci se v lidském vědomí kategorizují, pro člověka je to hlavní způsob uspořádání a systematizace okolního světa. „Prostřednictvím vytváření kognitivních kategorií dodáváme světu smysl“ [Kövecses 2006: 35]. Schopnost kategorizovat slouží člověku především k regulaci nadbytečnosti informace a dojmů, jež naše smysly předávají mozku při interakci s realitou. Sémantická ekonomie, při níž širokému barevnému spektru odpovídá v přirozených jazycích nečetný soubor pojmenování, je názorným výsledkem kategorizace [Gieroń-Czepczor 2011: 20, srov. také Bloomfield 1933: 140 a Gleason 1955: 4, cit. in Taylor 2003: 4–5].

Poznávání okolí probíhá v našem vědomí prostřednictvím nalézání společných rysů při porovnávání předchozích a nových zkušeností. Každá nová zkušenost je klasifikována a vztahována ke konceptům, jež byly zformovány dříve. Výsledkem fungování hloubkových kognitivních procesů je vytvoření systému kategorií – skupin konceptů uchovávaných v lidské paměti. Proces kategorizace je neuvědomělý, a je přitom univerzální.

---

¹⁸ Jedná se o trojúhelník Ch. K. Ogdena a I. A. Richardse, pocházející z jejich knihy *The meaning of meaning* (1923). V levém vrcholu tohoto trojúhelníku je umístěno slovo (výraz / znak / symbol), v horním vrcholu je pojem stojící za daným slovem (význam), pravý vrchol zaujímá označovaná věc (denotát).

M. H. Bornstein ve své studii věnované kategorizaci barev a jejich pojmenováním upozorňuje na paradox: „zatímco kognitivní mechanismy a lidské vnímání tvoří univerzální systém, v oblasti pojmenování barev však narážíme na širokou rozmanitost; výjimky a variabilita jsou přítomny dokonce i v názvech základních barev“ [Bornstein 2007: 4]. Nejpravděpodobnější vysvětlení této skutečnosti vidí autor v teorii „kulturního relativismu“, shodně s kterou je proces pojmenování barev ovlivněn především sociokulturními faktory. Mezi lingvisty, kteří zastávají toto stanovisko, patří např. Dedrick (1998), Eco (1985), Gage (1997) aj. [viz tamtéž: 6], také Kövecses (1986), Gibbs (1994), Geeraerts (1999) [viz Gierón-Czepczor 2011: 21]. I v rámci jedné společnosti se kategorizační struktura může lišit mluvčí od mluvčího¹⁹ [Pollnac 1975; MacLaury 1991]. V procesu jazykového vývoje se kategorie mohou měnit, tj. posouvat se (*semantic shift*), nabývat nebo ztrácet sémantické komponenty.

Kategorizace barev má v jazyce zvláštní status, neboť je ve velké míře vázána na lidské kognitivní schopnosti, tj. vidění a vnímání, není totiž věcí výhradně jazykovou. Zkoumání sémantiky pojmenování barev zapojuje jazyk do kontextu interakce lidí s okolním světem a s jinými lidmi, a to oproti klasickému (strukturnímu) pojetí jazyka jako autonomního systému [Taylor 2003: 18].

Chápání podstaty procesu kategorizace se v průběhu rozvoje kognitivní teorie měnilo, ustálené koncepce byly kritizovány. Mezi množstvím přístupů k procesu formování kategorií lze vydělit klasickou a prototypickou teorii kategorizace.

1.1.3.1.1. Klasická teorie kategorizace

Představitelem klasické teorie je Platón, který v dialogu *Kratylos* podrobně rozpracoval zásady klasifikace předmětů na základě jejich společných vlastností, a také Aristoteles s teorií o kategorii, jejímž hlavním kritériem konstruování byla souznačnost všech členů. Právě Aristoteles poprvé uvedl pojem kategorie ve smyslu omezené homogenní konstrukce v lingvistickém rámci. Podle jeho teorie má každé slovo kromě konkrétního významu navíc i význam zobecněný; tyto zobecněné významy Aristoteles pojmenovával kategoriemi. Aristotelovy kategorie mají přesné hranice, členství v nich se určuje souhrnem nutných a postačujících příznaků, přičemž všechny členy mají stejný status [Aristoteles 1978: 51].

---

¹⁹ Při zkoumání variability kategorizace barev v jazyce Luganda (Uganda) R. B. Pollnac zohlednil jakožto relevantní mj. následující faktory: věk, vzdělání a povolání informantů, frekvence návštěv hlavního města, a dokonce vlastnění (a délka vlastnění) rozhlasového přijímače [Pollnac 1975: 103].

Platónovo stanovisko spočíva v tom, že „jazyk má prísnu strukturu tvorenou lexémy, morfémy, syntaktickými konstrukciami a pravidly, jimiž sa riadi užívanie týchto jednotiek v komunikácii. Prítom určité slovo buď nejakou vec označuje, alebo nikoliv“ [Demjankov 1994: 33]. Kategorie jsou diskrétní a záleží na souhrnu vlastností, jež patří všem jejich členům. Počet kategoriálních členů není omezen. V podstatě jakýkoliv koncept může být do nich zařazen, pokud jsou splněny dostačující podmínky. Členství komponentu v jedné kategorii nevylučuje jeho členství v některé jiné, stejný pojem totiž může patřit do několika kategorií.

Stručný přehled rozvoje klasické teorie provádí ve své studii E. L. Bojarskaja [Bojarskaja 2011]. Mezi oblasti uplatnění této teorie patří zejména filosofická hnutí, jako je nominalismus, realismus a konceptualismus. Zásadní idea nominalismu spočívá v tom, že obecné pojmy jsou zbaveny ontologického statusu a jejich existence je spojena pouze se sférou myšlení. Podobnost věcí a jejich příslušnost k jedné kategorii se určuje podle jména a možnosti jeho zařazování do skupiny objektů. Z hlediska realismu je proces kategorizace podmíněn objektivním stavem věcí v přírodě, tj. objekty existují nezávisle na lidském vědomí a jazyk pojmenovává pouze to, co ve světě existuje. Stoupenci konceptualismu navrhli kompromisní stanovisko: odmítali reálnou existenci obecného nezávisle na konkrétních věcech, avšak na rozdíl od nominalistů uznávali, že jsou v lidském vědomí přítomny některé zobecnělé pojmy, tj. koncepty jakožto důsledky poznání reality.

V souladu s klasickou teorií tvoří každou kategorii komponenty, které sdílejí některý soubor vlastností, a to v podstatě všechny členy kategorie staví naroveň. To znamená, že kategorie zahrnuje základní atributy řady předmětů, ze kterých se skládá souhrn nutných a postačujících podmínek pro jejich zařazení do dané kategorie. Zastáncem takového pojetí kategorie byl např. německý logik a filosof G. Frege [Frege 1952]. Z klasického pohledu na podstatu kategorie vychází teorie definování atributů²⁰ (*defining attribute theory*) [Smith et al. 1984].

Přechodné postavení mezi klasickou a prototypickou teorií zaujímá přístup tvarové neboli gestalt (od něm. *Gestalt* ‚tvar‘) psychologie. Tato psychologická škola byla začátkem minulého století založena v Německu M. Wertheimerem, K. Koffkou a W. Köhlerem. Provedené výzkumy ukázaly, že vnímání je výsledkem vzájemného slučování informací přijatých z okolí a mentálních mechanismů, jež této informace strukturují [Kohler 1947]. Zásadním přístupem gestalt teorie se stalo zkoumání struktur jako celků oproti analýze jejich

---

²⁰ Kategoriální význam lze podle této teorie postihnout cestou analýzy všech atributů, jejichž úhrn je nutný a dostatečný pro zařazení člena do dané kategorie.

jednotlivých komponentů, protože celek je zkrátka více než součet jeho částí. V některém smyslu lze gestalt přístup považovat za předchůdce přístupu kognitivního.

1.1.3.1.2. Teorie prototypů

Klasická teorie kategorizace nebere v úvahu individuální podstatu vnímání konkrétních a abstraktních vlastností různých věcí při tvoření mentálních obrazů, na což upozornila E. Rosch. V průběhu vlastního psycholingvistického výzkumu badatelka poukázala na přítomnost prototypů v kategoriích, pro které platí, že podmínky pro zařazení do dané skupiny splňují více než ostatní její členy [Rosch 1978]. Například vrabec nebo racek je pro většinu lidí lepším představitelem kategorie *ptáci* nežli tučňák. Z toho vyplývá, že jsou ve struktuře kategorií členy centrální a periferní. Centrálním členem kategorie je její prototyp, kolem něhož se seskupují v menší či větší vzdálenosti jiní představitelé. Určitý člen kategorie se stává jejím prototypem, pokud má zvláštní kognitivní vlastnosti: rozeznává se a ukládá se do paměti rychleji než ostatní členy, bývá častěji zmiňován jako reprezentant dané kategorie, snadněji se vyslovuje a mentálně se představuje. Zařazování předmětu do kategorie probíhá na základě jeho podobnosti prototypu. Tím pádem se komponenty setřídí podle principu „rodinné podobnosti“, ne tedy v závislosti na plném souhrnu atributů, jenž každému členu kategorie často nepatří.

Pojem rodinné podobnosti byl zaveden L. Wittgensteinem, jedním z nejvlivnějších filosofů 20. stol. Jeho díla poskytla nové hledisko na teorii kategorizace. Jedná se o to, že členy jedné kategorie nemusí projevovat úplnou podobnost, že vztah mezi nimi může být jiný, když člen B je podobný A, člen C je pak v něčem podobný B (a přitom nemusí mít společné rysy s členem A), a proto se též zařazuje do dané kategorie [Wittgenstein 1958]. Tj. členy takové kategorie jsou mezi sebou podobné stejně jako bratři a sestry v rodině. Nemusejí totiž sdílet všechny nutné a postačující atributy dané kategorie. Jako příklad může posloužit pojem *hra*. Některé druhy her mezi sebou nemají téměř nic společného (např. hokej a pexeso). Kategorie nejsou podle Wittgensteina diskrétní a mají vágní hranice. Stoupencem Wittgensteina je i americký lingvista G. Lakoff, který uplatnil tuto teorii při rozpracování pojmu radiální kategorie – viz dále [Lakoff 1978].

Teorie prototypů je zaměřena na zkoumání přirozených psychologických procesů formování kategorií, jež souvisí se všední tělesnou zkušeností, jako např. gestalt principy vnímání (tj. směřování k celku) a představivost (metafora, metonymie, mentální obrazy). Označení barev shodně s touto teorií nabývají svůj denotativní obsah ne prostřednictvím

nastavení kategoriálních hranic, ale prostřednictvím zobecnění vycházejícího z prototypických vzorů, tj. ohniskových odstínů.

Kromě klasických kategorií založených na nutných a postačujících podmínkách a generativních kategorií, jež se vytvářejí prostřednictvím centrálního člena – prototypu, je rozlišován přinejmenším jeden další druh kategorií, a to radiální [Lakoff 1987]. Radiální kategorie jsou obecně uznávané, ale ne vždy splňují všechna pravidla zařazování nových členů. Kupříkladu pojem *matka* může být vysvětlen z hlediska řady podmínek, které mohou, ale nemusí být dostačující: je vdaná, byla vždy ženou, porodila dítě, poskytla mu vlastní geny, pak toto dítě vychovává ve sňatku s jeho genetickým otcem, je o jednu generaci starší než dítě, je jeho zákonnou pěstounkou, miluje ho atd. [Lakoff 1987: 74–76]. Libovolná z těchto podmínek (či několik) může být nerealizována, jsou například matky samoživitelky anebo surogátní matky. Když všechny tyto aspekty shrneme, získáme jakýsi prototypický obraz matky, ten však bude mít vágní hranice. To, jaké aspekty budou mít centrální status, se konvenčně určuje konkrétní skupinou nositelů jazyka.

Teorie prototypů se stala dalším krokem směrem k lepšímu porozumění procesům poznání okolního světa. Idea prototypů byla úspěšně rozpracována v různých výzkumných oblastech, např. J. Brunerem při zkoumání lidského vědomí [Bruner 1985], L. A. Zadehem, který zavedl pojem fuzzy množin v rámci jazykové kategorizace [Zadeh 1965], R. Brownem a E. Lennebergem při experimentálním výzkumu kategorizace barev [Brown et al. 1954], při zkoumání emocionálních konceptů, jako je např. konflikt [Smirnova 2011], v oblasti umělé inteligence [Dreyfus et al. 1988] aj.

Výrazný přínos poskytla teorie prototypů v oblasti lingvistických studií, kde umožnila výzkum sémantických fenoménů, které nebyly důkladně analyzovány v rámci strukturní sémantiky. Patří k tomu zejména dynamická podstata lexikálního významu. Deskriptivní přístup této teorie klade důraz na vágnost jeho hranic, jeho flexibilitu a škálovitou povahu role jednotlivých komponentů.

Pojem prototyp bývá různými lingvisty chápán odlišně, např. A. Wierzbicka ho neztotožňuje s typickým vzorem. Rozdíl mezi dvěma pojmy vysvětluje tak, že vzor čili model určitého objektu ho napodobuje, zatímco prototyp je jakýmsi referenčním odkazem, tj. tím, co si mohou rodilí mluvčí o tomto objektu pomyslet [Wierzbicka 1992: 221]. „Například, když vyhledáváme pro černé objekty vzor, kterému by byly podobné, mezi nejrozšířenějšími a přírodními objekty, nejspíše si shodneme na tom, že je to uhlí... Když ale potřebujeme najít nejběžnější přírodní korelační bod čili referent pro černou barvu, nalezneme ho v pojmu noci“

[tamtéž]. Ve snaze definovat prototypy pro pojmenování barev se A. Wierzbicka omezuje na univerzální atributy lidského okolí a života, jako je např. nebe, rostliny, oheň apod.

K. Waszakowa, jejíž definice se zde budeme přidržovat, užívá termín prototyp též ve smyslu nejtypičtějšího a rozšířeného referenta dané kategorie, a také jejího sémantického centra [Waszakowa 2000a: 22]. Oproti Wierzbické však při výběru prototypů pojmenování barev zohledňuje co nejširší pole jejich kolokátů, pro které je barva stálým atributem (převažují přitom názvy přírodních objektů).

Kritika prototypické teorie kategorizace spočívá v poukázání na některá omezení v tom smyslu, že nemůže být využita stejně efektivně pro všechny typy lexémů. Nejvhodnější je teorie prototypů při analýze konkrétních pojmů navázaných na různorodé klasifikace a struktury. Když se pak jedná o pojmy abstraktní nebo například pomocné slovní druhy (předložky, spojky, částice), je efektivita této teorie mnohem nižší [Osherson, Smith 1981: 373]. Existují kategorie, pro které není možné určit žádný prototyp, jako např. „objekty vážící přes jeden gram“. Prototypická teorie není schopna odpovědět, jakým způsobem lidské vědomí zařazuje koncepty do určitých kategorií, když nedisponuje podrobnou informací o všech jejich vlastnostech [Evans, Green 2006: 268].

1.1.3.1.3. Teorie perspektiv

V rámci kognitivní lingvistiky byla R. MacLaury vyvinuta tzv. teorie perspektiv (*vantage theory*) představující kategorizaci jako dynamický proces. Vzniku této teorie předcházela rozsáhlá výzkum pojmenování barev, jež provedl MacLaury na datech 116 jazyků Střední Ameriky. Během výzkumu se ukázala slabina dosavadních teorií, jimiž se nedaly vysvětlit diachronické změny v rámci kategorizace barev, např. rozdělení makrokategorií, jako je *grue* na jednotlivé kategorie *green* a *blue* (přičemž se jejich prototypické vzory – nebe a zeleň – nemění) [MacLaury 1997: 7, in Biggam 2012: 98]. Rovněž se v mnoha jazycích vyjevila koexistence několika pojmenování pro určitou barevnou kategorii. Ohniskové vzorce (nejlepší, prototypové odstíny), k nimž se tato pojmenování vztahují, jsou sice odlišné, avšak jejich denotativní oblasti se výrazně překrývají. Navíc oblast překrývání zahrnuje i ohniskové vzorce dotyčných pojmenování. MacLaury přispěl k závěru, že se v podobných případech jedná o pojmenování určité kategorie z různých perspektiv [MacLaury 1995: 231–232]. Na základě tohoto zjištění byla vypracována nová teorie o způsobu, kterým mluvčí konstruují mentální kategorie, používají je, přejmenovávají a příp. s časem i mění.

Z hlediska teorie perspektiv se formování kategorie navazuje na soustavu souřadnic, která je uchovávána hluboko v lidském podvědomí. Analogii lze nalézt v lidské orientaci v čase a prostoru. Kategoriální souřadnice je subjektivní pohled mluvčího na věc, perspektiva jeho vidění, která nemusí být totožná s perspektivou jiných mluvčích. Tento systém musí obsahovat přinejmenším jednu fixovanou koordinátu (prototypický vzor) a dvě pohyblivé, navzájem závislé, které odpovídají našim představám o podobnosti a odlišnosti [MacLaury 2013: 68].

Schéma kategorie zastoupené anglickým pojmenováním *red* lze zjednodušeně představit v podobě následující tabulky (viz tab. 2), pokud bereme v úvahu pouze její denotativní, tedy barevný obsah a konotace necháváme stranou [tamtéž: 69]. V schématu jsou naznačeny dvě úrovně soustředění a tři souřadnice: R (RED, prototypický odstín syté červené barvy, ohnisko kategorie), S (similarity, tj. podobnost) a D (difference, tj. odlišnost).

Tabulka 2: Schéma kategorie RED podle teorie perspektiv

Úroveň	Fixované souřadnice	Pohyblivé souřadnice	Vyznačená oblast kategorie
1	R	S	ohnisko, rozsah
2	S	D	hranice, periferie

Konstruování kategorie jakožto neuvědomělý automatizovaný proces začíná v první úrovni koncentrace vědomí²¹, v daném případě od fixované souřadnice R, která označuje centrum (ohnisko) kategorie RED. Pohyblivá souřadnice S se od R vzdaluje a přitom zachycuje ty odstíny barevného spektra, které jsou podobné ohniskovému v dostatečné míře, aby mohly být do kategorie zařazeny. Takto se vyznačuje celkový rozsah kategorie RED, tzv. *zooming out*. Ve druhé fázi probíhá opačný proces zkrácení čili omezení kategorie, tzv. *zooming in*. Souřadnice S se zde dočasně stává fixovanou a je párována se souřadnicí D, určující periferní oblast kategorie. Všechny odstíny, které jsou za hranicemi periferní oblasti, již nemohou být pojmenovány adjektivem *red* a patří do jiných kategorií. V případě, že má určitá kategorie v jazyce dvě nebo více pojmenování (je tedy nazývána z různých perspektiv), jsou v její struktuře rozlišovány dominantní (S D) a recesivní (D S) úrovně. Vztah mezi souřadnicemi S a D je reciproční: čím je výraznější akcent na podobnost, tím je slabší odlišování, a naopak.

²¹ Teorie perspektiv předpokládá, že při operování s mentálními kategoriemi je lidské vědomí schopno soustředit se v jeden okamžik pouze na jedné vybrané úrovni (orientace v určitém systému souřadnic), nikoliv na dvou úrovních současně. Druhá úroveň, popř. i další, se udržují v paměti jakožto součásti jednoho pojmového rámce [MacLaury 2013: 69].

V souladu s teorií perspektiv jsou kategorie konstruovány prostřednictvím přepínání pozornosti mluvčích mezi vztahy podobnosti a odlišnosti. Výzkumy různorodých mentálních kategorií ukázaly, že v procesu kategorizace hraje dominantní roli zřetel k odlišnosti [Głaz 2013: 262]. Struktura kategorie není pevně ohraničena ani není stálá, naopak je otevřena proměnám. Zásadní roli v jejím modelování náleží individuálním kognitivním schopnostem konkrétních mluvčích, avšak určité konfigurace jsou jazykem podporovány konvenčně [Tribushinina 2013: 293]. MacLauryho model konstruování kategorie zapojuje do sladěného systému čili rámce prototypické efekty, vágnost hranic, rozlišení centrální a periferní oblasti kategorie, výraznějšího a slabšího zřetele k podobnosti a odlišnosti, připouští přítomnost dvou a více ohnisek ve struktuře kategorie [Głaz 2013: 258]. Má však i své slabiny, jako např. nedostatečně jasné vymezení pojmů podobnost a odlišnost, opomíjení otázky, jestli je proces modelování kategorie vrozený, nebo naučený [tamtéž], chybějící metoda objektivního definování souřadnic aj. [Tribushinina 2013: 322].

1.1.3.1.4. Struktura kategorie (v souladu s pojetím radiální kategorie G. Lakoffa)

Výsledkem procesu kategorizace, jenž se uskutečňuje v lidském vědomí, je systém jednotlivých kategorií. Každá kategorie představuje pojem, který se vztahuje k celé třídě jevů a často má komplikovanou strukturu zahrnující více prvků. Pokud se jedná o polysémní lexém, jeho dílčí významy jsou uspořádány v podobě radiální kategorie, v jejímž centru je umístěn prototyp, nejtypičtější představitel, vzor čili model této kategorie [Lakoff 1987: 18]. Místo prototypu jako takového se občas uvažuje o prototypovém, tj. prvotním významu analyzovaného lexému jako o centrálním členu kategorie²². Od prototypu, resp. prototypového významu se paprskovitě odvíjejí další významy od něj odvozené, a od nich další tak, že celá kategorie pak představuje síť. V sémantické struktuře pojmenování barev má centrální postavení ohnisková barva, tedy nejlepší exemplář. Prostřednictvím zobecnění se z ohniskové barvy rozšiřuje její denotativní pole v rámci barevného spektra [Rosch (Heider) 1971: 455, cit. in Taylor 2003: 15]. Pokud určitý přirozený jazyk disponuje relativně malým počtem základních pojmenování barev, jejich denotativní pole bude pravděpodobně širší [tamtéž].

Struktura kategorií v pojetí kognitivní sémantiky v sobě slučuje rysy generativních kategorií (přítomnost centrálního členu – prototypu, kolem něhož je celá struktura

---

²² V schématech pojmenování barev, jež budeme v analyticko-interpretační části modelovat, bude označen jak prototyp, tak i od něj odvozený prototypový význam.

organizována) a radiálních (sousedící významy jednoho řetězu sdílejí některé sémantické prvky, avšak od sebe vzdálenější významy žádné rysy sdílet nemusí). V souvislosti s tím mohou být jednotlivé členy kategorie považovány za centrální nebo periferní, nemají totiž všechny stejný status.

Významové posuny v rámci kategorie se z velké většiny opírají o metaforické a metonymické mechanismy, dalšími možnými typy rozšiřování významu jsou např. křížení, zobecnění, specializace (podrobněji o základních mechanismech viz následující oddíl 1.1.3.1.5).

1.1.3.1.5. Klíčové mechanismy rozšiřování významu

Vznik nového významu je založen na naší reflexi určitého vztahu mezi dvěma pojmy. Tyto vztahy čili konotace²³ jsou formovány v rámci lidské tělesné zkušenosti a stávají se tak součástí jazykového obrazu světa. V souladu s typem vztahu mezi zdrojovým pojmem, jehož pojmenování je využíváno, a cílovým pojmem, na který se toto pojmenování bude nově vztahovat, rozlišuje kognitivní sémantika několik typů pojmových přenosů čili imaginativních procesů mapování [Janda 2004: 23]. Ty nejzákladnější z nich jsou metafora a metonymie, mezi další patří např. zobecnění, specializace a skládání / křížení (*conceptual blending* podle G. Fauconniera a M. Turnera [Fauconnier aj. 2002]).

V tradičním strukturním přístupu k jazyku jsou tyto mechanismy pojímány jakožto druhy nepřímé nominace, tj. obrazných vyjádření, resp. jakožto mechanismy rozšiřování počtu významů slov v důsledku jazykové ekonomie. Podle formulace J. Filipce a F. Čermáka se „jazyková ekonomie projevuje na úseku lexikální zásoby tím, že se využívá existujících lexikálních forem k označení dvou i více různých tříd denotátů“, a to na základě „evidentních souvislostí mezi denotáty. ...Jsou to především vztahy podobnosti a pojmové souvislosti (kontigity)“ [Filipec et al. 1985: 108]. V návaznosti na Peircovou klasifikaci znaku²⁴ a také na lingvistickou koncepci F. de Saussura²⁵ souzní pojetí metafory a metonymie s rozlišováním

---

²³ Konotacemi zde rozumíme asociace určitého výrazu, opodstatněné jazykově, jedná se tedy zejména o pragmatické komponenty jeho významu. „Jsou založeny na pocitech a představách, které daný výraz vyvolává v mysli mluvčího [Hladká, Vaňková 2017].

²⁴ Trichotomická typologie znaku byla nabídnuta Ch. Peircem v jeho stati „What is a Sign?“ z roku 1894. Podle toho, jaký existuje vztah mezi znakem a zastupovanou skutečností, dělí znaky na ikony, indexy a symboly. Ikon je druh znaku, který je s označovaným objektem svázán skrze podobnost; index je s ním v přímém (kauzálním, fyzickém) vztahu; souvislost mezi symbolem a zastupovaným objektem je dána konvencí, zvykem či dohodou [Peirce 1984].

²⁵ Ferdinand de Saussure poukázal na to, že jazyk je strukturovaný systém a že v něm můžeme pozorovat dva typy vztahů. Jsou to vztahy syntagmatické a paradigmatické [Saussure 1996: 152–156]. „Hodnota každého znaku vyplývá jednak z jeho vztahu k ostatním částem výpovědi, tj. ze vztahů syntagmatických, jednak z jeho

dvou typů znaku – ikonu a indexu, a v souvislosti s tím i dvou typů vztahů mezi prvky jazykového systému – vztahů paradigmatických (čili asociativních, srov. *pes* a *kočka*) a syntagmatických (*pes štěká*)²⁶. Metafora, jelikož je založena na principu podobnosti mezi denotáty, je souvztažná s ikonem a je spojena s vytvářením paradigmatických vztahů. Metonymie, při které se význam přenáší na základě souměrnosti denotátů (časové, prostorové nebo funkční souvislosti), odpovídá indexu a vytváří mezi lexémy syntagmatický vztah.

Ve středu pozornosti strukturní lingvistiky při zkoumání obrazných pojmenování tedy stojí jejich jazyková forma a funkce. Jedná se v tomto případě o jazykovou metaforu, resp. jazykovou metonymii. Kognitivní lingvistika k těmto jevům přistupuje z jiné perspektivy – jazyková vyjádření jsou v jejím pojetí pouhými projevy určitých pojmových přenosů²⁷. Metafora a metonymie se chápou jako primárně mentální jevy, podle terminologie G. Lakoffa a M. Johnsona [Lakoff, Johnson 1980]²⁸ se o nich mluví jako o konceptuální metafoře a konceptuální metonymii. Metaforické a metonymické je tedy naše myšlení a vidění světa, což se pak odráží na jazykové rovině. Pojmové přenosy se stávají prostředkem poznání především abstraktních a nejistých věcí, nedostupných lidským smyslům, které člověk může postihnout za pomoci jiných, konkrétnějších konceptů, s nimiž má určitou smyslovou zkušenost.

Na rozdíl od strukturalismu je v kognitivním přístupu akcentována motivace rozličných procesů mapování, která je z velké části podmíněna lidskou tělesnou zkušeností [Lakoff 1987; Johnson 1987]²⁹, a rovněž sociálními a kulturními faktory [Rohrer 2006: 119; Hanks 2006: 19–20, in Gierón-Czepczor 2011: 27].

Metafora

Pokud je podstatou vztahu mezi zdrojovým a cílovým pojmem čili doménou podobnost některých příznaků, jedná se o metaforický přenos významu. Termín metafora (od st. řeč. μεταφορά – „přenos, přenesený význam“) je znám už od Aristotela, který ji zařazoval do sféry umění a popisoval jako obecný název pro obrazné vyjádření. V současné kognitivní lingvistice je metafora chápána jako „projekce jedné kognitivní sféry do jiné, jako usouvztažnění dvou pojmových domén“ [Hoffmannová 1991: 145]³⁰. Jak již bylo stručně

---

vztahů k jiným jazykovým znakům, které by mohly na jeho místě stát, které s ním mají něco společného nebo protichůdného, které se vybavují pomocí asociací, zkrátka z jeho vztahů paradigmatických“ [Černý 1996: 137].

²⁶ Vůči této sémanticko-syntaktické dichotomii metonymie a metafory se vymezoval už R. Jakobson [Jakobson 1995]

²⁷ Z konceptuálního pojetí metafory vycházel i R. Jakobson při analýze afatických poruch [Jakobson 1995].

²⁸ V předkládané práci budeme termíny metafora a metonymie rozumět metaforu a metonymii konceptuální.

²⁹ Filosofické východisko, na jehož základě povaha reality vždy záleží na principu antropocentrismu a relativity lidského pohledu, G. Lakoff a M. Johnson označují jako zkušenostní realismus. Rozumí tím poněkud kompromisní přístup vzhledem k objektivnímu realismu, na němž se zakládá strukturalismus, a k subjektivismu.

³⁰ Kromě teorie konceptuální metafory byly rozpracovány i jiné koncepty metafory, např. substituční teorie, komparační teorie aj. [Chrš 1996: 104].

naznačeno, v rámci kognitivismu je přijímána teze o tom, že „pro naše myšlení a jazyk je uvědomování podobnosti nejzákladnějším mechanismem“ [Quine 1977: 157], resp. jeden z nejzákladnějších mechanismů.

Průlom v lingvistickém pohledu na pojem metaforu a také metonymie, tj. přechod od strukturalistického přístupu ke kognitivnímu způsobila práce G. Lakoffa a M. Johnsona [Lakoff, Johnson 1980/2002]. Navíc se jejich teorie konceptuální metaforu stala základem pro rozvoj kognitivní lingvistiky jako samostatné vědy (čili přístupu k jazyku podle formulace I. Vaňkové [Vaňková et al. 2005: 22]). Autoři zastávají názor, že ze všech kognitivních mechanismů je metafora tím hlavním, kterým se řídí lidský konceptuální systém. Jak naznačuje již název dotyčné knihy – *Metaphors we live by* –, metaforami doslova žijeme, je jimi prosyceno každodenní lidské vyjadřování. Metafora, stejně jako metonymie, je v kognitivismu uznávána za všudypřítomnou celosvětovou univerzálii [Janda 2004: 24].

Výklady metaforu v souladu s některými principy kognitivní lingvistiky se však objevovaly i dříve u jiných autorů. První kognitivní model metaforu v termínech tenor a vehikulum, kde tenor je charakterizován pomocí vehikula, představil v roce 1936 I. A. Richards (srov. *tenor – vehicle* u Ogdena – Richardse, 1. vydání z roku 1923 [Ogden, Richards 1985]). Ve druhé polovině 20. stol. byla M. Blackem rozvinuta teorie interakční metaforu v jeho klasické práci *Models and Metaphors* [Black 1962]. Shodně s touto teorií dochází při metaforickém pojmenování k překrývání dvou pojmových oblastí, které se navzájem ovlivňují. Blízké interakční teorii byly koncepce dvou filosofů M. C. Beardsleyho [Beardsley 1962] a P. Ricoeura [Ricoeur 1975]. G. Lakoff se ve své studii *The Contemporary Theory of Metaphor* odvolává na M. Reddyho, který v roce 1979 poukázal na metaforičnost běžné mluvy, tedy na to, že metafora není omezena pouze na uměleckou literaturu [Reddy 1979, in: Lakoff 1992: 204].

Ačkoliv je obecně uznáváno, že metafora je založena na podobnosti³¹, je nutné podotknout, že metafora je vždy výběrová v tom, co se týká přenášených rysů. Nikdy se tedy nepřenášejí všechny vlastnosti zdrojového pojmu, ale pouze některé. Z hlediska kognitivní lingvistiky při výběru vlastností, na jejichž základě se význam metaforicky přenáší, hraje klíčovou roli antropocentrismus. „Středobodem světa, centrem, které určuje lidskou perspektivu, je lidské subjektivně prožívané tělo: tělo určité velikosti, stavby, proporcí, se specificky utvářenými a fungujícími orgány, vybavené lidskými smysly a vnímavostí“

---

³¹ Opačného hlediska se však přidržuje J. R. Searle, podle něhož „obrazná připodobnění nemusí nutně zavazovat řečníka k doslovnému konstatování podobnosti“ [Searle 1977: 103]. Podobnost, na základě které vznikla metafora, se může ukázat nepravdivou. Pojem metaforu vystihuje prostřednictvím formulace principů její sdělitelnosti.

[Vaňková aj. 2005: 60]. Shodně s tím jsou přírodní jevy a abstraktní pojmy vnímány, jako kdyby byly živé a řídily se rozumem, čili nabývají jisté lidské vlastnosti. Častým objektem metaforického mapování se stávají pojmenování zvířat ve vztahu k lidem, kterým jsou připisovány některé jejich vlastnosti, např. *osel* může být označením hloupého, popř. nerozhodného člověka. Adjektiva označující fyzické parametry se mohou užívat při popisu emocionálních stavů člověka, např. *horký* jako ‚vášnivý‘; názvy částí lidského těla pojmenovávají neživotné předměty, např. *hlava* jako ‚kapitola, část hřebíku, sekery apod.‘.

G. Lakoff a M. Johnson, z jejichž koncepce zde budeme vycházet, rozlišují tři typy metaforického mapování: 1. orientační, které přenáší orientační pojmy jako UVNITŘ / VNĚ, NAHOŘE / DOLE aj. na neprostorové objekty (např. *ponořit se do čtení*); 2. ontologické – konkretizuje abstraktní věci (např. když jsou osobní dovednosti pojímány jako artefakt, srov. *vybrušovat svoje vyjadřovací schopnosti*) a 3. strukturální, porovnávající celé systémy konceptů, např. fungování školy a živého organismu (*po prázdninách se škola probudila ze spánku*) [Lakoff, Johnson 2002: 20–48].

Konceptuální základ metafor (zejména orientačních a ontologických) v teorii Lakoffa a Johnsona tvoří tzv. představová (čili kinestetická obrazová³²) schémata (*image schemas*). Jedná se o určité strukturované vzorce jakožto součásti lidského pojmového systému, vycházející z tělesné a prostorové zkušenosti, např. NÁDOBA, CESTA, prostorová opozice NAHOŘE – DOLE, CENTRUM – PERIFERIE aj. [Johnson 1987: 126]³³. Při metaforickém přenosu hrají roli zdrojových oblastí, jejichž pojmání se rozšiřuje na abstraktní pojmy, např. prostřednictvím metafory ČAS JSOU PENÍZE (resp. ČAS JE CENNÉ ZBOŽÍ) se na pojem čas aplikuje zkušenost s penězi, srov. *plýtvat časem, utrácet svůj čas*.

V současné ruské lingvistice se uplatňuje koncepce metafory, jež byla rozpracována N. Arutjunovou [Arutjunova 1990]. Zdroj metafory badatelka vidí v záměrné chybě v taxonomii objektů. Mluví také o kategoriálním posunu jako o principu, na jehož základě metafora funguje [Arutjunova 1990: 18]. Podstata metafory tkví v pojmu obraz, na němž se zakládá i pojem symbol: „metafora vyjadřuje jazykové významy umístěné do obrazného obalu“ [tamtéž: 22]. S odvoláním na A. Wierzbickou zdůrazňuje, že metafora nespočívá tolik ve srovnání, ale spíše je zkráceným stavěním do protikladu [tamtéž: 18]³⁴.

³² Podle českého překladu knihy G. Lakoffa *Oheň, ženy a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli* (2006)

³³ Celkem M. Johnson uvádí 27 nejzákladnějších představových schémat, jež se na konceptualizaci mohou podílet.

³⁴ A. Wierzbicka též poukazuje na to, že hloubková struktura metafory zahrnuje negaci. Prostřednictvím sémantického metajazyka je metafora formulována A. Wierzbickou takto: „dá se říci, že to není ..., nýbrž ...“ [Wierzbicka 1990: 144]

Podle míry zakotvenosti metafor v jazyce se rozlišují jednak uzuální metafor, tedy konvenční [Lakoff, Johnson 2014: 155], ustálené, lexikalizované, jednak aktuální, vyskytující se ojediněle v určitých kontextech jakožto „produkty jazykové tvořivosti autora“ [Nebeská 2005: 94], tj. imaginativní a tvůrčí [Lakoff, Johnson 2014: 155]. Podle terminologie W. Crofta a D. A. Cruse se jedná o dichotomii metafor konvencionalizovaných a inovativních [Croft et al. 2004: 195].

Metonymie

Při metonymickém typu mapování se přenáší pojmenování jednoho pojmu na druhý na základě věcné souvislosti mezi nimi. Časová nebo prostorová souvislost, příčinný vztah a podobné souvislosti vytvářejí mezi určitými pojmy ustálené konotace, které umožňují metonymický přenos, tedy „když cosi těsně asociovaného s nějakou entitou zastupuje entitu samu“ [Janda 2004: 26]. Z hlediska kognitivní lingvistiky, která metonymii (stejně jako metaforu) nazírá jako mentální mechanismus, spočívá tento typ mapování v přenosu významu uvnitř jedné domény [Lakoff 1980, 1987, Langacker 1987], resp. ve zvýrazňování některé domény v rámci určité pojmové oblasti (doménové matrice³⁵), tzv. *domain highlighting* [Croft 2003]. Tímto se podstatně liší od metafor, při níž se význam přenáší mezi dvěma odlišnými doménami. Pokud se termínu mapování rozumí v užším slova smyslu, tedy jako vztahu mezi jednotlivými doménami, o metonymii se říká, že mapováním není. Takovému výkladu však oponuje A. Barcelona, podle něhož metonymie také předpokládá určitou formu mapování. Zdrojová a cílová oblast metonymie by se podle něj měly považovat za plnocenné domény, které patří do jedné „funkcionální“ domény (jako je *frame* nebo IKM), resp. za subdomény určité domény [Barcelona 2011: 11]. Metonymickou formu mapování označuje za asymetrickou, a to oproti symetrickému metaforickému mapování [tamtéž: 12].

Poté, co G. Lakoff a M. Johnson definovali metaforu jakožto primární konceptuální mechanismus, byla metonymie v kognitivistických výzkumech po dlouhé době předmětem okrajového zájmu. Průlom v takovém rozložení akcentů způsobila kniha *Metonymy in Language and Thought*, vydaná v roce 1999. Editoři tohoto sborníku K.-U. Panther a G. Radden prohlásili, že role metonymie v lidském konceptuálním systému se může ukázat jako zásadnější oproti roli metafor [Panther et al. 1999: 1].

---

³⁵ Termín doménová matrice (domain matrix) byl zaveden R. Langackerem jakožto označení pro souhrn jednotlivých domén, vymezený perspektivou určitého profilu [Langacker 1987: 147]. T. C. Clausner and W. Croft vysvětlují tento pojem na příkladu sémantického pole slova *pták*, jež zahrnuje naše znalosti o možných velikostech ptáků, jejich životních aktivitách, způsobu narození (z vejce) apod. Tyto aspekty konceptu „pták“ se charakterizují prostřednictvím domén, jako je PROSTOR, FYZICKÉ TĚLO, ŽIVOT, ČAS aj. Souhrn domén zasahovaných určitým konceptem, aktivovaných jeho užitím, tvoří doménovou matici [Clausner, Croft 1999: 7].

V práci G. Lakoffa a M. Johnsona jsou popsány základní typy konceptuální metonymie [Lakoff, Johnson 2002: 51–52]. Jedním z nejfrekventovanějších modelů metonymického přenosu je zastoupení názvu konkrétního výrobku jménem výrobce, tj. VÝROBCE ZA VÝROBEK (např. *koupil si Forda*). Mezi jiné typy metonymie patří POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*Saxofon má dnes chřipku*), ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO (*Napoleon prohrál u Waterloo*), INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ (*Armáda chce znovu zavést vojenskou povinnost*), MÍSTO ZA INSTITUCI (*Bílý dům na to neříká nic*), MÍSTO ZA UDÁLOST (*Nezapomeňme na Hirošimu*). Zvláštním a přitom nejprototypičtějším modelem metonymie je synekdocha – mapování konající přenos pojmenování mezi částečným bodem a celkem, tj. ČÁST ZA CELEK (např. *mít střechu nad hlavou*).

Z jiné perspektivy k otázce klasifikace metonymie přistupuje R. Dirven, který třídí metonymické případy v návaznosti na typologii syntagmatu [Dirven 2003: 85]³⁶. Jedná se o tři typy syntagmatu, jimž odpovídají tři typy metonymie: 1. lineární – zakládá se na predikativním vztahu subjekt – objekt (*Užívající stejné slovo mohou různé části země minit různé věci*); 2. konjunktivní, při němž jedna entita zahrnuje více elementů (*Čaj byl bohatým chodem u Wicksteadů*, kde slovo *čaj* předpokládá i nějaké drobné pokrmy); a 3. inkluzivní, představující řetěz několika entit, provázaných metonymickými vztahy (*Ten nemá hlavu na učení*, hlava zde poukazuje na mozek, ten pak na vědomí a analytické schopnosti). Podle názoru R. Dirvena se metonymie liší od metafory především tím, že předpokládá menší konceptuální vzdálenost mezi zdrojovým a cílovým pojmem [tamtéž: 92].

Ruská lingvistka N. Arutjunova se v již zmíněné studii o metafoře okrajově dotkla i pojmu metonymie, vycházela přitom také z Jakobsonových prací [Arutjunova 1990]. Záměrem autorky bylo vymezit funkci metonymie vůči metafoře. Na rozdíl od metafory, která je orientována na pozici predikátu a jejíž funkci ve větě Arutjunova označila jako charakterizační, funkce metonymie spočívá v identifikaci subjektu nebo jiných aktantů. Zatímco se charakterizační funkce uplatňuje na základě významu slova, je funkce identifikace uskutečňována prostřednictvím reference. Metaforu lze tedy definovat jako posun ve významu, a metonymii jako posun na referenční úrovni [tamtéž: 32].

Podle názoru G. Raddena a Z. Kövecse se však není metonymie omezena pouze referenční funkcí, nýbrž může plnit i funkci predikační [Radden et al. 1999: 18]. Autoři jakožto příklad uvádějí anglickou větu *She's just a pretty face*, v níž slovo *face* metonymicky

---

³⁶ Koncepce spjatosti metonymie a syntagmatických vztahů (zatímco metafora odpovídá paradigmatickým vztahům) sahá k teorii R. Jakobsona [Jakobson 1995], viz začátek kapitoly.

referuje ke slovu *person*³⁷, avšak záměna v uvedené větě slova *face* na slovo *person* přivádí ke změně původního smyslu. Nedostatek současné teorie konceptuální metonymie vidí autoři v určité nepřesnosti a jednostrannosti, což je podnětem pro její další rozvoj.

Metaftonymie

V odborné literatuře se občas mluví o zvláštních případech interakce metafory a metonymie [Goossens 1990; Mikołajczuk 1999; Kövecses 2002; Ruiz de Mendoza et al. 2002], pro které byl L. Goossensem stanoven termín metaftonymie. Neostrost hranic pojmových oblastí, spojovaných metaforickým a metonymickým mapováním, umožňuje kombinaci těchto vztahů. Na českém jazykovém materiálu byl ten jev zkoumán ve studii P. Bulaka, a to se zaměřením na pojem „dech / dýchání“ [Bulak 2014]. Z jeho výzkumu vyplynulo, že četná metaforická vyjádření, v nichž zaujímá tento pojem pozici zdrojové oblasti, vychází z metonymie.³⁸ Jakožto příklad uvádí metonymické, resp. metaftonymické vyjádření už *nestačí s dechem*:

„Jde o metonymické vyjádření, protože můžeme fyzicky vidět, že dotyčný lapá po dechu, a to nám signalizuje (a zastupuje) počínající celkové fyzické vyčerpání – skrze jeden konkrétní symptom označujeme celý výsek reality, zde tedy „nestačit ostatním, nemít dost sil“ [SČFI2]. Jakmile však metonymické vyjádření *už nestačí s dechem* použijeme v souvislosti s člověkem, který dlouhodobě psychicky nezvládá nasazené pracovní tempo v zaměstnání a začíná být vyčerpaný, jde o metaforický přenos původní metonymie. Takové vyjádření je tedy metaftonymické“ [tamtéž: 106].

Křížení (*blending*)

O něco komplikovanějším typem významového přenosu je křížení, při kterém se určitý pojem vytváří ze dvou zdrojových pojmů a slučuje v sobě vybrané vlastnosti obou výchozích domén [Janda 2004: 27]. Výsledkem křížení jsou tzv. blendy, které se vyskytují jak na úrovni morfologie (např. *workoholik*), tak i na úrovni kategorií pojmových, a dokonce gramatických (sjednocení v důsledku historického vývoje koncovek plurálu a mužského rodu ve slovanských jazycích, výsledná koncovka poukazuje na životnost, např. *muž* (sg) – *muži* (pl)) [tamtéž].

Teorii konceptuálního křížení neboli konceptuální integrace (*conceptual blending / integration theory*) vypracovali G. Fauconnier a M. Turner [Fauconnier aj. 1996, 2002]

³⁷ G. Lakoff a M. Johnson mluví v souvislosti s tím o zvláštním typu metonymie TVÁŘ ZA ČLOVĚKA [Lakoff, Johnson 2002: 51].

³⁸ Koncepce o metonymickém základě metafory byla v rámci kognitivní lingvistiky rozvinuta J. Taylorem [Taylor 1989/2003].

v návaznosti na teorii mentálních prostorů (neboli domén). Podstatu tohoto mapování definují autoři jako „konstrukci částečné shody mezi dvěma zdrojovými mentálními prostory a selektivní projekci těchto vstupů do nového, sjednoceného mentálního prostoru, který pak dynamicky rozvíjí výslednou strukturu“ [Fauconnier aj. 2002: 57–58].

Stejně jako metafora a metonymie je křížení pokládáno za univerzální a všudypřítomný kognitivní mechanismus. Objevují se výzkumy potvrzující jeho uplatnění v různých oblastech, např. v matematických teoriích (A. Robert, J. Goguen), sociálních vědách (M. Turner), neurologii (P. Thagard, T. C. Stewart, S. Coulson), literatuře (S. Marquette, A. Cook) aj.³⁹

Zmíněné kognitivní mechanismy vytvářejí zvláštní – antropocentrickou, tj. ryze lidskou, interpretaci okolního světa, což je ve vazbě na konkrétní jazyk jeho obrazem světa. Takový „světový model“ zahrnuje nejenom pojmenování jednotlivých reálií, ale také konotace s nimi spjaté.

Pokud analyzujeme sémantiku určitých komponentů frazémů z diachronního, resp. panchronního pohledu, de facto se snažíme definovat jednak typ významového přenosu, který stojí za vznikem toho či onoho frazému, tedy předchází jeho lexikalizaci, jednak to, jaké prvky jejich významu byly při tomto mapování využity.

---

³⁹ Úplný přehled publikací věnovaných teorii konceptuální integrace je uveden na webových stránkách <http://markturner.org/blending.html>

1.1.5. Frazeologie a frazém

„Nauka o frazeologii není snadný lingvistický úsek. Výzkum frazeologických jednotek, frazémů, předpokládá znalost problematiky všech jazykových rovin, především lexikální, sémantické, syntaktické a stylistické, protože všechny tyto roviny se podílejí na utváření specifické struktury frazémů a jejich typologii.“

Josef Filipec: Česká frazeologie. *Naše řeč*, ročník 67 (1984), číslo 3, s. 139–142.

Pojem frazeologie má dvojí význam. Může označovat buď lingvistickou vědu, která se zabývá studiem a popisem frazémů a idiomů, anebo souhrn frazémů konkrétního jazyka, resp. některého oboru⁴⁰ (srov. též frazeografie⁴¹). Předmětem výzkumu frazeologie jakožto zvláštní jazykovědné disciplíny je podstata frazémů, jejich rysy a funkce v řeči.

Snad každý přirozený jazyk je obohacen frazémy, jejich existenci lze považovat za celosvětovou univerzálii stejně jako výskyt metafory a metonymie v jazyce.⁴² Příklad jazyka esperanto dokonce ukazuje, že frazémy mohou vzniknout i v umělém jazyce [Čermák 2007: 71, 247]. Zároveň je frazeologie každého konkrétního jazyka jevem jedinečným a specifickým, stejně jako kultura a zvyky jeho nositelů. Právě ve frazeologii je zachycena mentalita a jazykový obraz světa příslušného etnika, odrazejí se v ní mnohé historické zkušenosti. Frazeologie je proto nejen jazykovědným oborem, ale významně přesahuje do kulturologie, folkloristiky a má vazby na historii a psychologii. Souvisí také s filozofií, etikou, etnografií, kulturní a lingvistickou antropologií a literaturou [Filipec, Čermák 1985; Salzmann 1997].

Některé frazémy odkazují na realie minulosti, které dnes již nejsou příliš známé. Komponenty takových výrazů mohou být slova, která již vyšla z běžného úzu (*číst levity*).⁴³

⁴⁰ Nový akademický slovník cizích slov vyčleňuje v této souvislosti tři významy slova frazeologie. Třetí význam je definován jako *„hovor. soubor obrátů, ustálených frází a výrazů někt. oboru: obchodní f.“* [NASCS].

⁴¹ Frazeografie je aplikovaná disciplína zabývající se teorií a praxí tvorby frazeologických slovníků (vydělených pro jejich specifčnost z obecné výkladové lexikografie), obecněji shromažďováním a popisem frazeologického výraziva [Čermák 2017a].

⁴² Podle F. Čermáka jsou frazémy z diachronního hlediska ve většině případů specifickým pokračováním existence metafor v jazyce, které se v něm ujaly [Čermák 2007: 247]. Rovněž lze považovat frazeologii za důsledek vysoké míry entropie jazykového systému, jeho nepravidelnosti, což je univerzálním rysem každého přirozeného systému [Čermák 2007: 71].

⁴³ *Číst levity někomu* – ,kárat, hanět, hubovat někoho; výčitky dělat někomu; plísnit ho‘ [LR: 177].

бить баклуши⁴⁴)⁴⁵, nebo se v současném jazyce již neužívají v tomto smyslu / v této funkci (красное слово⁴⁶). V souvislosti s tím, že jsou ve frazeologii zachovány některé archaické jazykové prvky a také výrazy zkonstruované podle starších syntaktických pravidel, je tato oblast považována za „černou skříňku“ historicko-kulturní a jazykové informace [Mokienko, Stěpanova 2008: 9].

Frazeologie určitého jazyka však může zahrnovat i výrazy, jež pro daný jazyk nejsou jedinečné ani specifické. Společné rysy a totožné výrazy ve frazeologii mají obvykle příbuzné jazyky. Také vlivem globalizace a s rozvojem komunikačních prostředků se jednotlivé výrazy v dnešní době snadno přejímají dalšími jazyky téměř bez ohledu na vzdálenost mezi místy osídlení patřičných národů. V mnoha jazycích najdeme kalkovaný výraz pro *modrou punčochu* (původem z angl. *bluestocking*) či *šedou eminenci* (z franc. *éminence grise*). Jednak vzhledem k příbuznosti češtiny a ruštiny, jednak ve světle globalizace lze tedy i v našem výzkumu počítat s jistou mírou podobnosti ve frazeologii srovnávaných jazyků.

Nejstarším příkladem ustálených slovních spojení jsou frazémy z Bible (*Noemova archa*, *zůstat jako solný sloup*) a z kontextu antické mytologie a historie (*sisyfovská práce*, *trójský kuň*). Použití termínu frazeologie ve smyslu části slovní zásoby bylo poprvé zaznamenáno v řecko-latinském slovníku Michaela Neandera *Phraseologia isocratis grecolatina*, vydaném v roce 1558. Za otce současné frazeologie jakožto nauky o frazeologických spojeních se obecně považuje švýcarský lingvista Charles Bally, žák Ferdinanda de Saussura. Ve své práci *Traite de stylistique française* z roku 1909 definoval frazeologii jako samostatnou vědní disciplínu. Jedná se tedy o vědu, která se na pozadí ostatních disciplín profiluje jako relativně mladá, a pohledy různých lingvistů na její zásadní teze se výrazně liší.

Podstatným sporným bodem jsou meze slovní zásoby, která spadá do okruhu frazeologie jakožto lingvistické disciplíny. Shoda mezi jazykovědci chybí i ohledně užívané terminologie a definic základních pojmů. Občas se mluví o frazeologii v užším slova smyslu, jež se zabývá běžnými slovními frazémy, kolokacemi [Vinogradov 1946], jindy o frazeologii v širším smyslu, zkoumající ustálené výrazy různorodých strukturních typů (folklorní jednotky, jako jsou přísloví, pořekadla, pranostiky, okřídlené výrazy; úryvky z beletristických textů apod.) [Archangelskij 1964; Achmanova 1957; Čermák 2007].

⁴⁴ Бить баклуши – ‚lenošit, flákat se, zaobírat se malichernostmi‘ (MAS), srov. *krást pánu bohu čas, chytat / chodit na lelky, přemýšlet o nesmrtelnosti chrousta* [RČFS: 21].

⁴⁵ V tomto případě se jedná o monokolokabilní prvky, které nemají analogickou obdobu v žádném tvaru ani slovním druhu v pravidelném jazyce a vyskytují se pouze ve frazeologii [Čermák 2007: 30].

⁴⁶ Красное слово – ‚vtipný, jiskrný výraz‘ [MAS]. Původní význam adjektiva *красный* – ‚krásný‘ [MAS].

V odborné literatuře se též vyskytují různé pohledy na rozlišování pojmů frazém a idiom. Někteří jazykovědci je považují za synonyma, jiní za odlišné pojmy. Sovětský lingvista A. Smirnickij tyto pojmy rozlišoval podle následujícího sémantického kritéria: frazémy jsou stylisticky neutrální konstrukce, zatímco idiomy mají přenesený význam založený na metafoře [Smirnickij 1998: 208]. Podle názoru F. Čermáka jsou frazém a idiom „dvě charakteristiky jednoho kombinatorického útvaru (formální a sémantická): pokud tento útvar analyzujeme z hlediska formálních rysů, mluvíme o frazému, zatímco analýza sémantická, z hlediska relevantních sémantických rysů (včetně nominativních), opravňuje užití názvu idiom“ [Čermák 2007: 33]. Ve snaze vyhnout se případnému zmatku při výběru správného termínu budeme dále užívat výhradně pojem frazém.

Vzhledem k našemu záměru zahrnout do výzkumného materiálu co nejvíce výrazů a díky tomu dosáhnout nejvyšší objektivity výsledků bychom měli vycházet z takové definice pojmu frazém, která by odpovídala širšímu pohledu na oblast frazeologie. Maximálně široce frazeologii vystihuje definice F. Čermáka, který pojem **frazém** vykládá jako „jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojeních), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo)“ [Čermák 2007: 31]. Výrazy vyjádřené nesloženým lexémem (např. *šedivost, zelení*) tedy za frazémy nepovažujeme. Pokud je však lexém sestaven ze dvou kořenů, jako např. *šedomyší*, pak již patří do okruhu našeho zájmu. Výrazy větné (např. pranostiky, přísloví) byly v našem výzkumu také zohledněny (*přijel svatý Martin na bílém koni* – česká pranostika; *чёрного кобеля не отмоешь добела* dosl. „černého psa člověk doběla neumyje“ – ruské přísloví).

Pohledy na podstatu frazeologických jednotek se v různých teoriích též liší, nicméně se většina badatelů shoduje v tom, že frazémy musejí splňovat následující zásadní kritéria: složení z více prvků (obvykle slov), ustálenost a idiomaticnost, určitá míra anomálnosti [Vinogradov 1946; Mokienko 1980; Čermák 2007; Fomina, Bakina 1985].

Podle názoru F. Čermáka mohou být frazeologickými prvky nejen slova, ale i morfémy, srov. např. *svéhlavý* – *своенравный*, *pecivál* – *лежебока*, či dokonce syntaktické jednotky, jako ve frazémech *načase*, *nadranc*, *вдрызг*, jsou to lexikální frazémy. Za frazémy by se dala považovat i „slova, jejichž slovtvorná motivovanost je z dnešního hlediska zastřená, anomální“ [Čermák 2007: 33]. Starší teorie však frazémy uvnitř hranic slova neuznávají, pravidlo složenosti předpokládalo kombinaci nejméně dvou slov.

Je nutné ale přiznat, že zařazováním jednoslovných frazémů do působnosti frazeologie se neřeší problém vágnosti jejích hranic. Pak totiž narážíme na případy jako *najít* – *найму*,

napadnout – *напасть*, *rozladěný* – *расстроенный*, *zákeřný* aj., kdy je těžké určit, jestli uvedené výrazy, popř. některé z nich do oblasti frazeologie patří nebo nikoliv. Autorem nabízené řešení spočívá v rozlišení oblasti centrální, obsahující „řádne“, tradičně chápané frazémy, a oblasti periferní. Periferní oblast zahrnuje mimo jiné výrazy s konkrétním denotátem, výše uvedené lexikální frazémy a tzv. kvazifrazémy, tj. frazeologické termíny (*mateřídouška*, *černá díra*) a onomastiky (*Hradec Králové*, *Achillova pata*) [Čermák 2007: 42].

O pojmu ustálenosti lze uvažovat ve dvou aspektech – strukturním a uzuálním [Baranov et al. 2008: 51]. Strukturní aspekt se projevuje v gramatických transformacích, přesněji v jejich nemožnosti. Uzuální aspekt je založen na tom, jak je výraz vnímán jazykovou komunitou, zda se často vyskytuje v mluvě jejich nositelů.

Obvykle se pojmem ustálenost rozumí fixovanost užití výrazu, tj. jeho uzualizace. Chybí-li uzualizace výrazu, pak strukturní či jakýkoliv jiný aspekt ustálenosti již nepřipadá v úvahu. Přitom je uzualizace výrazu možná, aniž by pro něho platila gramatická omezení strukturního aspektu – tzv. kolokace (*upoutat pozornost*, *všechno nejlepší*, *принимать решение*) se z tohoto pohledu neodlišují od volných kombinací slov, a jsou přesto ustálené. Na druhé straně strukturní omezení uzualizaci ještě zesilují, pokud se na ustálenosti výrazu podílejí spolu.

Ke strukturnímu aspektu ustálenosti frazémů patří především omezení co do tvoření variant, v teorii F. Čermáka odpovídá tomuto jevu termín *funkční anomálnost*. Jedná se o nemožnost paradigmatické záměny některého komponentu analogickým jiným ve stejné, resp. obdobné funkci. V různých frazémech se toto omezení projevuje v různé míře, a to jak podle počtu zaměňovaných komponentů, tak i podle počtu zaměňujících. Například ve frazému *líčit něco sytými barvami* jsou zaměnitelné dva komponenty – sloveso *líčit* (*malovat*) a adjektivum *sytými* (*živými*); některá přirovnání připouští hodně variant přirovnávajícího výrazu, např. *bílý jako papír / plátno / smrt / stěna* aj. (‘bledý’). Jindy není možná záměna ani jednoho komponentu (*modrá punčocha*, *собаку съест*).

Dalším možným projevem ustálenosti je omezení na morfologické a gramatické transformace. Pro mnohé frazémy, jejichž klíčovým komponentem je sloveso, není možné užití v otázce, kondicionálu, pasivu, imperativu (*být hin*, ale **bud’ hin!* **byls hin?* *висеть на волоске*, ale **виси на волоске!* **висишь на волоске?*). Některé slovesné frazémy se rovněž vyznačují nemožností užití v 1. osobě, a to v singuláru a plurálu (*někdo / něco přirostlo někomu k srdci*, ale **přirostl jsem / přirostli jsme někomu k srdci*). Některé frazémy existují pouze ve formě imperativu (*běž do háje!*). Pro nominální frazémy (a nominální komponenty

slovesných f.) je typické omezení na množné číslo, srov. *fyzika je jeho Achillova pata* a **fyzika a chemie jsou jeho Achillovy paty*. Připojení atributu k substantivu je ve frazémech rovněž omezeno, srov. *dostat čočku – dostat pěknou čočku*, ale za *(*hezké, *tenké) vlasy přitažené, chcíp tam (*chlupatý, *chudý) pes*.

Omezení určitých transformací pro každý konkrétní výraz platí v různé míře. Dokonce různé prvky jednoho frazému jsou zpravidla různé anomální povahy. Podle názoru F. Čermáka se právě podle míry zapojení anomálií dá určit stupeň idiomatičnosti frazémů, a tedy i jeho místo na škále mezi frazeologickým centrem a periferií [Čermák 2007: 32].

V ruské frazeologické tradici souvisí pojetí idiomatizace s mechanismem reinterpretace a výslednou neprůhledností konstrukce [Melchuk 1960]. Reinterpretace významu určité konstrukce spočívá v jeho záměně na význam jiný podle některého principu, kterým může být např. metafora (*sedět na sudu prachu, ныскать козла в огород* ‚dosl. pouštět kozla na zahradu‘). Neprůhlednost je vlastnost, která v takto vytvořeném frazému překáží rozpoznání původního významu. Zkrátka se jedná o nemožnost odvození významu frazému jako celku z významů jeho komponentů.

V souvislosti s tím, že frazém je vnímán jako sémanticky nerozložitelný celek, tedy podle své funkce rovnocenný slovu, se z hlediska synchronní lingvistiky odmítá smysluplnost jeho komponentové analýzy⁴⁷. Ta je ovšem možná pouze v historickém rámci, tj. prostřednictvím etymologie, tedy vně systému současného jazyka [Molotkov 1977; Larin 1977].

Když se v této práci budeme dále věnovat analýze komponentů frazémů s významem barev, vždy se tím bude mínit analýza zdrojového výrazu, z něhož daný frazém vznikl. Pokud bychom však připustili škálovitou povahu míry sémantické (ne)rozložitelnosti, pak by v některých frazémech zdála být slabší, v jiných silnější v souladu s mírou zapojení anomálií. Rovněž je důležité zde podotknout, že neanalyzujeme frazémové komponenty izolovaně, nýbrž v rámci kontextu celého výrazu. Podstatný je přitom náhled do mentálních mechanismů, které stojí za výslednou jazykovou formou.

Klíčovou roli v pojímání frazému v dané práci hraje princip rozlišení centru a periferie v oblasti frazeologie (jakožto souhrnu frazeologických jednotek v určitém jazyce, resp. oboru). Do výzkumného materiálu jsme se snažili zahrnout nejenom frazémy z centrální oblasti frazeologie, ale také z té periferní (starší frazémy, ustálené termíny, viz 1.2.1).

---

⁴⁷ Uveďme zde citát z knihy *Česká frazeologie a idiomatika* F. Čermáka: „Přes svou diskrétní formu je frazém [...] funkčně a sémanticky integrálním celkem, který nelze synchronně dělit, analyzovat do komponentů; není jinými slovy prostou sumou významů svých komponentů, není ani založený na principu kompozičnosti významu“ [Čermák 2007: 34].

1.1.5.1. Česká a ruská frazeologie: stručná historie výzkumu

1.1.5.1.1. Česká frazeologie

Českou frazeologickou tradici do poloviny 20. stol. lze sledovat především v četných sbírkách frazeologických jednotek. V úvodní části každé sbírky je zpravidla představen autorův pohled na frazeologii jako lingvistickou disciplínu, jsou vymezeny základní pojmy a popsány metody zpracování frazeologického materiálu.

Stručný přehled historie české frazeologie poskytuje publikace F. Čermáka *Frazeologie a idiomatika češtiny: stručný přehled historie*, která je součástí sborníku *Kapitoly z dějin české jazykové vědy bohemistiky* (J. Pleskalová et al. (eds.) 2007) [viz také Čermák 2007: 482–487]. Nejstarší publikace zabývající se českou frazeologií jsou orientovány na popis přísloví, tedy paremiologii⁴⁸. Jedná se o dílo S. Flašky z Pardubic (*Proverbia Flassconis*, druhá pol. 15. stol.), J. Blahoslava (*Přísloví česká*, 1571) a J. Srnce z Varvažova (*Dicteria seu proverbia bohemia*, 1582, 1599).

Mezi nejznámější sbírky českých přísloví patří díla J. Dobrovského (*Českých přísloví sbírka*, 1804), J. A. Komenského (*Moudrost starých Čechů*, 1849) a F. L. Čelakovského (*Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, 1852). J. A. Komenský ve své sbírce, sestavené patrně počátkem 20. let 17. stol., rozvrhl přísloví do pěti oddílů, a to podle okruhu, z něhož je čerpáno obrazné vyjádření moudrosti (věci přirozené, řemeslnické, příhody, fabule a „různé“). Významný přínos díla F. L. Čelakovského spočíval ve vymezení pořekadel jako samostatného typu frazeologických jednotek, byla zde totiž poprvé oddělena od přísloví. Fakt, že byla do jednoho díla zahrnuta i přísloví, i pořekadla, tedy frazémy větné i kolokační, také znamenal spojení dvou doposud oddělených deskriptivních větví v rámci frazeologie. Informace o významu a úzu frazeologických jednotek však ve zmíněných sbírkách prozatím chybí.

První česky psaná díla věnovaná klasické frazeografii (tedy zahrnující pouze nevětné frazeologické jednotky) se objevila až v době národního obrození. Téměř současně byly publikovány dvě stejnojmenné knihy pod názvem *Česká frazeologie*, jako první z nich vyšla v roce 1862 kniha J. Šacha, o dva roky později bylo vydáno obsáhlejší dílo F. Šebka.

O problematice rozlišování různých typů paremiologických jednotek pojednal v úvodní části své knihy *Lidová rčení* (1947) slavný překladatel J. Zaorálek. Stručně popsána byla kritéria, podle kterých se odlišují přísloví od jiných frazémů (původ, funkčnost a

⁴⁸ V době, když byly zmíněné práce publikovány, však nebyla přísloví považována za předmět výzkumu frazeologie, spadaly totiž do etnografie, tj. nelingvistické vědy [Čermák 2007: 483].

formální rysy). Do sbírky byla autorem zahrnuta veškerá obrazná spojení slov, s nimiž se dá zacházet jako s ekvivalenty slov – vkládat do vět podle slovnědruhové povahy základního významu, popř. skloňovat či časovat – tj. pořekadla, rčení a úsloví a také přirovnání [Zaorálek 1963: 5]. Pro každý výraz se nejprve uvádí stručný popis jeho významu a údaj o pramenu. Jakožto na „slabinu této dosud významné práce“ poukazuje F. Čermák na „nerespektování rozdílů synchronie a diachronie, odrážející se v tom, že tu jsou vedle sebe evidovány výrazy už dávno neživé vedle živých“ [Čermák 2007: 484]. Ovšem ve světle panchronického přístupu k jazyku, kterého se zde přidržujeme, se taková „slabina“ projevuje spíše jako výhoda. Archaické výrazy se zde nemísí se soudobými, jelikož jsou opatřeny patřičnými kvalifikátory, a jejich přítomnost tak poskytuje širší perspektivu pro sémantickou analýzu prostřednictvím náhledu na historický vývoj slovní zásoby.

V této souvislosti nelze opominout sbírku českých přísloví V. Flajšhanse *Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (1911, 1913). V knize jsou sebrána přísloví, jež se objevovala ve starých letopisech a v jiných historických památkách od počátku českého písemnictví do 16. stol., a to včetně kontextů a cizojazyčných ekvivalentů.

Od 2. pol. 20. stol. se popisu a studiu české frazeologie věnuje zejména F. Čermák, který se jeví jako hlavní současný představitel této jazykovědné disciplíny [Földešiová 2014]. Předmětem jeho bádání je přitom nejenom frazeologie jakožto věda, ale i česká frazeografie. V roce 1982 vyšla jeho kniha *Idiomatika a frazeologie češtiny*, ve které popsal zásady frazeologie jakožto disciplíny a vymezil její místo v rámci lexikologie. V návaznosti na vypracovanou teorii se začal sestavovat *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, na jehož autorství se kromě F. Čermáka podíleli J. Hronek a J. Machač⁴⁹. První díla slovníku vyšla již v 80. letech minulého stol., jmenovitě svazky *Přirovnání* (1983) a *Výrazy neslovesné* (1988), o něco později byl vydán třetí svazek *Výrazy slovesné* (1994). V rámci druhého, doplněného vydání vyšel v roce 2009 čtvrtý svazek slovníku *Výrazy větné*. Slovník poprvé systematicky popisuje význam, kontext užití i funkci českých frazémů včetně jejich textových anomálií.⁵⁰ „Je to právě ten vzácný případ symbiózy hluboké a soustavné znalosti jazyka, dobře propracované koncepce frazému, exaktní lexikografické metodologie a bohaté zkušenosti, a to jak v oblasti lexikografie, tak i v oblasti výuky, čímž lze pravděpodobně odůvodnit

⁴⁹ Zásady frazeografie byly představeny v shrnujícím *Manuálu lexikografie* [Čermák, Blatná 1995].

⁵⁰ Hesla jsou doplněna o synonymické příklady a cizojazyčné ekvivalenty ze čtyř evropských jazyků. Součástí tohoto díla je mj. i onomaziologický slovníček (sémantický rejstřík), který dovoluje vyhledat hesla ve slovníku na základě významu.

výjimečnost a vysokou kvalitu SČFI⁵¹ [Šemelík, Šichová 2018: 146–147]. V průběhu rozpracování jednotlivých svazků slovníku postupně vycházely příspěvky F. Čermáka, v nichž se probírala související témata, např. pojetí funkce ve frazeologii [Čermák 1985], univerzálie [Čermák 1994], úzus a variabilita přísloví v korpusu [Čermák 1998, 2004], identifikace frazémů v textu [Čermák 2006] aj.

V souladu s Čermákovou koncepcí frazeologie vznikají další studie např. o nářečních [Bachmannová 1986] a lexikálních frazémech [Klotzerová 1998].

V dnešní době se posiluje tendence k ideografičnosti frazeologických slovníků. Ideografický přístup je založen na zkoumání vztahů frazeologických jednotek mezi sebou navzájem – synonymie, antonymie a variantnosti. Z novějších slovníků, v nichž je tento přístup aplikován, bychom neměli opominout *Česko-ruský frazeologický slovník* [Mokienko, Wurm 2002] a *Tezaurus jazyka českého: Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných* A. Klégra [Klégr 2007].

Informaci o etymologii českých frazémů poskytuje příručka L. Stěpanové pod názvem *Historie a etymologie českých rčení*, v níž jsou shrnuty bibliografické údaje o původu 2500 výrazů [Stěpanova 1998]. Výklady frazémů včetně etymologických poskytují kromě klasických slovníků i jiné publikace věnované frazeologii, zejména popularizační nebo určené dětem, např. kniha B. Fučíka a J. Pokorného *Zakopaný pes: aneb o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví* (1976), kniha O. Spalové *Co to je, když se řekne...* (1969), M. Kočky *Okřídlená slova* (1994), S. Kovářové *Proč se říká* (1994). Připomeňme také specifický slovník biblické frazeologie P. Ouředníka *Aniž jest co nového pod sluncem* (1994). Mezi novější publikace pro děti patří dvě na sebe navazující knihy A. Novotné *Kdo jinému jámu kopá* (2013) a *Kdo se směje naposled* (2016, ve spoluautorství s J. Votrubou).

V roce 2016 byl vydán slovník *Západoslovanská rčení* autorky E. Mrhačové, obsahující 2200 českých rčení a jejich významových ekvivalentů ve všech dalších západoslovanských jazycích – slovenštině, polštině, kašubštině, horní a dolní lužické srbštině.

S rozvojem informačních technologií se budou rozvíjet i možnosti frazeologie. Automatickým značkováním frazémů v Českém národním korpusu se zabývá M. Hnátková [Hnátková 2002, 2005]. Nové jazykové jevy a výrazy v češtině sleduje prostřednictvím korpusů V. Schmiedtová, která shrnula některé své poznatky (původně jako rozhlasem vysílané fejetony) v knize *Čeština, jak ji neznáte* [Schmiedtová 2010].

---

⁵¹ Překlad z angličtiny – T.T.

1.1.5.1.2. Ruská frazeologie

Vymezení frazeologie jakožto samostatné disciplíny v ruském kontextu předcházely četné zmínky o ustálených spojeních v pracích některých lingvistů. Tak např. I. Srezněvskij ve svých poznámkách o slovo tvorbě z roku 1873 upozornil na to, že reprodukovatelnost „zkamenělých“ výrazů je odůvodněna nejenom mluvní tradicí, ale i ústrojností jazykového systému [Srezněvskij 1873]. Též byly ustálené výrazy zohledněny v kurzu přednášek F. Fortunatova, a to jak po stránce gramatické, tak i sémantické [Fortunatov 1956].⁵² Při rozpracování koncepce vnitřní formy slova se problematiky frazémů okrajově dotkl i A. Potebňa [Potebňa 1976: 114–116]⁵³. S. Abakumov se ve svém článku z roku 1936 pokouší o etymologickou klasifikaci frazémů [Abakumov 1936]. Větší důraz na nerozložitelná slovní spojení je kladen v díle A. Šachmatova o syntaxi ruštiny [Šachmatov 1941], v němž byla nastíněna stručná klasifikace takovýchto sousloví. Rovněž zde byl vysloven předpoklad, že gramatická nerozložitelnost ustálených výrazů je důsledkem sémantického sloučení jejich komponentů. Problematika vymezení frazeologie jako samostatného odvětví jazykovědy byla poprvé zmíněna J. Polivanovem v rámci jeho srovnávacího výzkumu ustálených výrazů ve východních jazycích [Polivanov 1928: 60–61].

Jakožto samostatné lingvistické odvětví se ruská frazeologie začala rozvíjet zejména po publikacích V. Vinogradova ve 40. letech 20. stol. Především s ním je spjata ruská tradice frazeologického výzkumu. Vinogradov nabídl stupňovité rozdělení frazémů podle míry sepětí jejich komponentů, vycházející z koncepce Ch. Ballyho, a rovněž zformuloval základní pojmy frazeologie [Vinogradov 1946, 1947].

Ve Vinogradovově klasifikaci jsou rozlišeny tři typy frazémů: 1. frazeologické srůstý (*фразеологические сращения*) – ustálená sousloví, jež nejsou motivována vnitřní formou, obsahující monokolokabilní prvky, např. *точить лясы, ничтоже сумняшеся*; 2. frazeologická sepětí (*фразеологические единства*) – ustálená sousloví s průhlednou vnitřní formou, např. *подливать масла в огонь, вынь да положь*; a 3. frazeologická spojení (srov. kolokace) (*фразеологические сочетания*) – výrazy, ve kterých má jedno slovo svůj běžný význam, zatímco význam druhého je vázán na smysl daného frazému, např. *корень зла, принимать меры, одержать победу*. Přísloví a pořekadla jsou ve Vinogradovově teorii z oblasti frazeologie zcela vyloučeny.

⁵² F. F. Fortunatov přednášel na Moskevské státní univerzitě v letech 1876–1902.

⁵³ Zmíněná kapitola byla převzata z Potebňova díla *Мысль и язык* z roku 1862.

Ke zmíněným třem typům frazémů v teorii Vinogradova pak N. Šanskij přidal jeden další – frazeologické výrazy (фразеологические выражения) [Šanskij 1964]. Tyto frazémy patří k periferní oblasti frazeologie, jsou ustálené, ale přesto sémanticky členitelné, a jako celek se skládají ze slov se samostatným významem, jde tedy o kolokace, přísloví a pořekadla, např. *социалистическое соревнование; волков бояться – в лес не ходить*.

Na konci 50. let se projevila tendence k systémovému přístupu, resp. k popisu sémantické struktury frazeologických jednotek [Smirnickij 1998 (reprint 1956); Achmanova 1957; Amosova 1963; Archangelskij 1964; Kunin 1970]. První monografickou prací věnovanou ruské frazeologii se stala publikace V. L. Archangelského z roku 1964, v níž byla rozpracována strukturní analýza a systémový popis frazeologického materiálu [Archangelskij 1964]. Výzkumem na poli komparativní frazeologie slovanských jazyků⁵⁴ se zabýval L. I. Rojzenzon, který spolu s J. J. Avalianiem založil v Samarkandu⁵⁵ proslulou frazeologickou školu. Samarkand byl v té době Mekkou ruské frazeologie, kde probíhaly konference a byly publikovány frazeologické sborníky, monografie a příručky.

Výrazný krok vpřed pro ruskou frazeologii znamenaly práce B. A. Larina. Ve svých prvních publikacích se zabýval otázkou vymezení frazeologie a předmětu jejího zkoumání, jejího oddělení od lexikologie, lexikografie a syntaxe (1956). Studoval také zákonitosti historické evoluce frazeologických jednotek, jejich vztahy k jiným vyjadřovacím prostředkům v rámci jazykového systému [Larin 1977]. Klíčovou roli při výzkumu frazémů Larin připisoval analýze jejich etymologie. Sestavil vlastní klasifikaci frazémů, a to podle míry idiomatičnosti a oblasti / sféry výskytu, upozorňoval na nutnost sestavení mapy výskytu jednotlivých výrazů. Zkoumal i ruskou uměleckou literaturu, jmenovitě obrazná vyjádření některých ruských spisovatelů (M. Gorkého, N. Někrasova) (1936, 1948, 1949).

Podrobně byla zkoumána systémová uspořádanost frazeologické zásoby ruského jazyka [Šanskij 1964] a její historický vývoj [Mokienko 1980]. Současně byly rozpracovávány metody popisu frazémů ve slovnících [Molotkov 1977]. Autorem nejpopulárnějšího anglicko-ruského frazeologického slovníku, jehož první vydání, obsahující výklad cca 25 tisíc výrazů, vyšlo v r. 1955, je A. Kunin.

Za účelem provedení daného výzkumu byly v práci zohledněny (mimo obecné výkladové) čtyři frazeologické slovníky ruštiny: slovník současné spisovné ruštiny pod redakcí A. Tichonova (2004), slovník A. Fedorova (2008), slovník ruských rčení

⁵⁴ Některé studie Rojzenzona byly věnovány češtině, např. *О глаголах с двумя приставками в современном чешском языке (Малопродуктивные типы)* (O slovesech s dvěma předponami v současné češtině (málo produktivní typy)) (1963).

⁵⁵ Město v Uzbekistánu, který v té době byl jednou ze svazových republik Sovětského svazu (až do jeho rozpadu v roce 1991).

V. Mokienka a T. Nikitiny (2007) a slovník A. Kurilovy (2009), viz seznam literatury. Z dvojjazyčných slovníků byl využit *Rusko-český frazeologický slovník* L. Stěpanové.

Ze zmíněných v předchozí kapitole frazeologických slovníků češtiny za účelem sestavení souboru frazémů byly zpracovány dva svazky starších českých přísloví V. Flajšhanse (2013), *Lidová rčení* J. Zaorálka (1963), čtyři díly SČFI F. Čermáka (2009), dva svazky *Nových slov v češtině* O. Martinové (1998, 2004) a dvojjazyčný *Česko-ruský frazeologický slovník* V. Mokienka a A. Wurma (2002).

1.2. Metodologický postup

Metodologie, kterou zde používáme, je v současné lingvistice známa jako kognitivně modifikovaný strukturalistický přístup vycházející z teorie prototypů. Tento přístup byl popsán a aplikován ve mnoha pracích, viz např. [Janda 1986, 1993; Lakoff 1987; Římalová 2001; se zaměřením na barvy Waszakowa 2000a; Gieroń-Czepczor 2011]. Sémantická kategorie se tu představuje v podobě struktury, do jejíhož centra je postaven prototyp – nejtypičtější představitel, resp. vzor zástupců dané kategorie [Rosch 1978]. Ostatní prvky se od prototypu odvíjejí a mohou být sloučeny do řetězců nebo být mezi sebou propojeny takovým způsobem, že celá tato struktura připomíná síť s vyznačeným východiskem.

Postup, který nabízí ve svých studiích K. Waszakowa, sestává jednak ze stanovení skupiny objektů, k nimž se zkoumaná označení mohou vztahovat, a to na základě analýzy možných kolokací, jednak ze sestavení sémantických struktur pro každé označení [Waszakowa 2000a]. Analyzovány jsou především kolokace s názvy přírodních objektů a jevů a také běžných artefaktů majících relativně stálé zbarvení (např. smola, papír, víno, mosaz). Po rozboru kontextů, ve kterých se pojmenování určité barvy (v nepřeneseném významu) může vyskytovat⁵⁶, se stanovuje jeho prototyp a prototypový význam jakožto centrální člen sémantické struktury. Na základě kolokability určitého pojmenování se rovněž definují jeho jednotlivé významy, které jsou zpravidla od prototypového významu metaforicky a / nebo metonymicky odvozeny. Následně může být sémantická struktura zkoumaného pojmenování představena v podobě síťového modelu, v jehož centru je umístěn prototypový význam, s rozlišením metaforických a metonymických posunů. Modelování sémantického schématu v rámci metodologie K. Waszakowé navazuje na koncepci sémantického popisu R. Langackera (s omezením na synchronní aspekt) [Langacker 1987: 162, cit. in Waszakowa 2000b: 65]. Sémantika zkoumaných adjektiv jakožto kognitivních kategorií se zobrazuje v podobě radiálních sítí, a to podle vzoru nabízeného G. Lakoffem [Lakoff 1987: oddíl 6, cit. in: tamtéž].

Jednotlivé kroky nabízené metodologie byly badatelkou realizovány na příkladu polských pojmenování *zielony* a *żółty*, pro něž byl na základě kolokability určen soubor jednotlivých významů a pro označení *zielony* byl zkonstruován síťový model jeho sémantiky [Waszakowa 2000b, 2003b].

---

⁵⁶ Analýzu kolokability polských adjektiv označujících bary K. Waszakowa provádí na datech polských výkladových slovníků a polského národního korpusu NKJP [Waszakowa 2000: 62].

Hlavní metodologickou inspirací našeho výzkumu se však stala spíše práce E. Gieroń-Czepczorové [Gieroń-Czepczor 2011]. Jedná se o knihu, ve které autorka analyzuje a srovnává sémantiku označení šesti základních barev v angličtině a polštině (*black / czarny, white / biały, red / czerwony, blue / niebieski, green / zielony, yellow / żółty*) na korpusových datech, a to v rámci kognitivní sémantiky. Teoretické východisko její práce, stejně jako výzkumu K. Waszakowé, tvoří teorie konceptualizace R. Langackera a pojem radiální kategorie G. Lakoffa. Jednotlivé významy (koncepty) pojmenování barev se určují na základě analýzy kontextu každého korpusového dokladu, většinou se přiřazují k těm, které jsou uvedeny ve výkladových slovnících nebo v elektronické databázi WordNet.

Na rozdíl od tohoto ryze synchronního přístupu však námi zvolená metodologie bere v úvahu i diachronní aspekt, jelikož dílčí významy stanovujeme mj. prostřednictvím náhledu do etymologie jednotlivých frazémů a lexémů.

Oproti strukturalistickému přístupu ke zkoumání jazykových jednotek, který striktně odděluje synchronii a diachronii, mohou být v rámci kognitivní lingvistiky oba aspekty vzájemně doplňovány. V kognitivně orientovaných bádáních při zkoumání sémantiky jazykových jednotek je analýza jejich slovotvorné struktury a etymologie považována za nezbytně nutnou, neboť „právě odtud se často odvíjejí konotace, které s sebou dané slovo nese“ [Vaňková et al. 2005: 29].

1.2.1. Výzkumný materiál

Výzkumný materiál představuje soubor frazémů, které byly vybírány z výkladových a frazeologických slovníků⁵⁷ a částečně z jazykových korpusů na základě nejčtenějších kolokací ve formě „adjektivum (pojmenování barvy) + substantivum“ (např. (*nemít*) *růžové dětství*). V korpusu SYN2005-10 byl pro tento účel používán nástroj MI-score čili index vzájemné informace.⁵⁸ Nalezené kolokace s minimální absolutní frekvencí 5 byly vyhodnocovány ručně a hledaly se mezi nimi ty, které odpovídají našemu pojetí frazému (viz 1.1.5). Rozhraní NK RJ prozatím žádný podobný nástroj nenabízí, a proto se všechny doklady musely prohlížet a analyzovat ručně; jedinou možností usnadnění této práce bylo jejich seřazení podle abecedy pravého kontextu. Všechny frazémy, jež byly takovým způsobem ve slovnících a v korpusech nalezeny, byly sloučeny a vytvořily celkový soubor, který byl používán jako výzkumný materiál (viz příloha).

⁵⁷ Viz Slovníky v seznamu použité literatury.

⁵⁸ Tato statistická míra se užívá ke zjištění skutečné souvztažnosti mezi dvěma slovy, která se zakládá na tom, že se srovnává pravděpodobnost nalezení slova (komponentů) „x“ a „y“ v korpusu ve vzájemné společnosti s pravděpodobnostmi nalezení slova „x“ a slova „y“ nezávisle na sobě.

Zvláštním způsobem se zacházelo s přirovnáními. Při analýze nashromážděných dat se ukázalo, že v českých frazeologických slovnících je zachyceno o mnoho více přirovnání nežli v ruských. Tento rozdíl není zřejmě odůvodněn chudobou ruské frazeologie, ale spíše odlišnou tradicí vymezování frazémů. Abychom se v našem souboru frazémů vyhnuli několikanásobné převaze na straně českých přirovnání oproti ruským, rozhodli jsme se, že do něj zařadíme pouze ta česká přirovnání, která byla uvedena ve slovnících a zároveň se vyskytují i v korpusu SYN2005-10, a to i v případě jediného výskytu (*černý jako čert*). Ruský korpus jsme v dané etapě využívali zejména jako zdroj přirovnání neuvedených ve slovnících – přidávali jsme do seznamu ty nejfrekventovanější (min. frekvence – 5 výskytů).

Korpusová přirovnání se tedy používala nejenom pro určení prototypů, ale také pro ověřování úzu těch přirovnání, jež byla nalezena ve slovnících. Takovým způsobem se snažíme zahrnout do výzkumu co nejvíce současných použití frazémů, které obsahují komponent s významem barvy.

Při výběru frazémů ze slovníků a jazykových korpusů byla brána v úvahu vágní podstata pojmu frazém i nemožnost striktního vymezení oblasti frazeologie (ve smyslu souhrnu frazeologických jednotek), resp. jednoznačného určení, zda ten či onen výraz zařadit mezi frazémy (viz 1.1.5). Podobně jako lze v rámci frazeologie rozlišovat oblast centrální (typické frazémy) a periferní (výrazy, u nichž lze status frazému zpochybnit) [Čermák 2007: 42], i jednotlivé výrazy z výzkumného materiálu mohou být považovány za frazémy spadající do centra, anebo se pohybující naopak spíše na periferii frazeologie příslušného jazyka.

Na periferii se nacházejí některé výrazy, které mohou plnit funkci termínů (*чёрный замок* dosl. „černý zámek“, tj. „železný visací zámek“ [TICH]), jež lze pojímat jako běžné kolokace (*bílá káva* [SČFI2]), a také starší frazémy, ze současného úzu (téměř) vyloučené. Zastaralé frazémy tvoří malou část výzkumného materiálu, bylo však vhodné je do něj zařadit za účelem přesnějšího určení postupu rozšiřování významu. Některé výrazy, ohledně jejichž zastaralosti nebylo pochyb, jsou v příloze 1 opatřeny příslušnou poznámkou (zast.). Obtížné bývá určení míry zapojení do aktuálního úzu v případě frazémů převzatých ze starších frazeologických slovníků, jako jsou *Lidová rčení* J. Zaorálka nebo *Česká přísloví* I, 2 V. Flajšhanse (např. *černá kráva bílé mléko dává* [ČP1]). V souvislosti s tím lze mluvit i o škálovité povaze kategorie zastaralosti.

1.2.2. Předmět výzkumu

Předmětem tohoto výzkumu se stala pojmenování barev, která jsme vybrali především na základě frekvence jejich výskytu v českých a ruských frazémeh⁵⁹. Rozhodli jsme, že budeme zkoumat pouze ta označení barev, která mají v celkovém seznamu frazémů frekvenci 5 a vyšší. Pokud mělo nějaké označení barvy frekvenci 4 nebo nižší, bylo z výzkumu vyloučeno spolu se svým protějškem ve druhém jazyce, i kdyby tento protějšek naši frekvenční podmínku splňoval (tedy měl frekvenci vyšší než 4) – to se stalo například s pojmenováním *коричневый*, jež má frekvenci 3. Proto ani označení *hnědý* s frekvencí 5 nebude předmětem našeho výzkumu.

Výzkumný materiál zahrnuje nejenom frazémy, jejichž komponent s významem barvy má prototypickou podobu adjektiva (např. *černá předtucha*). Byly zohledněny rovněž ty frazémy, ve kterých je označení barev zachyceno ve formě jiných slovních druhů, jmenovitě slovesa (např. *začervenat se jako školák*), substantiva (např. *být pod zelenem*⁶⁰), nebo adverbia (např. *barvit někoho na černo*⁶¹).

Údaje o frekvenci označení barev ve struktuře frazémů českého a ruského jazyka jsou uvedeny v tabulce 3. Čím je vyšší frekvence určitého barevného pojmenování, tím je vyšší jeho pozice v tabulce.

Tabulka 3: Frekvence označení barev v české a ruské frazeologii

Výskyt ve frazémeh	
českých	Ruských
ČERNÝ (136)	<i>БЕЛЫЙ</i> (110)
<i>БÍLÝ</i> (89)	ЧЁРНЫЙ (109)
ČERVENÝ (52) + RUDÝ (16) (68)	КРАСНЫЙ (68)
<i>ZELENÝ</i> (68)	<i>ЗЕЛЁНЫЙ</i> (48)

⁵⁹ Za frazém zde pokládáme „jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojení), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo)“ [Čermák 2007: 31], viz podrobněji odd. 1.1.5.

⁶⁰ *Už je pod zelenem* (zast.) – ‚mrtev‘ (LR: 408).

⁶¹ *Barvit někoho na černo* (zast.) – ‚očerňovat, osočovat, pomlouvat ho‘ (LR: 33).

<i>MODRÝ</i> (32)	<i>ГОЛУБОЙ</i> (18) + <i>СИНИЙ</i> (18) (36)
<i>ŠEDIVÝ</i> (14) + <i>ŠEDÝ</i> (11) (25)	<i>СЕРЫЙ</i> (33)
<i>ŽLUTÝ</i> (17)	<i>ЖЁЛТЫЙ</i> (18)
<i>RŮŽOVÝ</i> (14)	<i>РОЗОВЫЙ</i> (8)
<i>HNĚDÝ</i> (5)	<i>КОРИЧНЕВЫЙ</i> (3)
<i>FIALOVÝ</i> (1) / <i>ORANŽOVÝ</i> (1)	<i>ФИОЛЕТОВЫЙ</i> (1) / <i>ОРАНЖЕВЫЙ</i> (1)
<i>ORANŽOVÝ</i> (1) / <i>FIALOVÝ</i> (1)	<i>ОРАНЖЕВЫЙ</i> (1) / <i>ФИОЛЕТОВЫЙ</i> (1)

Čísla v závorkách uvedená pod označeními jednotlivých barev ukazují, v kolika frazémech z našeho původně sestaveného seznamu se tato označení vyskytují. Pokud se některý frazém může vyskytovat s oběma variantami (*šedá* / *šedivá ekonomika*), platí, že se tyto varianty počítají jako jedna (ta, která je nejfrekventovanější podle korpusových dat). V uvedeném případě byl frazém *šedivá ekonomika* zařazen do seznamu k adjektivu *šedý*, protože frekvence výskytů kolokace *šedá ekonomika* (129) v korpusu SYN2005-10 je vyšší než frekvence kolokace *šedivá ekonomika* (3).

Pojmenování *šedý* a *šedivý*, *rudý* a *červený*, a také *голубой* a *синий* byla umístěna do jednoho políčka tabulky. Jako důvod k takovému sloučení posloužila skutečnost, že denotativní pole každého z uvedených párů je porovnatelné s denotativním polem jednoho výrazu z druhého sloupce tabulky. Například *голубой* je v ruštině označením pro barvu, která se v češtině považuje za světlejší modrou, zatímco *синий* se shoduje s jejími tmavšími odstíny. Česká označení *rudý* a *červený* často fungují jako synonyma (např. *červený* / *rudý koberec*, *červený* / *rudý hadr*), mohou však mít i své specifické významy (např. *rudý* jako komunistický). V analytické části práce bude sémantika každého výrazu zkoumána zvlášť, a to včetně modelování samostatných schémat.

Do seznamu označení barev, která v naší práci budeme zkoumat, patří tedy *černý* – *чёрный*, *bílý* – *белый*, *červený* / *rudý* – *красный*, *zelený* – *зелёный*, *modrý* / *голубой* +

синий, šedý / šedivý – серый, žlutý – желтый, růžový – розовый. Není možné tvrdit, že tento seznam, při jehož sestavení jsme se opírali převážně o frekvenční kritérium, je vyčerpávající, tj. že pokrývá všechna pojmenování základních barev v češtině a ruštině podle koncepce B. Berlina a P. Kaye, netrváme ani na tom, že do tohoto seznamu patří pouze označení základních barev (nikoliv pojmenování jejich odstínů). Jedná se tedy spíše o frazeologické hledisko jazykové základovosti barev, protože vycházíme především z frekvence jejich pojmenování ve frazeologickém materiálu. Předmětem naší pozornosti jsou pojmenování, pro která máme k dispozici dostatečné množství dat, z nichž lze vyvozovat spolehlivé závěry.

1.2.3. Určení prototypů pojmenování barev

Postup definování prototypů zkoumaných pojmenování, jehož se zde budeme přidržovat, se v práci E. Gieroň-Czepczorové neomezuje jen na zpracování korpusových dat; kromě nich jsou zohledněny i slovníky – jak etymologické, tak výkladové – a též data nalezené v odborné literatuře [srov. zejm. Gieroň-Czepczor 2011].

Ve výkladech o pojmenování barev, které nabízejí zohledněné slovníky, je informace o prototypech zpravidla zachycena v základním (prototypickém) významu, označeném v heslu jako první z několika dalších, viz např. začátek adjektivního hesla *bílý* ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ):

bílý příd. (2. st. bělejší) – **1. mající barvu sněhu, mléka ap.** (op. *černý 1*): b. papír; b-é šaty; b-é vlasy *šedivé*; ve spoj. b-á káva *s mlékem*; b-é víno *světlé*; b-á polévka *se světlou jíškou*; b-é maso *drůbeží, telecí ap.*; b-é pečivo *pšeničné*; b-é zlato kniž. cukr; b-é krvinky *leukocyty*; b. týden *dobu zlevněného prodeje (ložního) prádla ap.*; *sezónní výprodej*; ... **2. bělošský** (op. *černošský, černý 5, barevný*): b-é plemeno ...

Při analýze tohoto hesla je předmětem naší pozornosti (v daném výzkumném úseku) charakteristika *mající barvu sněhu, mléka ap.* (op. *černý 1*), vyjadřující prvotní význam pojmenování *bílý*. Tento dílčí výklad je cenný tím, že je ostenzivní, tj. vysvětluje význam pojmenování prostřednictvím poukazu ke konkrétním denotátům (v tomto příkladu ke sněhu a mléku). Předpokládáme, že při sestavování slovníkových hesel pro pojmenování barev byli autory do ostenzivních definic vybíráni ti nejtypičtější nositelé. Srovnávací analýza výkladů z různých slovníků by proto mohla posloužit jako jeden ze zdrojů při vyhledávání prototypů pojmenování barev [srov. též Schmiedtová 2006].

Získávání informace o prototypech v korpusech spočívalo ve výběru a následném analytickém zpracovávání všech dokladů obsahujících kolokace následujících tří typů:

1. přirovnání ve formě *černý jak(o) + substantivum / чѣрный + как / словно + substantivum*

Tato konstrukce je zde nejpodstatnější jakožto přímé vyjádření konotace (např. *černý jako bota, чѣрный как смоль* ‚černý jako smola‘), ostatní dvě mají spíše sekundární význam:

2. adverbium + *černý / чѣрный*

Konstrukce tohoto typu je obvykle užívána pro naznačení odstínu (například *antracitově černý*, *оливково-зелёный* ‚olivově zelený‘), nicméně bylo pro nás dosti zajímavé a důležité zjistit, jaké výrazy slouží v češtině a ruštině nejčastěji k pojmenování různých odstínů základních barev.

3. *černý* + substantivum (Inst); *černý* + *od* + substantivum (Gen) / *чёрный* + *от* + substantivum (Gen)

Kolokáty instrumentálních a genitivních konstrukcí označují referenty jednotlivých pojmenování barev, které způsobují odpovídající zabarvení (např. *černý od sazí*, *чёрный от грязи* ‚černý od špíny‘).

Mezi nalezenými doklady byly ručně vytrženy ty, které pro náš výzkum nejsou relevantní nebo se opakují. Za nerelevantní považujeme například níže uvedený doklad, který se ukázal při vyhledávání konstrukce 1., viz 1:

- (1) *Kampaň začala změnou dosavadní grafiky, kdy k tradiční modré přibyla i provokativní červená jako příslib budoucích změn.*

Nejvíce nerelevantních dokladů obsahovaly výsledky dotazu na adverbialní konstrukce. Relevantní pro nás jsou pouze ta adverbia, která sémanticky odkazují na určitý objekt, k němuž se vztahuje pojmenování barvy, např. *smaragdově (zelený)*, *slámově (žlutý)*, *ocelově (modrý)* apod. Konstrukce s takovými adverbii jsou totiž srovnatelné s konstrukcemi prvního typu (*ocelově modrý – modrý jako ocel*) a též mohou poskytnout údaje o prototypických pojmech pojmenování barev jakožto kategorií. Pokud však adverbialní kolokát některé z nalezených dokladů na žádný konkrétní objekt neodkazoval (např. *tmavě*, *jasně*, *rovněž*, *pohádkově*, *zase*, *také*, *napůl* apod.), byla taková věta z relevantních výsledků vyřazena.

Při vyhledávání instrumentálních konstrukcí byly za nerelevantní považovány korpusové doklady, ve kterých se pojmenování barvy vztahovalo k vyhledávanému substantivu jakožto přívlastek a bylo užito rovněž v instrumentálu, viz např. 2. Takové doklady lze korpusovými nástroji odfiltrovat automaticky.

- (2) *Ale osobní podpis modrým inkoustem mohl napodobit každý počítač.*

Ojediněle se vyskytovaly i jiné nerelevantní konstrukce (např. 3, kde bylo substantivum *lišejníkem* propojeno se slovem *porostlého*, nikoliv *šedého*), které se dalo

vzhledem k relativně malému množství dat (po uplatnění výše zmíněného filtru) lehce vytřídit ručně.

(3) *Na jeho okraji, ve stínu osik, měla u šedého lišejníkem porostlého balvanu ohniště.*

Obdobným způsobem byly tříděny výsledky ruského korpusu NKRJ. Navíc se musel pokaždé před samotnou analýzou ručně sestavit frekvenční seznam nalezených klíčových kolokátů, protože ve veřejně přístupném rozhraní tohoto korpusu není k dispozici žádný nástroj pro jeho automatické vygenerování.

Po shrnutí, zpracování a analýze různorodých informací vytěžených ze slovníků a korpusů jsme se pokusili definovat pro každé pojmenování jeden či několik hlavních prototypických pojmů. Tyto prototypy se pak staly jádry příslušných sémantických schémat, z nichž vycházejí řetězce odvozených významů.

1.2.4. Modelování sémantických schémat

Schémata kategorií, jež zastupují zkoumaná pojmenování barev, byla modelována v souladu s pojetím radiální kategorie G. Lakoffa (viz odd. 1.1.3.1.4). Východiska pro schémata byla určena na základě vybraných prototypů (viz výše odd. 1.2.3) a analýzy frazémů, ve kterých se každé zkoumané pojmenování vyskytuje jakožto komponent.

V této etapě jsme využívali předem sestavený soubor frazémů (viz 1.2.1). Prostřednictvím analýzy etymologie každého výrazu jsme získávali informaci o původní sémantice jeho komponentů, zejména o konotacích, které s sebou nese pojmenování určité barvy v kontextu daného výrazu (tj. o tzv. dílčích významech). Např. etymologie výrazu *rudý teror* a ekvivalentního ruského frazému *красный террор* svědčí o tom, že pojmenování *rudý* a *красный* se v tomto kontextu vztahují ke komunismu. Jednotlivé konotace a významy byly následně sloučeny do logických řetězců. V schématech je rozlišen metaforický a metonymický typ kognitivního přenosu stojící za vznikem každého významu, tj. za jeho odvozením z předchozího významu v rámci jednoho řetězce. Každý řetězec se odvíjí od centrálního člena kategorie – prototypu (viz příklad níže).

Takto modelovaná struktura představuje autorský, zřejmě do jisté míry subjektivní návrh jejího znázornění. Třídění významů a modelování řetězců vyžaduje především náhled do etymologie frazémů, občas i do odborné literatury, v níž lingvisté sdělují vlastní názory na historii vzniku některých výrazů. Nezbytným nástrojem při kognitivní analýze tohoto typu je též vlastní intuice autorů, obzvlášť v těch případech, když v úvahu připadá více pravděpodobných variant kategorizace.

Ve struktuře některých kategorií se mohou vyskytovat takové členy, které se hodí na více než jedno místo, a to jsou tzv. „vícenásobně motivované“ členy [Janda 2004]. Např. význam „mající tmavou barvu pleti“ může být metonymicky odvozen buď od významu „mající černou barvu pleti“ (generalizace), anebo od významu „tmavě zbarvený“ (specializace). Z hlediska kognitivní sémantiky je taková „nadbytečnost“ přirozenou součástí lidské kognice. V našem výzkumu při modelování schémat kategorií odpovídajících sémantice pojmenování barev se takové nadbytečnosti vyhýbat nebudeme, nýbrž se pokusíme zachytit (přerušovanými šipkami) i alternativní způsoby kategorizace.

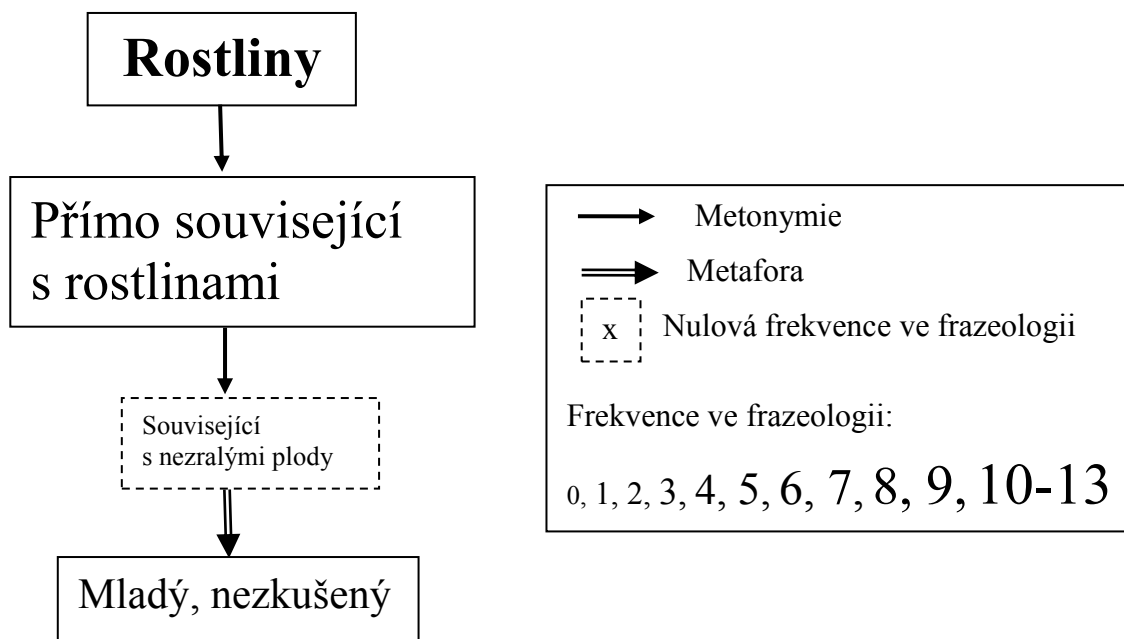
Řetězce významů odvozených z prototypických vzorců jsou nejprve shrnuty v tabulce, která rovněž obsahuje frekvence výskytu jednotlivých významů v českých a ruských frazémech, v posledním řádku pak celkový součet údajů v jednotlivých sloupcích. Každému bodu jsou přiřazeny příklady frazémů z češtiny a ruštiny, viz příklad v podobě tabulky 4:

Tabulka 4: Vybraný řetězec významů odvozených z prototypů pojmenování zelené barvy

Význam	Počet výskytů ve frazémeh	
	českých (<i>zelený</i>)	ruských (<i>зелёный</i>)
1. Přímou související s rostlinami (vytvořený z nich, obsahující je apod.) <i>zelená nafta, zelená píče / зелёный корм, Zelený čtvrtek</i> ⁶²	13	8
1.1. (Související s nezralými plody)		
1.1.1. Mladý, nezkušený (o člověku) <i>zelené mládí, za zelena česaný, зелёный возраст, zelený věk</i>	5	7

Řetězec z tabulky 4 zahrnuje význam ‚související s nezralými plody‘, uvedený v závorkách. Toto je příklad přechodného významu, jehož doklad se sice neukázal ve frazeologii, avšak je doložitelný v obou jazycích v jiné podobě (srov. *rybíz je ještě zelený / смородина еще зеленая*), a, jak předpokládáme, posloužil jako intermediální pojem logicky spojující dva sémanticky vzdálenější významy.

Výše uvedený řetězec jako součást schématu vypadá takto:

⁶² Výrazem *Zelený čtvrtek* je míněn předvelikonoční čtvrtek, kdy Kristus vjel do Jeruzaléma a byl vítán zelenými olivovými ratolestmi [SČFI2: 59].

Zde jsou jednoduchými šipkami naznačeny směry metonymických odvozenin, dvojími šipkami pak směry těch, které mají metaforickou povahu.

Velikost písma vypovídá o frekvenci určitého významu v našem souboru českých a ruských frazémů: větší velikost písma ukazuje na vyšší frekvenci. Nejnížší frekvenci – jeden výskyt – odpovídá velikost písma 11, nejvyšší frekvenci (21) – velikost 24.

Prototypické pojmy, jež jsou umístěny do východiskového obdélníku, jsou vyznačeny tučně.

Obdélníky s čárkovanými hranicemi obsahují názvy těch významů, jejichž frekvence ve výzkumném materiálu je nulová. V schématech totiž naznačují (a vysvětlují) potencialitu rozšiřování kategorie v rámci frazeologie daných jazyků a tím usnadňují porovnávání sémantiky zkoumaných pojmenování.

1.2.5. Charakteristika korpusů

Hlavní databází výzkumu jsou lingvistické korpusy: jednak Český národní korpus (resp. jeho dílčí korpusy SYN2005 a SYN2010), jednak Národní korpus ruského jazyka (NKRJ). Všechny tyto korpusy jsou lematizovány a morfologicky značkovány. Korpus SYN2010 stejně jako jeho předchůdce SYN2005 obsahuje 100 milionů textových slov, takže celková velikost jejich spojení (jež pojmenováváme jako SYN2005-10) činí 200 milionů; korpus NKRJ v současné době obsahuje kolem 193 milionů textových slov⁶³. SYN2005 a SYN2010, přestože jsou oba subkorpusy korpusu SYN, byly před zařazením do korpusu SYN odděleně zpracovány nejnovějšími nástroji dostupnými v době jejich vzniku. Tyto dva korpusy jsou disjunktní, tedy žádný z textů korpusu SYN2010 nebyl použit v korpusu SYN2005. Korpus SYN2005 byl zveřejněn v roce 2005 a převažují v něm texty z let 2000–2004; obdobně texty korpusu SYN2010 zveřejněného v roce 2010 pochází převážně z let 2005–2009. Pro náš výzkum jsme vybrali a sloučili právě tyto dva korpusy proto, aby byly svým obsahem srovnatelné s ruským korpusem NKRJ, a také proto, že jsou z celé řady korpusů SYN zpracovány nejlépe (nejnovějšími nástroji), jsou reprezentativní a zachycují texty nejnovější doby, což je vhodné pro hledání nově vzniklých frazémů.

Aby jazykový korpus badateli umožnil spolehlivý a objektivní výzkum, musí zachycovat variabilitu jazyka a splňovat kritérium reprezentativnosti [Čermák 2017b: 17, 21]. Mj. musí být vyvážený, nesmí obsahovat texty jen několika málo autorů (podíl produkce a recepce⁶⁴) nebo jednoho žánru, musí se dodržovat objektivně zjišťované proporce. Čím je textový typ vzácnější, tím menší musí být jeho podíl v korpusu.

Při výstavbě různých korpusů se ovšem určují odlišné poměry zastoupení jednotlivých textových typů. Korpusy SYN2005 a SYN2010 jsou složeny na 40 % z beletrie, na 27 % z odborné literatury a zbylé 33 % tvoří publicistika. Ruský korpus NKRJ je složen z mnoha subkorpusů: nářeční, mluvený, poetický, dokonce multimediální aj., ale převažují v něm texty beletristické a publicistické, jejichž podíl je téměř stejný: 44 % a 45 %.

---

⁶³ Vzhledem k tomu, že NKRJ má (na rozdíl od referenčních SYN2005 a SYN2010) nereferenční povahu, tj. průběžně se vylepšuje a rozšiřuje, je třeba poznamenat, že výše uvedené údaje o jeho velikosti a všechny výsledky dotazů v tomto výzkumu platí pro začátek roku 2012.

⁶⁴ Recepce textu se v korpusové lingvistice míní jeho přijetí čtenáři (čtenost), zatímco produkce textu se rozumí jeho sepsání na straně autorů [Hoffmannová, Čermák 2017]. Pro účely vybudování korpusu je zásadní sledování kritéria recepce, tj. zachycení textů s různě velkým čtenářstvím (největší je pravděpodobně u novin, nejmenší u odborných či administrativních tisků) [tamtéž].

2.1. Označení *černý* a *чёрный*

Černá a bílá barva, a také šedá, zaujímají mezi ostatními barvami zvláštní místo: z fyzikálního pohledu se považují za achromatické, což znamená, že nejsou součástí barevného spektra. Jsou tedy kvůli své „bezbarvosti“ v opozici vůči všem ostatním – chromatickým – barvám. Černá barva, přestože je fyzikálně nebarevná, „je nasycena světlem“, a „vstřebává ho víc než kterákoliv jiná barva“, jen ho na rozdíl od ostatních neodráží. „I ta nejsytější čern“, jak podotýká Jan Baleka, „není nikdy zcela černá, přinejmenším proto, že může být viděna pouze ve světle“ [Baleka 1999: 17]. Je barvou, jež může být teplá i studená a jež může mít i velké rozpětí sytosti a odstínů.

Symbolika černé barvy je většinou negativní a stojí obvykle v protikladu k symbolice barvy bílé. Konotuje především tmou noci a s tím související nebezpečí. V noci je svět neviditelný, bezbarvý, člověk je v něm jakoby slepý, a proto úplně bezmocný před utajeným nepřítelem. Dalšími asociacemi černě jsou smrt a smutek, zločinnost, špína. Černá magie je oproti blahodárné bílé vnímána jako zákeřná a zlomyslná.

V křesťanství stojí světlo víry v protikladu ke tmě nevědomosti a pohanství. Domníváme se, že černá barva je v křesťanském podvědomí tím, co panovalo na světě, než řekl Bůh: „Budiž světlo!“, tedy tmou, a může být proto vnímána jakožto protiklad k Božímu záměru a Boží milosti. Tma, v níž vládne ďábel – hlavní odpůrce Boha, je vázána na pojem zla, a to stejně jako je vázáno bílé světlo (tedy Bohem darované) na pojem dobra. Zároveň je černá barvou všedního odění řeholníků a kněží, ale v tomto případě symbolizuje „zřeknutí se pozemských radostí, potlačení smyslů a soustředění se na duchovní život“ [tamtéž; srov. též Bachilina 1975: 29].

V kipu – uzlovém písmu Inků – je černá barva spjata s kategorií času, a to prostřednictvím jejího sémantického vztahu k noci. Pojmy jako „rok“, data historických událostí, „od začátku dění (vládnutí krále Inků apod.)“ jsou v kipu označovány černými šňůrami, a na jejich základě se tedy dozvíme, kolik nocí uplynulo od doby určité události [Stingl 1984: 165].

Hinduistická bohyně Kálí, jejíž jméno je etymologicky odvozeno od pojmů „čas“ a „černý“, je považována za vládkyni času a změn a také za vládkyni „císařství smrtelných“ [Neapolitanskij, Matveev 2001: 251]. Na vyobrazeních má černou nebo tmavomodrou barvu

– barvu vesmíru a smrti. Jak je řečeno v Mahánirváně-Tantře⁶⁵, „jako zahrnuje černá barva v sobě bílou, žlutou a všechny ostatní barvy, stejně tak zahrnuje Kálí všechny ostatní bytosti“.

Teorie Berlina a Kaye předpokládá, že pojmenování pro černou a bílou barvu jsou přítomná ve všech jazycích světa, tedy že tyto kategorie jsou v tomto smyslu univerzální [Berlin, Kay 1969: 23]. A. Wierzbicka uvádí, že se pojmenování pro černou barvu vyskytuje ve světových jazycích dokonce častěji než pojmenování pro barvu bílou [Wierzbicka 1996: 252]. V souvislosti s vysokou frekvencí adjektiv *černý* a *чёрный* očekáváme jejich patřičně velké sémantické zatížení [srov. Schmiedtová, Schmiedtová 2006: 286].

---

⁶⁵ Mahánirvána-Tantra (ze sanskrtu „tantra velkého osvobození“) – nejznámější posvátné dílo vztahující se k tradicím hinduismu, jako je tantrismus levé ruky, šivaismus a šaktismus.

2.1.1. Určení prototypů

Sémantická analýza achromatických barev, resp. jejich pojmenování rozlišuje dva aspekty: kvalitativní a kvantitativní. První aspekt se zaměřuje na intenzitu, sytost barvy, zatímco druhý na její jasnost či světlost. V souladu s tím může analyzovanému výrazu odpovídat buď název určitého odstínu z barevného spektra, nebo krajní nedostatek světla [Berlin, Kay 1969; Tokarski 1995]. V případě, kdy se označení *černý* srovnává například s *uhlím*, *smolou* či *havranem*, tedy s názvy černě zbarvených objektů (*černý jako smola*), jedná se o jeho kvalitativní aspekt. Když je pak spojováno s prostorem zbaveným světla, např. nočním nebem nebo dírou (*černý jako noc / noční nebe / díra*), můžeme mluvit o aspektu kvantitativním. V rámci kvantitativního aspektu je tedy zásadní koncept vidění, resp. viditelnosti. Mluvíme-li o černé barvě, uvažujeme o nízké viditelnosti. Jelikož se černá barva považuje za nejtmaší z celého spektra, konotuje sémantika jejího pojmenování absolutní temnotu. Na tuto skutečnost poukázal už Leonardo da Vinci ve svém díle *O malířství*: „bělost si můžeme zvolit jakožto představitele světla, za jehož nepřítomnosti nelze žádnou barvu spatřit, a čern jakožto představitele tmy“ [cit. in Wierzbicka 1996: 250].

Konotaci pojmenování pro černou barvu s noční tmou zdůrazňuje i A. Wierzbicka. Prototypický odkaz na základní, zvláště zrakovou zkušenost může být na základě jejího sémantického metajazyka zachycen v následujícím výkladu anglického pojmenování *black*:

X is black

když lidé vidí některé věci, říkají o nich, že jsou černé

X je takový:

někdy lidé nemůžou vidět nic

když někdo vidí věci jako *X*, připomínají mu tuto situaci [tamtéž].

R. Tokarski též uvažuje o pojmu noci jako o hlavním prototypu pojmenování černé barvy v polštině [Tokarski 1995: 43]. Noc je podle jeho teorie univerzálním prototypem černě, a to nejen z hlediska kvantitativního, ale také kvalitativního (na rozdíl ode dne, jenž v roli kvalitativního prototypu pojmenování bílé barvy posloužit nemůže), protože za noční tmy jsou všechny předměty viděny jako černé.⁶⁶

---

⁶⁶ Vzhledem k tomu je zajímavé se dozvědět, že např. i v českém znakovém jazyce je reflektována přímá souvztažnost mezi opozicemi *světlý* x *tmavý*, *den* x *noc*, *černý* x *bílý*. Sémantická provázanost těchto pojmů se odráží v podobě znaků: znaky pro *tmavý*, *černý* a *noc* se ukazují velmi podobně [Myslivečková aj. 2001].

Ve výzkumu E. Komorovské však vystupuje do popředí kvalitativní aspekt. Pro ruštinu (i pro polštinu) konstatuje badatelka, že prototypy označení černé barvy jsou pojmy uhl, saze a smola [Komorowska 2010: 89].

2.1.1.1. Etymologie

Pojmenování *černý* a *чёрный* mají společnou etymologii, pocházejí pravděpodobně z praslovanštiny, přesněji ze slova *чрънь*. J. Rejzek ukazuje na praindoevropský kořen **ker-* (Pokorný: **keras-* [Pokorný 1959]) s významem ‚tmavý‘ jako na etymologický základ pro staropruské *kirsnan*, staroindické *kṛṣṇá-*, litevské *keršas* (‚černobílý, skvrnitý‘), starocírkevněslovanské *črunu* a ruské *чёрный* [Rejzek 2015: 123]. V. Machek s odkazem na V. Georgieva uvádí, že slovanský kořen **kṛsno-* může pocházet od názvu určitého druhu třešní [Machek 2010: 98].

2.1.1.2. Výkladové slovníky

Rozlišení mezi dvěma aspekty pojmenování černé barvy – kvalitativním a kvantitativním – můžeme zachytit, když porovnáme výklady označení *černý* a *чёрный* z různých výkladových slovníků. Význam obou označení se obvykle popisuje buď prostřednictvím odkazu na takové objekty, jako je uhl či saze (kvalitativní aspekt), nebo poukázáním na tmavost barvy (kvantitativní aspekt); některé definice (z Jungmannova slovníku, SSJČ a SSČ pro adjektivum *černý* nebo z Dalova slovníku pro *чёрный*) zahrnují oba aspekty (viz tab. 5, 6).

Tabulka 5: Reference označení *černý* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
nejtemnější ze všech barev, nejméně paprsků světelných odrážející; č. jako uhl, havran, kavka, vrána, smola	nemá definici, jsou uvedeny druhy černé barvy (<i>uhlová, vraná, smolná</i> aj.)	temně zbarvený, temný, bez světla	mající barvu <u>sazí</u> (op. bílý); tmavý, temný (op. světlý)	mající barvu <u>sazí</u> (op. bílý); tmavý, temný (op. světlý)

Popis významu lexému *чёрный* nabízený v ruských slovnících v podstatě odpovídá výše uvedeným definicím českého adjektiva *černý*. Výklady zpravidla kombinují kvalitativní a kvantitativní aspekt sémantiky prostřednictvím odkazu na patřičné prototypy, a to jednak odkazem na saze či uhlí, jednak (nepřímo) na tmu. Pouze ve dvou z pěti zohledněných slovníků – v Malém akademickém a Ožegovově – se jeho význam vykládá výhradně ve vztahu ke kvalitativním prototypům – sazím a uhlí (viz tab. 6).

Tabulka 6: Reference označení *чёрный* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrievův slovník
nejtemnější, mající barvu <u>sazí</u> , op. bílý a barevný obecně	mající barvu <u>sazí</u> , <u>uhlí</u> ; op. bílý	mající barvu <u>sazí</u> , <u>uhlí</u>	nejtemnější ze všech existujících barev, mající barvu <u>sazí</u> , <u>uhlí</u> ; op. bílý	nejtemnější, mající barvu <u>uhlí</u> , <u>zeminy</u>

2.1.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

V korpusových dokladech se rozdíl mezi kvalitativním a kvantitativním aspektem ukazuje jako vágní, často se totiž vyskytují případy mísení obou kategorií, a to v českém i ruském korpusu, jako např. 1 a 2:

(1) *Петроградские зимние вечера и всегда-то темны, а в ту зиму были **черны**, как уголь.*

„Petrohradské večery jsou vždycky temné, ale v té zimě byly **černé jako uhlí**“.

(2) *Всё было **чёрнэ jako uhel**. Не видел jsem zhola nic. Был jsem в глуби nějaké **hnusné jeskyně**...*

V rámci analýzy polysémie označení *černý* a *чёрный* se pokusíme ukázat, který aspekt hraje významnější roli v jejich sémantice.

Za účelem určení prototypů na základě korpusového materiálu byly v českém korpusu SYN2005-10 a ruském NKJR vyhledány doklady obsahující konstrukce tří typů:

4. přirovnání ve formě *černý jak(o)* + substantivum / *чёрный* + *как* / *словно* + substantivum;

5. adverbium + *černý* / *чёрный*;

6. *černý* + substantivum (*Inst*); *černý* + *od* + substantivum (*Gen*) / *чёрный* + *от* + substantivum (*Gen*).

Níže je umístěna tabulka 7, do níž byly zařazeny nejfrekventovanější kolokáty z výše uvedených konstrukcí obsahujících komponent *černý*, ke každé konstrukci jsou přiřazeny čtyři nejčastěji se vyskytující referenční pojmy.

Tabulka 7: Nejfrekventovanější reference označení *černý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>černý</i> + <i>jak(o)</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>černý</i>	<i>černý</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Inst</i>)/ <i>černý</i> + <i>od</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	428	197	16 / 41
Reference	Černé organické hmoty (<i>uhel</i> / <i>uhlí</i> 137, <i>smůla</i> / <i>smola</i> 27, <i>saze</i> 9) 186	Černé organické hmoty (<i>uhlově</i> 79, <i>smolně</i> 50) 138	<i>špína</i> 4 / <i>saze</i> 11
	<i>noc, půlnoc</i> 45	<i>inkoustově</i> 38	– / <i>bahno</i> 4
	<i>bota</i> 26	(<i>tmavě</i> / <i>temně</i> 36)) <i>ebenově</i> 18	– / <i>prach</i> 3
	Černí ptáci (<i>havran</i> 11, <i>vrána</i> 4, <i>křídla kosa</i> 1) 16	<i>onyxově</i> 3	– / –

Ukázalo se, že jakožto prototypy černé barvy v přirovnáních z českého korpusu SYN2005-10 převažují pojmenování označující černé organické hmoty (které se používají v procesu hoření nebo jsou jeho vedlejšími produkty), zejména *uhel*. V procentním přepočtu činí frekvence těchto výrazů 42 %, což svědčí o primárnosti kvalitativního aspektu v sémantice označení *černý*.

Výběr toho či onoho prototypu v roli přirovnávaného slova (tzv. komparáta) je často kontextově odůvodněn. Záleží tedy na kompatibilitě obou komponentů, tj. subjektu, který je daným kontextem charakterizován (tzv. komparanda), a komparáta přirovnání.⁶⁷ Když zohledníme korpusová přirovnání, v nichž jsou zdrojem podobnosti výraz *uhel* čili *uhlí*,

⁶⁷ Terminologie je převzata z knihy F. Čermáka *Frazeologie a idiomatika česká a obecná* [Čermák 2007: 49], viz též [Čermák 2017c].

zjistíme, že jejich významnou část (více než 40 %) tvoří doklady s komparandy *vlasý* a *oči* (viz. 3, 4).

(3) *Indickým ideálem krásy je světlá pleť, **vlasý černé jako uhel** a výrazné rysy.*

(4) *Přikývla a usmála se. V **očích černých jako uhel** se úsměv neodrazil.*

To však neplatí pro ostatní názvy organických hmot (*smola / smůla, saze, antracit*), jejichž kolokabilita nezahrnuje žádnou sémantickou skupinu, která by měla v souhrnu korpusových přirovnání natolik četný výskyt.

(5) *Měsíc ještě nevyšel a oceán byl **černý jako smola**.*

Druhým nejčtenějším kolokátem, tj. komparátem přirovnání s adjektivem *černý*, je lemma *noc* (45) (jeho číselný výsledek zde zahrnuje výskyt slova *půlnoc* (2)). Reference k tomuto pojmu sice původně souvisí s kvantitativním aspektem sémantiky označení *černý*, avšak ve skutečném úzu se ukázal být výrazně větší podíl přirovnání, v nichž je s nocí ztotožňována čern v jejím kvalitativním pojetí, tj. černě zbarvené objekty (31 oproti 13). V dokladech českého korpusu mohou být *černé jako noc* například skály, auto, vlasý, lidská pleť aj. Mezi korpusovými výsledky se též ukázala tři metaforická přirovnání k noci, použitá za účelem zdůraznění negativní sémantiky některých abstraktních pojmů (viz 6):

(6) *Je to zrada, přátelé, zrada **černá jak noc**.*

Některé pojmy plnící roli komparát v přirovnáních utvářejí zvláštní kontext, kdy se o někom říká, že je *černý*, a míní se tím tmavé až černé zbarvení jeho pleti:

(7) *O pana Panickera, který byl jednak Ind z Keraly, **černý jako podrážka**, a k tomu ještě anglikánský vikář, neprojevil ani za mák zájmu.*

Ve většině dokladů s kolokátem *bota* se jedná o černou či snědou pleť (16 z 26 dokladů), ne o špinavé tělo, jak bychom mohli očekávat a jak je to vyložené v SČFI1 [Čermák et al. 2009: 52–53], např.:

(8) *A také jsem ho tak popsal, aniž bych si připustil takovou maličkost, že **je černý jako bota** a pochází z nejtemnější Afriky.*

S havranem se nejčastěji srovnávají černé vlasý (9 z 11 dokladů).

(9) *Jožka Kubík, původně s **vlasý černými jako havran**, se vrátil z tábora s hlavou zcela bílou.*

Ojedinele se v českém korpusu vyskytují přirovnání s takovými komparáty, jako je *peklo* (4), *hřích* (1), *dábel* (1), *smrt* (2), a dokonce *srdce vraha* (1), jež odkazují na negativní stránku sémantiky pojmenování *černý*, viz např. (10).

(10) *Jinak byla [školní třída] **prázdná jako taneční sál a černá jako peklo**.*

Jakožto další příklady kolokátů s nižší frekvencí uvedeme názvy černých rostlin a bobulí: *ostružina* (1), *borůvka* (1), *lékořice* (1); označení představitelů určitých povolání, kteří se v práci setkávají se sazemí, jimiž bývají často ušpinění, např. *kominík* (2); a také jiné referenty jako je *kolomaz* (2), *vesmír* (1), *výčítka* (1).

V dokladech, v nichž se pojmenování *černý* srovnává s výrazem *cikán*, resp. *cigán*, je zpravidla míněn tmavý odstín pleti, buď vrozený, nebo vzniklý opálením, a někdy zároveň i černé vlasy (nelze to vždy podle dostupného kontextu jednoznačně určit) (viz 11).

(11) *Já byla vždycky černá jako cigán a modré oči jsem zbožňovala.*

V adverbálních konstrukcích vytěžených z českého korpusu jsou nejfrekventovanějšími referenty označení *černý* také organické látky: uhlí a smola (*uhlově / smolně černý*). Odkaz na kvantitativní aspekt je zprostředkován užitím kolokátů *temně* (31) a *tmavě* (5).

(12) *Stála tam jen temně černá hradba stvolů a listů, která se před jeho unaveným zrakem zlehka vlnila jako voda.*

V rámci této analýzy sice nepovažujeme takové kolokáty za relevantní, protože se nevztahují k žádnému konkrétnímu objektu (srov. výrazy *tmavě zelený*, *temně červený*, v nichž plní adverbia *temně* a *tmavě* funkci naznačení míry jasu). V daném případě se však jedná o pojmenování achromatické barvy, proto by se možná dalo v této konkrétní situaci zohlednit tato adverbia jakožto relevantní, tedy vztahující se k určitému prototypickému jevu – temnotě (čili tmě). Vyraz *temně / tmavě* by tedy zaujal třetí políčko tabulky 7, adverbium *ebenově* by se pak přemístilo o jednu pozici níže.

V adverbálních konstrukcích se též vyskytují kolokáty nesoucí ve své sémantice negativní konotace, jež ukazují obraz pojmenování *černý* v pesimistickém světle: *d'ábelsky*, *zlověstně*, *zatraceně*, *smutečně*, každé spojení má frekvenci 3.

Instrumentálových konstrukcí s komponentem *černý* nebylo v českém korpusu nalezeno mnoho, pouze 16, a z nich mělo frekvenci vyšší než 2 jen slovo *špína* (4).

(13) *Skla řídce se vyskytujících pouličních svítilen byla začouzená a černá špínou.*

Genitivních konstrukcí se v českém korpusu ukázalo poněkud více (41). Nejfrekventovanějším kolokátem je zde slovo *saze* (11), s velkým odstupem následují ve frekvenčním seznamu výrazy *bahno* (4) a *prach* (3).

Tabulka 8: Nejfrekventovanější reference označení *чёрный* v korpusu NK RJ

Konstrukce	<i>чёрный</i> + как / слово + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>чёрный</i>	<i>чёрный</i> + от <u>substantivum</u> (Gen)
------------	--	----------------------------------	---

Počet relevantních dokladů	919	20	468
Reference	Černé organické hmoty (смола / смоль (,smola‘) 216, уголь (,uhel‘) 79, сажа (,saze‘) 58) 402	аспидно (,břidlicově‘) 10	загар, солнце (,opálení, slunce‘) 66
	Černí ptáci (вороново крыло ,havraní křídlo‘ 30, ворон ,havran‘ 12, галка ,kavka‘ 10) 59	угольно (,uhlově‘) 4	копоть, сажа (,saze‘) 63
	Rasa, národnost (цыган ,cikán‘ 20, негр ,černoch‘ 19) 48	–	грязь (,špína‘) 42
	Ночь (,noc‘) 45	–	пыль (,prach‘) 38

Stejně jako v českém korpusu SYN2005-10 se v ruském NKRJ pojmenování černé barvy nejčastěji přirovnává k názvům černých organických hmot spojených s procesem hoření. Zatímco je v českých přirovnáních více užíváno slovo *uhel*, v ruských dokladech je nejfrekventovanějším kolokátem *смоль / смола* ,smola‘. Ve více než polovině ruských srovnávacích konstrukcí s tímto komparátem se jedná o vlasy, v čemž je zřetelná analogie s českým přirovnáním *černý jako uhel*. Nejčastěji jsou srovnávány samy vlasy, nebo se také připouští použití metonymického obratu (synekdochy), že je někdo *чёрный как смола / смоль* (,černý jako smůla‘), míněna je přitom barva vlasů (viz 14).

(14) Прибыл какой-то таинственный прапорищик — горбоносый, **чёрный как смоль** брюнет.

„Přijel nějaký tajuplný praporčík – brunet černý jako smůla, se zahnutým nosem“.

Názvy černých ptáků zaujaly ve frekvenčním seznamu kolokátů z ruských přirovnání vyšší pozici než v seznamu odpovídajícímu českým přirovnáním. Častěji než srovnání se samotnými ptáky se v nich vyskytuje metonymické srovnání s havraním křídlem – *вороново / воронье крыло* (24 / 6), srov. český výraz *černý jako křídla kosa* (1). Tyto výrazy i v ruském korpusu nejčastěji slouží jakožto atributy černých vlasů.

(15) Молодые малайцы покрывают голову платком, свитым чалмой, а по вискам их сбегает пряди волос, курчавых и **черных, как вороново крыло**.

„Mladí Malajci si pokrývají hlavu šátkem zavinutým v podobě turbanu, po spáncích jim splývají prameny vlasů, kudrnatých a **černých jako havraní křídlo**“.

Třetí nejfrekventovanější pozice seznamu patří označením různých ras a národností, jejichž příslušníci mají snědou pleť a tmavé vlasy: *цыган* ‚cikán‘ (20), *негр* ‚černoch‘ (19), *араб / арап* (5) ‚Arab‘, *зрек* (3) ‚Řek‘ (viz 16, srov. též 11).

(16) *Действительно, очень симпатичен Юдин, **чёрный, как цыган** или итальянец.*

„Judin je opravdu velmi sympatický, černý jako cikán nebo Ital“.

Slovo *ночь* (45) ‚noc‘ sice má v ruském korpusu stejný frekvenční výsledek jako v českém *noc*, avšak zaujímá v tabulce 8 až čtvrtou pozici (oproti druhé v tab. 7), tj. relativní frekvenci má nižší. Statistika ruského korpusu, stejně jako českého, odhaluje primárnost kvalitativního aspektu pojetí černé barvy v přirovnáních s komparátem *ночь*. Mezi příklady komparand, jejichž zbarvení se přirovnává k noci, je *приборная панель* ‚palubní deska‘, *раковина* ‚umývadlo‘, *шкан* ‚skříň‘ aj. I v ruštině se stává slovo *ночь* komponentem metaforických srovnávacích obrátů, ve kterých pojmenování *чёрный* nabývá negativního významu a hraje pak roli atributu pro zlověstné, zákeřné věci (viz 17, srov. 6).

(17) *Они открыли свою мастерскую и стали зарабатывать неплохие деньги: отказывали себе во всем и копили на свою мечту — **чёрную, как ночь**.*

„Otevřeli si dílnu a začali vydělávat docela slušné peníze: ve všem se omezovali a šetřili na svůj sen – **černý jako noc**“.

Stejnou funkci v dokladech NK RJ plní přirovnání s takovými komparáty, jako: *смерть* (5) ‚smrt‘, *чёрт* (5) ‚čert‘, *ад* (2) ‚peklo‘, *отчаяние* (1) ‚zoufalství‘, všechna se ukázala jako nízkofrekvenční.

Adverbiální konstrukce s komponentem *чёрный* jsou v ruském korpusu zastoupeny ve srovnání s ostatními dvěma zohledněnými konstrukcemi mnohem méně. Nejfrekventovanějším z nalezených adverbii je *аснидно* ‚břidlicově‘. Břidlice jakožto referent pojmenování černé barvy, jelikož je horninou biologického původu, spadá do sémantického okruhu „černé organické hmoty“.

Ojedinelé výskyty mají adverbia odkazující na pojmenování různých národností, např. *цыганисто* ‚cikánově‘, *азиатски* ‚asijsky‘ a s tím související zbarvení pleti a vlasů.

(18) *Потому дубленое, с тяжелыми складками Нюрино лицо казалось азиатски черным...*

„Proto Ňurina hrubá tvář s hlubokými vráskami vypadala jako asijsky černá...“

Kontextová analýza dokladů s genitivními konstrukcemi ukazuje, že dosl. ‚černé‘ zbarvení člověku může způsobit především sluneční opálení a také zašpinění či zaprášení (viz třetí sloupec tab. 8). Přes svoji omezenou kolokabilitu (kontext opálení lidské pleti) jsou referenty *загар* ‚opálení‘ a *солнце* ‚slunce‘ nejfrekventovanější, což je projevem antropocentrismu ruského jazyka.

A. Wierzbicka považuje za hlavní a univerzální prototyp černé barvy velmi tmavou noc [Wierzbicka 1996: 250, viz oddíl 2.1.1]. Podle výše uvedených dat se tento pojem vyskytuje jenom v 10 % českých přirovnání a v necelých 5 % ruských. Největší podíl mezi korpusovými referenty pojmenování černé barvy tvoří názvy černých hmot organického původu, a to jak v češtině, tak i v ruštině. Vzhledem k tomu by se dalo předpokládat primárnost kvalitativního aspektu v sémantice označení *чёрный* a *чёрный*.

2.1.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

Pojmenování *černý* a *чёрный* jsou silně zatížena negativními asociacemi, a explicitně tak odrážejí symboliku černé barvy. Frekvence výskytů těchto pojmenování ve struktuře frazémů je nejvyšší ve srovnání s označeními ostatních barev. Vyplývá to z bohaté polysémie obou pojmenování, která je založena na lidské zkušenosti.

Kategorie zastoupené označeními *černý* a *чёрный* zahrnují dva rámce rozšiřování, což se vztahuje k rozlišení kvalitativního a kvantitativního aspektu jejich sémantiky. První rámec vychází z kvalitativních prototypů černé barvy, jsou to zejména černé organické hmoty (uhel, saze, smůla) a černí ptáci. Druhý se zakládá na takových prototypických fenoménech, jako jsou noc a tma.

Kvalitativní rámec zahrnuje podle našeho výzkumu pět řetězců významových odvozenin, založených primárně na metonymickém mechanismu pojmového přenosu (viz tab. 9). V druhém – kvantitativním – rámci tvoří větší část přenosů konceptuální metafory, jež se opírají o mentální vztahy mezi pojetím černé barvy a kategoriemi ZLO, NEŠTĚSTÍ, SMRT apod. (viz tab. 10).

Při sestavování sémantických schémat jsme analyzovali význam označení černé barvy v kontextu etymologie českých a ruských frazémů z našeho souboru frazeologického materiálu (viz kap. 1.3). Nejprve jsme definovali jednotlivé významy a konotace jakožto dílčí komponenty schémat, poté jsme se je na základě logiky pokusili uspořádat do souvislých řetězců znázorňujících postup sémantického rozšiřování zkoumaných kategorií, jež zastupují výrazy *černý* a *чёрный*.

2.1.2.1. Kvalitativní rámec

Podle korpusových statistik tvoří významnou část referentů pojmenování černé barvy přirozené organické hmoty (uhel, smůla / smola a saze). Předpokládáme, že ‚mající barvu uhle, saze a smůly‘ je základní význam pojmenování *černý* a *чёрный*, vycházející bezprostředně z jejich prototypů, tj. prototypický význam, z něhož se odvozují řetězce významů dalších shodně s pravděpodobnou posloupností jejich vzniku.

Tabulka 9: Seznam dílčích významů označení *černý* a *чёрный* v kvalitativním rámci a počet jejich výskytů ve frazémech

Významové odvozeniny z kvalitativních prototypů pojmenování černé barvy (uhel, saze, smůla / smola)	Počet výskytů ve frazémech	
	českých (<i>černý</i>)	ruských (<i>чёрный</i>)
0. Zbarvený jako uhel, saze a smůla <i>černé zlato, чёрное золото, černé zlato, černý jako zem</i>	24	16
1. Zašpiněný uhlím, sazemí nebo smůlou <i>černý batalion, чёрная дорога, černá silnice</i> (pokrytá smolnými hmotami)	9	4
1.1. Špinavý <i>Чёрный двор, černý dvůr</i> (zadní, špinavý, určený pro dobytek, drůbež)	5	6
1.1.1. Surový, náčrtový <i>сделать что-л. начерно</i>		1
1.2. Fyzicky náročný a způsobující ušpinění <i>černá práce / чёрная работа</i>	1	1
1.2.1. Vztahující se k lidem, kteří dělají <i>černou práci</i> <i>чёрный народ</i> dosl. 'černý národ', <i>чёрная кухарка</i> dosl. 'černá kuchařka'		6
2. Mající pleť / vlasy černé barvy		
2.1. Mající černé vlasy <i>být černý (= mít vlasy černé) jako saze (smůla / uhel / eben / havran);</i> <i>Чёрный как смоль (уголь / сажа / вороново крыло / жук)</i> <i>černý jako smůla (uhel / saze / havraní křídlo / brouk)</i>	5	5
2.2. Mající černou pleť <i>černý jako mouřenín / чёрный как негр</i> <i>černé plemeno / чёрное племя</i>	5	2
2.2.1 Patřící k lidem s černou barvou pleti <i>černý kontinent / чёрный континент</i> (Afrika)	1	1
2.2.2 Mající snědou / opálenou pleť <i>je černý jako cikán / cigan / чёрный как цыган</i>	3	4
2.2.3 Mající příznaky rozkladu <i>zašít někoho, až bude černejší</i>	3	1
(3. Tmavý)	(6)	(7)

(3.1. Přeplněný (lidmi)) <i>je tam černo (lidí)</i>	(1)	
4. Mající oblečení černé barvy <i>muž v černém, černý šerif</i>	3	
4.1. Související s fašismem <i>černé košile / чернорубашечники, černý pták</i>	2	1
4.2. Související s církví <i>černý pták, чёрное духовенство ,černé duchovenstvo‘</i>	1	2
4.3. Související se smutkem <i>chodit / být v černém</i>	2	
5. Kontrastující s barvou bílou, její protiklad <i>neříkat ani bílé ani černé</i>	3	
5.1. Vztahující se k inkoustu, tisku <i>černé řemeslo / umění; mít něco černé na bílém чёрным по белому ,černé na bílém‘</i>	3	1
5.2. Označující centrum terče <i>mířit do černého</i>	3	
Celkem:		
	73	51

Význam ‚tmavý‘ je zde uveden v závorkách, jelikož je odvozen primárně od prototypického pojmu „tma“, a proto se vztahuje spíše ke kvantitativnímu aspektu sémantické analýzy. Jedná se tedy o případ vzájemného propojení kvalitativního a kvantitativního rámce, což je svědectvím toho, že tyto aspekty nejsou od sebe zcela izolované.

Jak je z tabulky 9 patrné, největší počet frazémů zaznamenáváme u doslovného významu ‚zbarvený jako uhlí, saze a smůla‘, přesněji 32 % pro slovo *černý* a 31 % pro *чёрный*, pokud mluvíme o kvalitativním aspektu. Do tohoto počtu byly zařazeny idiomy, ve kterých pojmenování černé barvy poukazuje pouze na zbarvení určitého objektu a nejsou přitom aktualizovány žádné z jeho konotací. V české a ruské frazeologii jsou kupříkladu dva výrazy, jež znějí téměř stejně: *černé zlato* a *чёрное золото*. Rozdíl mezi nimi však spočívá v tom, že se české spojení vztahuje k černému uhlí, zatímco jeho ruská analogie označuje ropu, a to shodně s tím, jaké suroviny jsou pro ekonomiku dané země klíčové. Zvláštní výraz pro ropu najdeme i v české frazeologii – *černá krev země*.

Zajímavý je sémantický rozdíl mezi výrazy *černý les* a *чёрный лес* (či též *чернолесье*), jež se zdají být také ekvivalentní. Ve skutečnosti jsou v české toponymii jako černé označovány jehličnaté lesy [PSJČ], v ruské naopak listnaté [TICH]. Motivace českého výrazu je spojená s tmavším zbarvením jehličí ve srovnání s listím; etymologie ruského pojmenování souvisí se zimním vzhledem listnatých stromů, které na rozdíl od stromů jehličnatých shazují listí na podzim a zůstávají celou zimu holé, tedy tmavě hnědé až černé. V českém frazeologickém slovníku je význam spojení *černý les* vyložen jako ‚hustý a hluboký les‘ [SČFI2: 165] a v tomto smyslu se občas užívá i odpovídající ruské sousloví. Jedná se tedy o homonyma, jež budou dále zohledněna při analýze kvantitativního aspektu pojmenování černé barvy.

V souboru českých frazémů je výrazně více výrazů, ve kterých má pojmenování černé barvy význam ‚zašpiněný uhlím, sazí a smůlou‘, a to díky většímu počtu ustálených přirovnání, jako např. *černý jako čert / ďábel / vrána* aj. Do ruských frazeologických slovníků se přirovnání nezařazují v tak velké míře jako do českých, proto se na první pohled může zdát, že se tato konstrukce v ruském jazyce téměř neužívá. Avšak analýza korpusových dokladů (viz kap. 2.1.1.3) svědčí o opaku: při poměrně stejné velikosti korpusů SYN2005-10 a NKRJ se v ruském korpusu vyskytlo přibližně dvakrát více přirovnání s adjektivem *чёрный* ve srovnání s odpovídajícími výsledky z českého korpusu. Problém spočívá spíše v tom, že o této konstrukci doposud nebylo v ruské frazeologii důkladně pojednáno (zatímco v SČFI byl přirovnáním věnován samostatný svazek). Lišit se může i způsob posuzování míry ustálenosti jednotlivých výrazů u různých autorů, který je zčásti subjektivní. Shodně s metodologií popsanou v teoretické části práce byla do souboru frazeologického materiálu zařazena pouze ta přirovnání, která mají v korpusu SYN2005-10 alespoň jeden výskyt.

Význam ‚vztahující se k lidem, kteří dělají černou práci‘ byl zaznamenán jen u pojmenování *чёрный* v ruské frazeologii. Souslovími *чёрный народ*, *чернь* byly kdysi pojmenovávány nižší vrstvy obyvatelstva (sluhové, sedláci, řemeslníci). Například výraz *чёрная кухарка* dosl. ‚černá kuchařka‘ označoval kuchařku, která vařila pro služebnictvo. Podobně se také oproti přezdívkě pro aristokracii *белая кость* (dosl. ‚bílá kost‘) používalo sousloví *чёрная кость* pro označení nešlechtického obyvatelstva. Tabulka 9 naznačuje, že dotyčný význam je v našem schématu odvozen od významu ‚špinavý‘, nelze to však vnímat jako jediné možné třídění. Zčásti se tento význam navazuje i na kvantitativní aspekt černé barvy jakožto tmy konotující nevzdělanost a zaostalost (kvůli dřívější nedostupnosti vzdělání pro chudé lidé).

Ušakovův slovník uvádí další výklad označení *чёрный*, odkazující na státní majetek oproti majetku privátnímu, a to za doby Starého Ruska. V souladu s tím bylo například spojení *чёрные крестьяне* dosl. ‚černí sedláci‘ označením pro sedláky, kteří bydleli a pracovali na státních pozemcích, tedy státu v podstatě patřili [Ušakov 1940].

V české frazeologii vystupuje jako těžká a způsobující ušpinění práce horníků a havířů (*černý batalion*). Výrazem *černý národ* se popisují pouze obyvatelé Afriky (*černého kontinentu*), resp. představitelé černé rasy obecně, což potvrzují korpusová data (viz 19).

(19) *Nicméně v očích každého rastamana objevíte i melancholický smutek celého černého národa.*

Odkaz na obyvatelstvo afrického kontinentu najdeme i v sémantice adjektiva *чёрный* v ruské frazeologii, přičemž se pro tyto frazémy většinou dají najít ekvivalentní výrazy i v češtině (*чёрный континент* / *černý kontinent*, *чёрное племя* / *černé plémě*).

Některé významy naopak patří jen k české frazeologii a v ruské nebyly nalezeny, jako např. ‚přeplněný lidmi‘ (*je tam černo*) nebo ‚označující centrum terče‘ (*mířit do černého, trefit (se) do černého, od černého daleko chybil*, srov. ruský výraz *попасть в яблочко* dosl. ‚trefit do jablíčka‘).

Význam ‚vztahující se k inkoustu, tisku‘ (*dát někomu / mít / dostat něco černé na bílém, černé umění / řemeslo*) je v české frazeologii v sémantice slova *černý* více zapojený než v ruské v sémantice slova *чёрный* – v seznamu ruských frazémů byl nalezen jediný výraz *чёрным по белому*, což má podobný význam jako české *černé na bílém*: ‚v písemné nebo tištěné podobě, a proto potvrzené, zaručené, nepochybné nebo závazné‘ [SČFI2: 54].

Do políčka s významem ‚mající části těla stejné či podobné barvy, jako jsou uhel, saze a smůla‘ byla zařazena především přirovnání jako např. *černý jako cikán, чёрный как вороново крыло* ‚černý jako havraní křídlo‘, o nichž jsme pojednali při určování prototypů pojmenování *černý* a *чёрный* na korpusových datech (viz kap. 2.1.1.3).

Černá uniforma je společným rysem takových neslučitelných konceptů jako fašismus a církve (srov. *černé košile* / *чернорубашечники, черное духовенство* ‚černé duchovenstvo‘, tj. mnichové), sémanticky sem náleží i barva smutečního oblečení (*chodit v černém*). České spojení *černý pták* může podle kontextu označovat buď katolického kněze, který je oblečen do černé kutny, nebo též fašistu. Název *černé košile* dostali účastníci fašistické organizace v Itálii, jež byla vytvořena z podnětu Benita Mussoliniho⁶⁸. Daleko častěji se však v češtině

⁶⁸ Benito Mussolini byl nadšen odvahou italských jednotek *arditi* (z it. *arditi* ‚odvážní‘), kteří bojovali v černých mundúrech v době první světové války. Podobná uniforma pak byla převzata téměř všemi, kdo sdíleli názory Mussoliniho, včetně Adolfa Hitlera v nacistickém Německu a Oswalda Mosleyho ve Spojeném Království (jehož britský svaz fašistů obdržel stejné pojmenování).

užívá varianta s adjektivem *hnědý* (*hnědé košile*), které je v českém obrazu světa více spjato s fašismem.

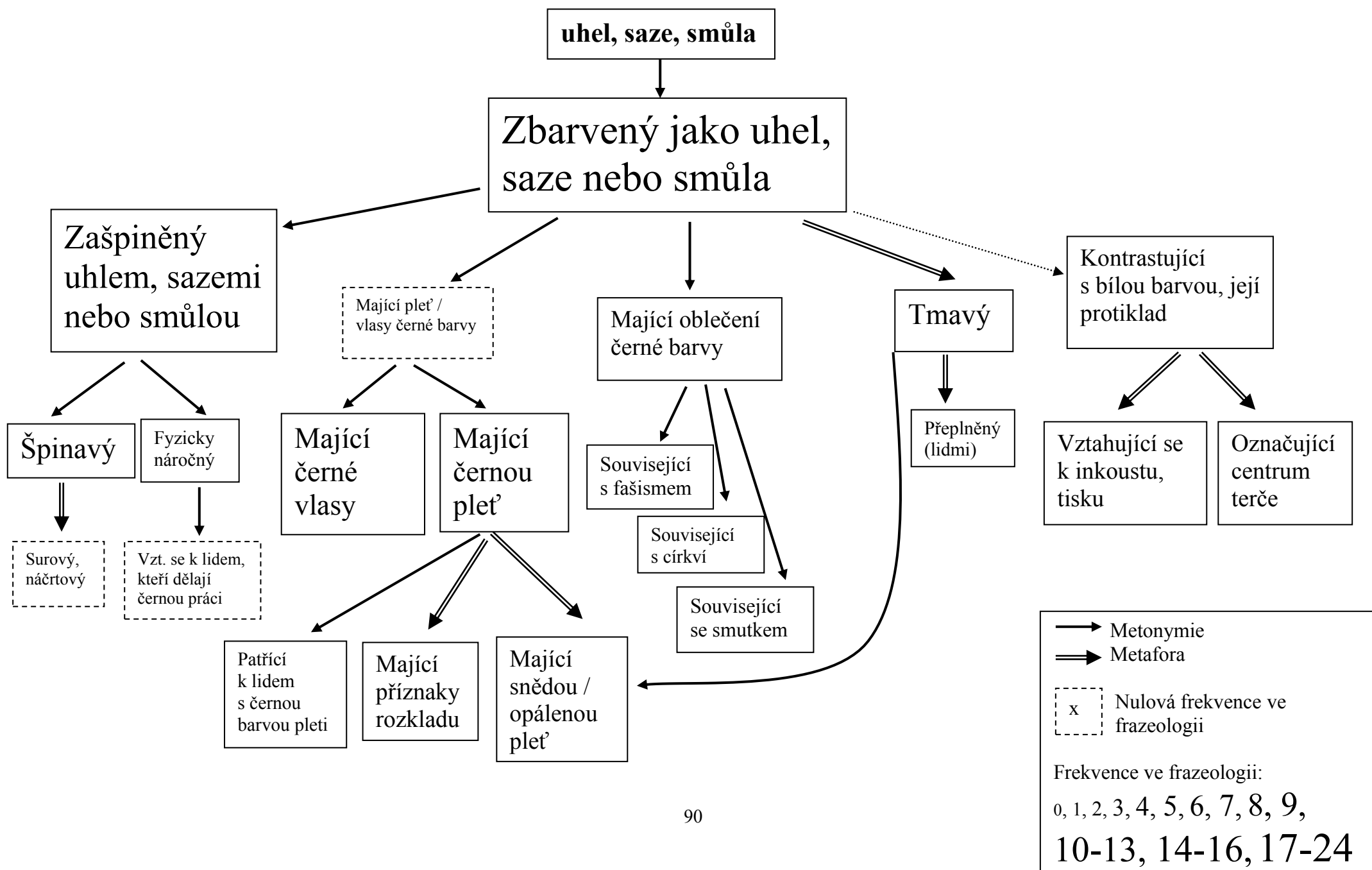
Nejednoznačný původ má výraz *černá smrt* / *чёрная смерть* jako pojmenování pro epidemii moru, která v polovině 14. století postihla Evropu i Asii a měla na svědomí 25 milionů mrtvých. Občas je etymologie tohoto frazému spojována s příznaky nemoci – černými či tmavě rudými skvrnami objevujícími se na těle nakažených lidí [Byrne 2004: 1] (jako v případě frazému *černé neštovice* / *чёрная оспа* [TICH]). Existuje však názor, že se zde jedná o kalk z latinského výrazu *atra mors* kde slovo *atra* ‚černý‘ mělo přenesený význam ‚veliký‘, jakožto poukázání na obrovské množství obětí, velikou úmrtnost nemocných.⁶⁹ Za doby druhé světové války bylo v ruštině výrazem *чёрная смерть* hovorově pojmenovááno letadlo IL-2 [FED].

Pokusíme se představit data tabulky 9 v podobě dvou schémat (viz schémata 1, 2); první se vztahuje k označení *černý*, druhé k označení *чёрный*.

---

⁶⁹ Latinským výrazem *atra mors* ‚velká smrt‘ Seneca a jiní autoři nazývali morové epidemie. Tento výraz si v roce 1631 připomněl a doslovně přeložil jako ‚černá smrt‘ holandský dějepisec Johan Pontan (Johannes Isacius Pontanus) ve snaze popsat epidemii 14. stol. Tento kalk pak přešel do dalších překladů, napřed do švédštiny (*Swarta döden*), pak do dánštiny (*Den sorte Død*) a postupně se rozšířil po celé Evropě [Kelly 2005].

Schéma 1: Sémantické schéma pojmenování **ČERNÝ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvalitativní černé barvy (uhel, saze, smůla))

V těchto schématech vidíme kromě metonymických (naznačeny jednoduchými šipkami) a metaforických odvozenin (dvojitě šipky) i jednu neutrální, jejíž směr ukazuje tečkovaná šipka. Jedná se o posun prototypického významu ‚zbarvený jako uhel, saze nebo smůla‘, jehož výsledkem je význam ‚kontrastující s bílou barvou, její protiklad‘. Jelikož se tu nejedná o přenesení ani na základě podobnosti, ani podle souměznosti dotčených pojmů, nelze tento mechanismus považovat ani za metaforický, ani za metonymický.

K významu ‚mající tmavou barvu pleti (včetně ‚opálený‘)‘ vedou dvě úsečky s ohledem na jeho nejednoznačnou interpretaci, lze ho totiž zohlednit buď jako metaforickou odvozeninu vycházející z významu ‚mající černou barvu pleti‘, nebo jako metonymickou projekci významu ‚tmavě zbarvený‘. Obě varianty jsou v schématech označeny jako rovnocenné.

Je vidět, že metonymických odvozenin je v schématu více než metaforických: 14 z 22 (což je 64 %). O tom, že je metonymie primárním mechanismem rozšiřování významu pojmenování barev, svědčí výsledky výzkumů několika autorů např. [Panther et al. 1999; Barcelona 2003; Niemeier 2007; Gieroń-Czepczor 2011]. Naše analýza sémantiky pojmenování černé barvy z kvalitativního hlediska to potvrzuje; v následujícím oddílu ověříme na datech české a ruské frazeologie, zda totéž platí i pro kvantitativní aspekt.

2.1.2.2. Kvantitativní rámec

Analýza referentů pojmenování černé barvy v češtině a ruštině (viz kap. 2.1.1) poukázala na důležité místo pojmu *noc* v jejich sémantice. Následné modelování schématu rozšiřování lexikálního významu, a také v symbolice černé barvy, se ukázaly asociace s nocí, strachem, zlem a smrtí.

C. Goddard v souladu s výzkumem A. Wierzbické tvrdí, že by se v lidském okolí stěží našel výraznější kontrast nežli rozdíl mezi dnem a nocí. „Cyklus dne a noci je stálou a univerzální (či téměř univerzální) zkušeností“ [Goddard 1998, cit. in Gieron-Czepczor 2011]. Tento postřeh se potvrzuje v symbolice a kontrastu označení *bílý* / *белый* a *černý* / *чёрный*, což se odráží v četných frazémeh (např. *dělat z černého bílé* [SSJČ], totéž i v ruštině: *выдавать чёрное за белое* ‚prohlašovat něco špatného za dobré‘ [RČFS]⁷⁰). U některých výrazů (*nebýt ani bílý ani černý*, *neříkat ani bílé ani černé*) je těžké posoudit, zda se jedná jenom o vyjádření protikladu, úplného opaku – v tomto případě by jejich analýza patřila ke kvalitativnímu aspektu pojmenování černé barvy, anebo pojmenování černé a bílé barvy jsou dodatečně zatížena konotacemi, tj. slovo *černý* / *чёрный* negativními a *bílý* / *белый* naopak pozitivními, pak by tyto výrazy spadaly do kvalitativního rámce. Hranice rozdělení jsou vždy vágní, v případě nedostačujících nebo nejednoznačných výkladů ve slovnících⁷¹ vycházíme z vlastní jazykové intuice.

Významové extenze označení černé barvy, odvozené z prototypů kvantitativní černé barvy (*noc*, *tma*), byly shrnuty v následující tabulce (tab. 10):

Tabulka 10: Seznam dílčích významů označení *černý* a *чёрный* v kvantitativním rámci a počet jejich výskytů ve frazémeh

Významové odvozeniny z kvantitativních prototypů pojmenování černé barvy (<i>noc</i> , <i>tma</i>)	Počet výskytů ve frazémeh	
	českých (<i>černý</i>)	ruských (<i>чёрный</i>)
1. Tmavý <i>držet černou hodinku; в глазах черно</i> ‚černo před očima‘	6	7
1.1. Přeplněný (lidmi) <i>je tam černo (lidí)</i>	1	
2. Nejistý, tajuplný, skrytý	3	3

⁷⁰ RČFS uvádí spolu s výkladem v ruštině „выдавать что-л. плохое, ложное за хорошее, истинное ‚vydávat něco špatného, nepravdivého za dobré, pravé““ jakožto ekvivaletní český výraz *dělat z černého bílé* [RČFS: 838].

⁷¹ Ve výkladech ruských frazémů *называть белое черным, принимать белое за черное* v MAS dimenze špatný – dobrý zmíněna není.

černá skříňka, černá díra; чёрный ход dosl. ‚černý vchod / východ‘ (zadní, tajný, srov. zadní dvířka)		
2.1. Protizákonný černá burza; černý výlep; чёрный рынок ‚černý trh‘	12	4
(2.2. Nebezpečí, strach před utajeným zlem)		
2.2.1. Zlý		
2.2.1.1. Jízlivý, chmurný černý humor / чёрный юмор	2	2
2.2.1.2. Špatný prodávat černé za bílé	5	5
2.2.1.3. Související s odsouzením být na černé tabuli, černá ovce; чёрная доска ‚černá tabule‘	6	6
2.2.1.4. Zločinný, hříšný načerno barvit někoho; чёрное дело ‚černý čin‘ (zrádný, zákeřný čin)	6	9
2.2.1.4.1. Související s černou magií černé vědy; чёрная книга ‚černá kniha‘ (kniha zaklínadel černé magie)	2	5
2.2.1.5. Vážný, nebezpečný černý kašel; чёрная немочь ‚černá nemoc‘ (epilepsie)	3	3
2.2.1.6. Nešťastný, neúspěšný černý den, černá kronika; чёрные страницы жизни ‚černé stránky života‘	9	8
2.2.1.6.1. Pesimistický, zasmušilý dívat se černými brýlemi; černá předtucha чёрные мысли (думы) ‚černé myšlenky‘	4	5
2.3. Tajná očekávání, skryté možnosti černý kůň	1	
3. Vztahující se ke smrti černá mše ¹⁷²	3	1
	Celkem:	
	63	58

⁷² Zde ve významu ‚zádušní mše‘. SČFI2 uvádí celkem dva významy daného frazému, z nichž je druhý vyložen jako „rouhačský obřad (jakoby na počest ďábla), spojený s orgiemi“ (černá mše 2) [SČFI2].

Tato sémantická struktura (tab. 10) obsahuje roztríděné významy pojmenování černé barvy, tentokrát v rámci kvantitativního aspektu. Východiskem je zde prototypický pojem *noc*, z něhož vycházejí tři zásadní významy: ‚tmavý‘, ‚nejistý, tajuplný, skrytý‘ a ‚vztahující se ke smrti‘. Význam ‚tmavý‘ je odvozen metonymicky, jedná se o nedostatek světla – podstatný rys prototypu, jenž se přenáší na pojmenování černé barvy. Patří k tomu, mimo jiné, výrazy *černý les* / *чёрный лес* ve významu ‚tmavý, hluboký les‘, jež byly zohledněny v předchozí kapitole.

Druhá odvozenina ‚nejistý, tajuplný, skrytý‘ je založena na metaforické představě o noci jako o jakémsi závoji, pod nímž se mohou schovávat různé věci, nepozorovatelně probíhají některé činnosti apod. Největší obavy vyvolává případně ukryté zlo, a možná je právě proto s černí pevně asociováno. Řetězec významů vztahujících se ke všelijakým projevům zla je v sémantice pojmenování černé barvy nejčtetnější.

Smrt, která je koncem života, byla tradičně vnímána prostřednictvím analogie s nocí ukončující den, a to na základě metaforické konceptualizace ŽIVOT JE DEN [Lakoff, Turner 2009: 30]: noc je koncem dne – smrt je koncem života.

V perspektivě kvantitativního aspektu analýzy pojmenování černé barvy má v české frazeologii nejčastější výskyt význam ‚protizákonný‘ (*černý trh*, *černá mzda*, *jezdit na černo*, *černá stavba* aj.). I v současné době vznikají nové frazémy s tímto významem slova *černý*, např. *černý výlep* ‚vylepování plakátů bez povolení a na místech k tomu neurčených‘, *černá skládka* ‚nelegální uložení odpadů‘.

Za tzv. falešného přítele překladatele se dá považovat český výraz *udělat něco na černo* (tj. ‚nelegálně‘ [SČFI2]), jehož forma je velmi podobná ruskému *сделать что-л. на черном* (viz tab. 9, význam ‚surový, náčrtový‘), avšak v ruštině má toto spojení zcela jiný význam: ‚udělat něco nahrubo‘ [Ušakov 1940], srov. také *черновик* ‚koncept, záznam nanečisto‘ [tamtéž].

Nové výrazy, v nichž souvisí pojmenování *чёрный* s protizákonnými věcmi, se objevují i v ruštině (zřejmě v návaznosti na rozvoj v oblasti ekonomiky a financí). Příkladem je spojení *чёрный откат* ‚černá provize‘, to označuje tajnou komerční operaci spočívající v tom, že jedna z obchodujících stran nebo zprostředkovatel získává zdarma některou část zboží [Nikitina 2007].

Významy ‚zločinný, hříšný‘ a ‚protizákonný‘ jsou mezi sebou těsně propojeny, pokud nahlédneme na protizákonné jednání jako na druh zločinu. Význam ‚protizákonný‘ však může být odvozen i od významu ‚nejistota, tajemnost, skrytost‘, v tomto případě lze mluvit o metaforické skrytosti ‚závojem noci‘, která poskytuje příznivé podmínky pro ilegální činnost.⁷³

⁷³ V. Machek vidí etymologický základ tohoto významu v tom, že „takové tajné, zakázané podniky se konaly původně v noci“ [Machek 2010: 98].

V ruské frazeologii patří podle tabulky největší počet frazémů významu ‚zločinný, hříšný‘, např. *чёрная душа / совесть / сердце* ‚černá duše, černé svědomí / srdce‘ – o zákeřném člověku, který je schopen konat amorální, zlé činy, resp. které stojí v rozporu s křesťanskými hodnotami, srov. též *чёрная зависть* ‚černá závist‘. V češtině je tento význam pro označení *černý* také vysoce frekventovaný, např. *černé činy, černý nevděk*.

V *černém humoru*⁷⁴ se komický efekt vytváří prostřednictvím „vtipů drastického až cynického rázu“ [SČFI2], přitom bývají dotčeny tragické skutečnosti a jiné věci, které by měly člověka za běžných okolností děsit. V návaznosti na to pak vznikl příslušný typ komedie, které se také říká *černá*.

Černý den / чёрный день ‚je spojen s nezdary, neštěstím, smůlou“ [SČFI2, KUR, FED]. Bývá takto pojmenováván pátek připadající na 13. den v měsíci – *černý pátek*, který je podle křesťanů dnem smůly a neštěstí. U ruských studentů je černým dnem zkouškové období. V současné době se jak v Česku, tak i v Rusku jako *černý pátek* nazývá každoroční událost, kdy většina velkých obchodních řetězců zahajuje výprodej za výrazně snížené ceny.⁷⁵

Černý Petr je název dětské karetní hry, v níž prohrává ten, komu zbude karta s obrázkem Černého Petra. V souvislosti s tím je Černý Petr vnímán jako symbol neštěstí a porážky. *Černá kronika* zahrnuje nešťastné události a nehody; do *černých tabulí* a *černých knih*, resp. *listin* se v minulosti zapisovala jména provinilých a odsouzených lidí. Dnes se na něčí *černé tabuli / в чёрном списке* mohou metaforicky ocitnout lidé, kteří ztratili důvěru, vůči kterým se vykonávají sankce apod.

Původ několika odvozenin není zcela jasný, například význam ‚pesimistický, zasmušilý‘ (*vidět něco v černých barvách / видеть все в чёрном цвете*) může být metonymicky odvozen z významu ‚nešťastný, neúspěšný‘ (pesimistická nálada a smutné myšlenky způsobené neštěstím nebo neúspěchem v životě člověka), anebo z významu ‚velmi tmavý‘. Je dobře známo, že se nedostatek slunečního světla negativně odráží na lidské náladě. Za nevlídného počasí, a zvláště v zimě, když jsou dny velmi krátké, se lidé méně usmívají, jsou méně aktivní a více náchylní k depresi.⁷⁶

Pramenem extenze ‚související s odsouzením‘ mohou být také dva významy pojmenování černé barvy: jednak ‚špatný‘, jednak ‚zločinný, hříšný‘. V každém případě je

⁷⁴ Ve středověké medicíně byla výrazem *black humour* označována Hippokratova „černá žluč“, která je podle jeho teorie jednou ze základních tělesných šťáv vyvolávajících pocit melancholie. V současném významu – vtipy o smrti, zločinech, nehodách apod. – se tento výraz začal používat napřed v USA v 50. letech 20. stol., pak se rozšířil do jiných zemí [Serov 2003b].

⁷⁵ Termín vznikl ve Philadelphii pro popis velkého dopravního zmatku, který tam tradičně následoval den po dnu díkůvzdání. Černý pátek je vždy na konci listopadu a považuje se za začátek předvánoční nákupní horečky.

⁷⁶ Viz např. článek *Bright Lights, Big Relief* z r. 2006 od Americké psychologické asociace o zimní depresi a o světelné terapii jako způsobu proti ní bojovat: <https://www.apa.org/research/action/light>.

mechanismem metonymie: zločinnost bývá zpravidla posuzována negativně, v sémantice výrazu *špatný* je negativní hodnocení zřejmé.

Ukázalo se, že označení *černý* / *чёрный* nemají vždycky negativní význam, např. relativně nový český frazém *černý kůň* označuje někoho (nebo něco), do koho se vkládají velké naděje a očekávání, tedy favorita [Schmiedtova et al. 2002]. Jak ukáže následná analýza, význam pojmenování bílé barvy také není vždy zcela pozitivní, sémantika těchto dvou označení je tedy spíše asymetrická.

Výraz *černá skříňka* / *чёрный ящик* (z angl. *black box*) je rovněž příkladem spojení, v němž nemá pojmenování černé barvy negativní konotace.⁷⁷ Jakožto frazém pojmenovává „neznámé“ zařízení či systém, jenž sice vydává očekávané výsledky, jeho uživatel však přitom nemá tušení ohledně toho, jakým způsobem se tyto výsledky získávají a jak toto zařízení funguje.⁷⁸ Ironicky se to může vztahovat například k úřadům s komplikovaným papírováním a nesrozumitelným principem rozhodování (*работа по принципу черного ящика* „práce dle principu černé skříňky“).

Níže jsou představena dvě schémata (viz schémata 3, 4), která názorně zobrazují data tabulky 10. Princip jejich konstrukce je analogický tomu, na jehož základě byla sestavena schémata 1 a 2. Schéma 3 zobrazuje strukturu kategorie zastoupené pojmenováním *černý*, schéma 4 odpovídá kategorii pojmenování *чёрный*.

---

⁷⁷ Ve svém přímém, nemetaforickém významu tento výraz označuje zařízení umístované zpravidla do letadel za účelem zaznamenávání nejdůležitějších parametrů letu, aby pak mohla posloužit k objasnění příčin případné havárie. Je zajímavé, že je černá skříňka ve skutečnosti křiklavě oranžová – pro snazší nalezení.

⁷⁸ Poprvé se výraz *black box* v tomto smyslu objevil v knize Williame Ashbyho *Úvod do kybernetiky*, která vyšla v roce 1956. Mínil se tím nějaký systém, jehož struktura není jasná, ale je známo, jak reaguje na vnější podněty [Serov 2003b].

Schéma 3: Významové extenze pojmenování **ČERNÝ** z prototypů kvantitativní černé barvy (noc, tma)

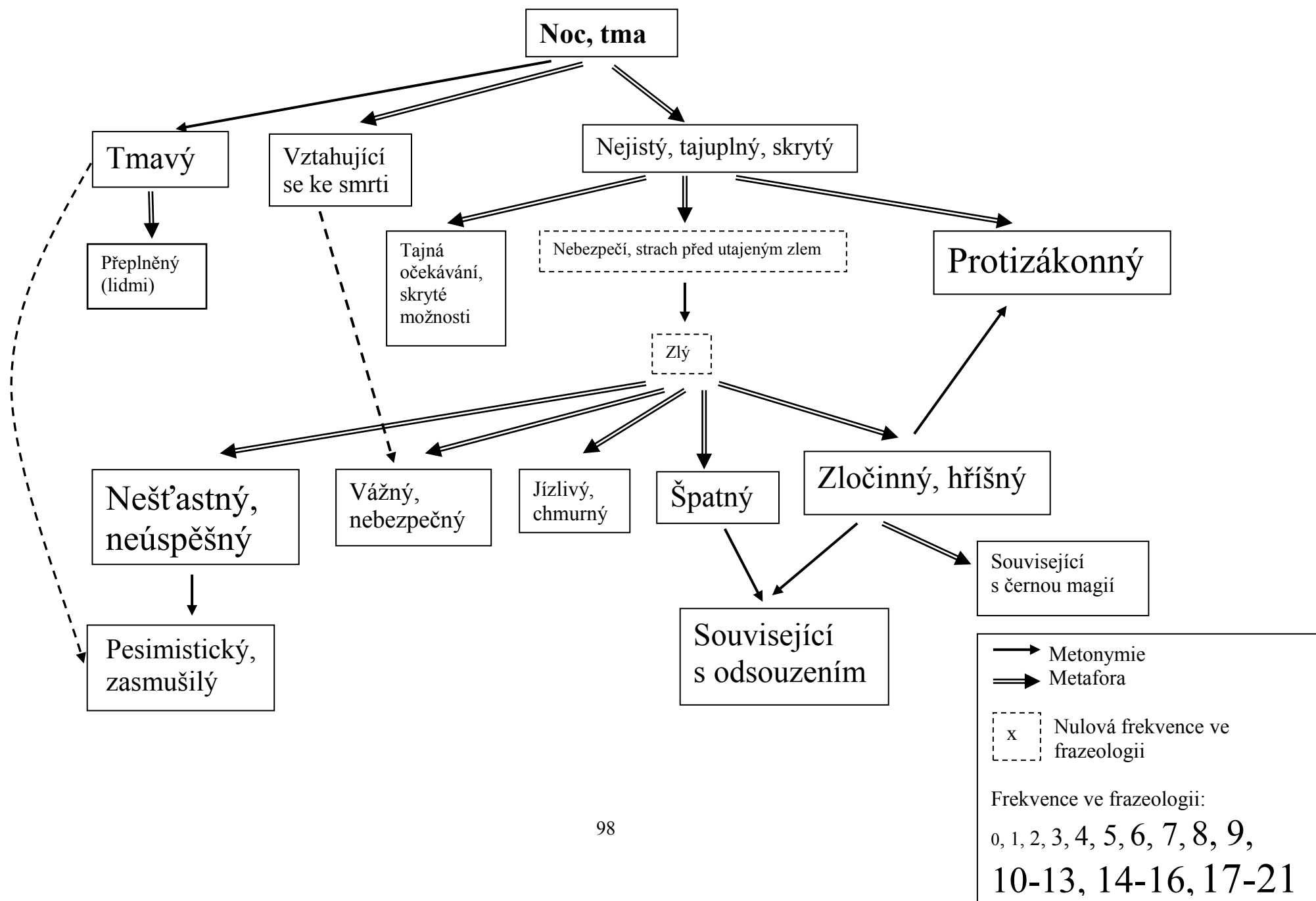
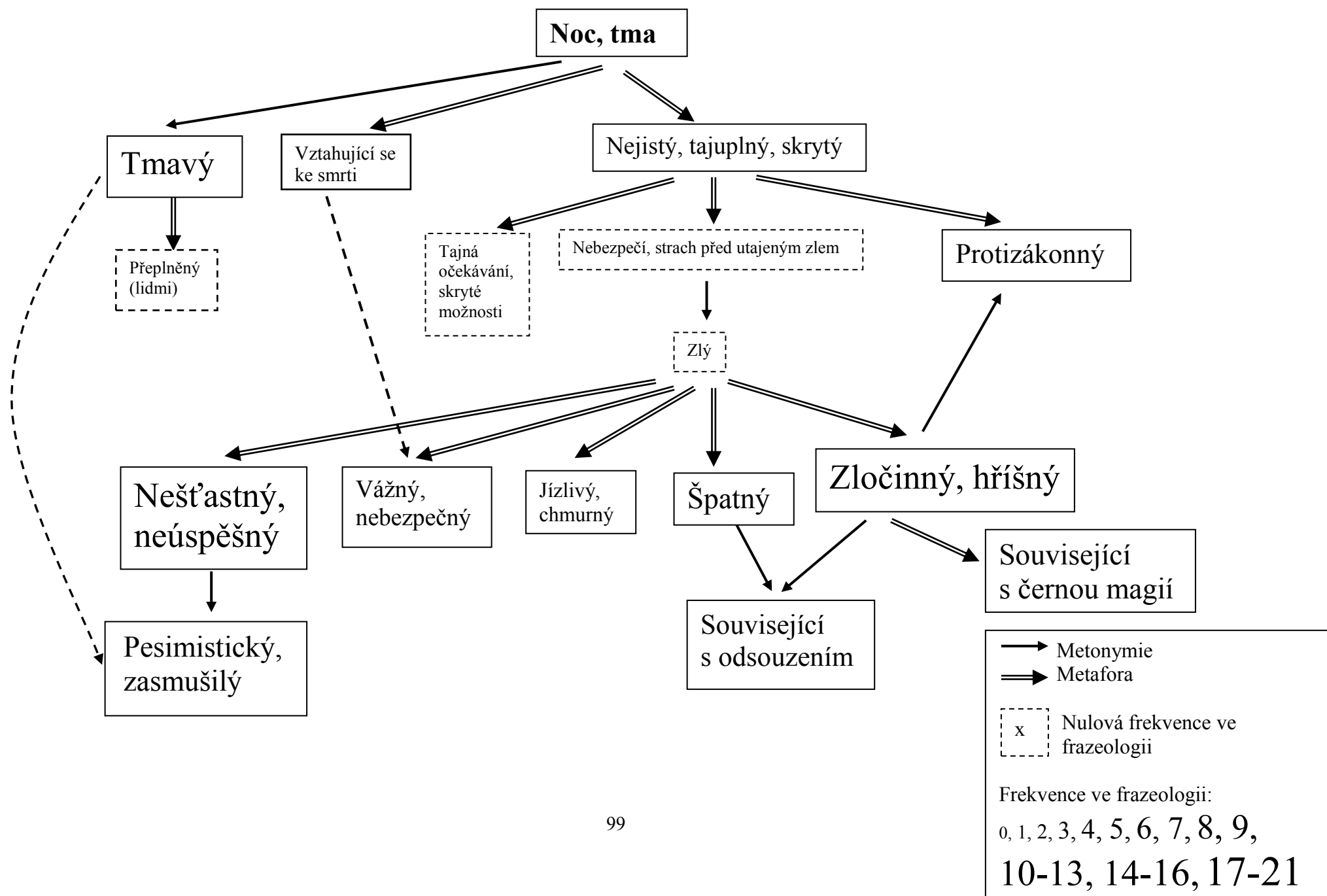

Schéma 4: Sémantické schéma pojmenování **ЧЁРНЫЙ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvantitativní černé barvy (noc, tma))

Srovnáme-li tato schémata (3, 4) s výše představenými schématy odpovídajícími kvalitativnímu rámci pojmenování černé barvy (1, 2), vidíme, že v sémantické struktuře kvantitativního aspektu je více těch extenzí, jejichž mechanismus má metaforickou povahu: 10 ze 17 (59 %) pro označení *černý* a 9 z 15 (60 %) pro označení *чёрный*. Oproti tomu byl v schématech kvalitativního aspektu (1, 2) převažujícím typem pojmového přenosu metonymie. Důvod této nesrovnalosti pravděpodobně spočívá v odlišné podstatě prototypických pojmů ve dvou aspektech. V kvalitativním rámci v roli prototypů vystupují konkrétní objekty mající černé zbarvení (černé organické hmoty), v rámci kvantitativním má prototyp povahu abstraktního, resp. v jistém ohledu abstraktního pojmu (noc čili tma, nedostatek světla). Zatímco vztah mezi konkrétními objekty předpokládá možnou prostorovou souměznost, vztah mezi pojmem tma a černým zbarvením je sám o sobě metaforický, což předurčuje strukturu celého schématu.

Odlišný sémantický vztah mezi prototypy a prototypickými významy ve dvou aspektech tedy předurčuje rozdíl mezi strukturami významových odvozenin, tj. typ převažujícího mechanismu vytváření nových významů (metafora – metonymie).

2.1.3. Shrnutí

Výsledky provedené sémantické analýzy pojmenování černé barvy, tedy *černý* a *чёрный*, na základě frazeologie a korpusů vypovídají o bohatství a srovnatelné komplikovanosti jejich sémantiky. Sémantika označení této achromatické barvy rozlišuje dva aspekty: kvalitativní (černá barva jakožto určitý odstín odpovídající určitému úseku barevného spektra) a kvantitativní (černá barva jako tma, krajní nedostatek světla). V souladu s tím jsme rozdělili náš postup v rámci výzkumu pojmenování *černý* a *чёрный* do dvou etap.

Data etymologických a výkladových slovníků a také korpusů nám poskytla informaci o tom, jaké výrazy jsou v češtině a ruštině užívány jakožto reference k prototypům pojmenování černé barvy (viz 2.1.1).

Poté byly sestaveny dvě tabulky obsahující jednotlivé významy označení *černý* a *чёрный*, v jedné tabulce byly shrnuty významy odvozené z prototypů kvalitativního rámce jejich analýzy, ve druhé významy spadající do kvantitativního rámce. Data uvedená v těchto tabulkách pak byla znázorněna ve výsledných schématech (viz schémata 1–4).

Ze schémat je zřejmý podstatný rozdíl mezi strukturami kategorií vytvořených z prototypů kvalitativního a kvantitativního aspektu černé barvy. Z prototypů kvalitativního rámce se významy častěji odvozují prostřednictvím metonymického mapování (např. ‚zašpiněný uhlím, sazemi nebo smolou‘ → ‚špinavý‘, jedná se tu o určitý typ metonymie – generalizaci), zatímco z prototypů kvantitativního rámce častěji vychází metaforické odvozeniny (např. ‚nejistý, tajemný, skrytý‘ → ‚zločinný, hříšný‘ na základě metafor: ‚závoj noci‘ poskytuje příznivé podmínky pro ilegální činnost).

Občas se připouští několik variant umístění určitého významu v patřičném schématu. Např. význam ‚mající tmavou barvu pleti, opálený‘ lze představit buď jako metaforickou extenzi vycházející z významu ‚mající černou barvu pleti‘, nebo jako metonymickou extenzi z významu ‚tmavě zbarvený‘. V takových případech byly ve schématu naznačeny obě varianty jako rovnocenné.

Během výzkumu se ukázaly shody i odlišnosti v obrazu černé barvy v ruské i české frazeologii. Mimo jiné byly nalezeny významy vyskytující se ve frazeologii pouze u jednoho ze zkoumaných jazyků (např. význam slova *černý* ‚označující centrum terče‘ nebo slova *чёрный* ‚o lidech, kteří dělají černou práci‘). Pojmenování *černý* a *чёрный* mají podobnou sémantickou strukturu, frekvence jejich jednotlivých extenzí se však často významně liší.

Některé frazémy vytěžené z korpusu se objevily v jazyce poměrně nedávno a nejsou zatím zaznamenány ve frazeologických slovnících (např. *černá labuť* ‚mimořádná událost‘, *černá vdova* ‚sebevražedná atentátnice‘, *černé punčochy* ‚ortodoxní protestanti‘, v ruštině: *чёрная комедия*, *чёрный пиар* ‚černé PR‘, srov. *barvit někoho na černo* ‚očerňovat, osočovat, pomlouvat‘ (LR: 33)).

Ukázalo se, že označení *černý* a *чёрный* mají ve mnoha výrazech, a to jak českých, tak i ruských, neutrální význam nezatížený negativními konotacemi (např. *černé řemeslo*, *чёрное духовенство* ‚černé duchovenstvo‘), dokonce mohou mít výjimečně i pozitivní konotace (např. *černý kůň*).

2.2. Označení *bílý* a *белый*

„Bílá!“ ušklíbl se. „Pro začátek poslouží. Bílá látka se dá obarvit. Bílá stránka se dá popsat a bílé světlo se dá rozlámat.“

„A pak už není bílé,“ řekl jsem. „A ten, kdo rozláme věc, aby zjistil, co je zač, opustil cestu moudrosti.“

(J. R. R. Tolkien. *Pán prstenů. Společenstvo prstenu.*)

Bílá barva, stejně jako černá a šedá, je považována za barvu achromatickou, tj. nebarevnou. Bělost v sobě zahrnuje všechny barvy, a průzračné bílé světlo je tedy světlem složeným ze všech barev. Tento jev objevil v 17. století Isaac Newton, když pomocí světelného hranolu rozložil paprsek slunečního světla na barevné spektrum (duhu).

Podle toho, jaké světelné vlny určitý povrch odráží a jaké naopak pohlcuje, dostávají různé předměty v našem vnímání určitá zbarvení. Hrnek je pro nás žlutý, protože jeho povrch odráží vlny odpovídající žluté barvě a pohlcuje všechny ostatní. Bílou barvu vidíme tehdy, když povrch předmětu odráží vlny všech barev.

Symbolický význam bílé barvy zahrnuje čistou duchovnost, nehmotný svět a světlo jako takové, jež bývá ztotožňováno s vědomím a vyšší božskou silou [Serov 2003a: kap. 4.1.1]. Asociace této barvy jsou většinou pozitivní: dobro a mír, nevinnost a čistota, sociální soudržnost, tradičnost, pravověrnost, mateřství aj. [tamtéž; Tresidder 1999: 23]. Kupříkladu bílý holub je celosvětově známým symbolem míru, vítěz či zachránce přijíždí na bílém koni.

„Oslivá běl byla vždy těžce dosažitelná, věděli to nejen barvíři a malíři, proto byla běl tak fascinující v hmotném i duchovním smyslu čistoty a neposkvrněnosti,“ – píše J. Baleka [Baleka 1999: 11]. Křesťanství začlenilo bílou barvu do své ikonografie na základě významu čistoty (i morální) jako jednu ze základních barev, bílá je např. holubice Ducha svatého [tamtéž: 13–14].

Symbolika bílé barvy je však ambivalentní. Spolu s pozitivními asociacemi má celou řadu negativních, k nimž patří smrt, smutek a sen [Tokarski 1995: 52–54], bledost (srov. např. ustálená přirovnání typu *bílý jako stěna / křída / papír*), zbabělost a kapitulace (bílá vlajka), chlad, prázdnota.

V některých kulturách je bílá barvou smutku. Smrt je v tomto smyslu vnímána jakožto přechod do vyššího, nehmotného světa, jako duchovní znovuzrození a obnovení. Začátek každé z hlavních etap lidského života je vyznačen bílou barvou: bílé pleny

novorozence, bílé šaty nevěsty (v tomto případě může bílá znamenat i nevinnost), bílý pohřební rubáš [Baleka 1999: 13]. Zapojení konceptu smrti a sémanticky blízkého konceptu spánku do polského obrazu bílé barvy R. Tokarski odůvodňuje konotacemi jejího pojmenování se sněhem a zimou jakožto obdobím dočasné smrti čili spánku přírody, nebo také s šedivými skráněmi jakožto symbolem zemřelého mládí [Tokarski 1995: 51–52].

Bělost je vnímána jako protipól černi: bílá magie je oproti černé dobrá a prospěšná, белая зависть dosl. ‚bílá závist‘ není zlomyslná, jako je černá; antipodem *černé knihy*⁷⁹ je *kniha bílá*⁸⁰; srov. též výrazy typu *prodávat černé za bílé*, *z bílého dělat černé*, *z černého bílé* apod.

Sémantika pojmenování bílé barvy se obvykle staví do protikladu k významu pojmenování barvy černé. Výzkum, který je v této kapitole představen, si staví za cíl prozkoumat sémantiku označení *bílý* a *белый* v české a ruské frazeologii a přitom ověřit, v jaké míře je symetrická vůči sémantice označení *černý* a *чёрный*.

---

⁷⁹ *Černá kniha* – 1. ve středověku kniha se zápisy o výsleších na mučidlech; 2. ve staré škole – soupis záznamů o žákovských poklescích; 3. sborník diplomatických dokumentů určitého státu k určité mezinárodní otázce obviňujících druhou stranu; sborník dokumentů obviňujících vládnoucí moc [SČFI2: 138; SSJČ]; 4. kniha, do které si radnice městského obvodu Moravské Ostravy a Přívozu zaznamenává hříchy podnikatelů [Schmiedtová 2010].

⁸⁰ *Bílá kniha* – 1. sborník diplomatických dokumentů odůvodňujících stanovisko určitého státu k určité mezinárodní otázce (Slovník české frazeologie a idiomatiky [SČFI2: 138]); 2. kniha, do které si radnice městského obvodu Moravské Ostravy a Přívozu zaznamenává dobré skutky podnikatelů [Schmiedtová 2010].

2.2.1. Určení prototypů

Protože je bílá achromatickou barvou, stejně tak jako černá, je třeba při sémantické analýze jejích pojmenování vzít opět v úvahu kvalitativní a kvantitativní aspekt.

V rámci kvalitativního aspektu bývá v češtině a ruštině (a ve mnoha dalších jazycích) označován jako prototyp pojmenování bílé barvy čistý sníh, viz např. [Komorowska 2010: 87].

Kvantitativní aspekt sémantiky označení bílé a černé barvy, jak jsme se již zmiňovali v předchozím oddílu, souvisí s opozicemi *noc* x *den* či *tma* x *světlo*. Avšak zatímco asociativní vztah mezi černou barvou a pojmem noci je docela zřejmý, spjatost bílé barvy s pojmem dne tak výrazná a obecně sdílená není. Ačkoliv existují jak v české, tak i v ruské frazeologii výrazy *bílý den* / *белый день*, *za bílého dne* / *среди бела дня*, nelze říci, že den je všeobecně konceptualizován jako bílý (bez ohledu na naše znalosti o tom, že je bílé světlo z fyzikálního hlediska složeno ze světla všech barev).

Nicméně A. Wierzbicka považuje koncept vidění v sémantice anglického označení *white* za primární, zatímco odkazy na konkrétní objekty reality, jež poskytují modely „světlé barvy“, mají podle ní pouze sekundární význam. Zkušenost se sněhem není, na rozdíl od zkušenosti s denním světlem, podle badatelky univerzální, a kvůli této specifčnosti nemůže pojem sněhu sloužit jako hlavní a univerzální prototyp [Wierzbicka 1996]. Autorka však přiznává, že sémantický vztah mezi pojmenováním *black* a pojmem *noc* je mnohem výraznější než mezi označením *white* a pojmem *den*. Níže uvádíme výklad označení *white* nabízený A. Wierzbickou:

X is white
když lidé vidí některé věci, říkají o nich, že jsou bílé
X je takový:
někdy lze vidět hodně věcí,
když někdo vidí věci jako *X*, připomínají mu tuto situaci;
na některých místech lze vidět hodně věcí,
když někdo vidí věci jako *X*, připomínají mu taková místa [Wierzbicka 1996: 250–251].

Druhá část tohoto výkladu odkazuje na výraznou viditelnost všech ostatních barev na bílém pozadí.

Protiváhu k postoji A. Wierzbické představuje stanovisko E. Komorowské a R. Tokarského,⁸¹ podle nichž dominuje v sémantice pojmenování bílé barvy právě kvalitativní aspekt, tj. odkaz na sníh [Tokarski 1995: 41; Komorowska 2010: 87].

Pro R. Tokarského v tomto případě nastává problém s vyřešením sémantické symetrie mezi pojmenováními bílé a černé barvy. Shodně s A. Wierzbickou dospěl k závěru, že dominantní povahu v sémantice pojmenování černé barvy má prototyp noc, a to v perspektivě kvantitativního i kvalitativního aspektu. Pro označení bílé barvy však má kvantitativní aspekt (a patřičný prototyp den) sekundární význam [Tokarski 1995: 43].⁸²

2.2.1.1. Etymologie

Označení *bílý* / *белый* vzniklo z praslovanského slova **бѣль* s významem ‚bílý, světlý‘. J. Rejzek ve svém slovníku odkazuje na keltské **belos* ‚světlý, zářivý‘ jako na slovo formálně nejbližší a mající praindoevropské východisko **b^hel-* / **b^hol-* s významem ‚zářit‘ [Rejzek 2015: 85]. Mezi příbuznými slovy je uvedeno anglické dialektové *ball* ‚kůň se světlými skvrnami‘, řecké *φαλός* (*falos*) ‚bílý, světlý‘, lotyšské *bāls* ‚bledý‘, arménské *bal* ‚bledost‘ a litevské *báltas* ‚bílý‘. Někdy je zmiňován také staroindický původ (ze sanskrtu) *bhāti* ‚září‘ a *bhālam* ‚lesk‘ [Holub, Kopečný 1952; Šanskij, Bobrova 2004].

Tyto údaje dokládají, že kvantitativní aspekt bělosti byl už od začátku neoddělitelnou součástí významu označení *bílý* / *белый* a je stejně důležitý jako aspekt kvalitativní.

2.2.1.2. Výkladové slovníky

Skoro ve všech námi zohledněných českých výkladových slovnících je význam označení *bílý* popsán s ohledem na oba aspekty – kvantitativní (‚světlý, jasný‘) i kvalitativní (‚mající určitou barvu‘). Tyto dvě sémantické stránky nejsou však v heslech jasně vymezeny a poněkud splývají. Odkazy na konkrétní referenty, o kterých bychom mohli uvažovat jako

---

⁸¹ Zatímco E. Komorowska prováděla srovnávací výzkum polských a ruských pojmenování, předmětem výzkumu R. Tokarského byla jenom polská označení barev.

⁸² V českém znakovém jazyce není mezi znaky pro *světlý* a *den* na jedné straně a znakem pro *bílý* na straně druhé žádná artikulační souvislost. S bílou barvou se zde pojí pojmy mouka, sněhová pokrývka a též vaječný bílek, tedy předměty spojené s kvalitativním aspektem bílé barvy [Myslivečková aj. 2001].

o pravděpodobných prototypy, pokud jsou v heslu přítomny, vždy souvisí s kvalitativním rámcem pojmu *bílý*. Najdeme je pouze ve dvou slovnících: ve SSJČ je zmíněno slovo *sníh*, a ve SSČ *sníh* a *mléko* (viz tab. 8).

Tabulka 8: Reference označení *bílý* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
nejsvětlejší, jakož se v nerozděleném paprsku světla ukazuje	bílé barvy; čistý, nevinný; jasný	bíle zbarvený, bílé barvy; jasně, světle zbarvený (op. černý, temný, tmavý)	zbarvený jako čistý <u>sníh</u> n. vůbec jasně zbarvený (op. černý)	mající barvu <u>sněhu</u> , <u>mléka</u> ap.

Na rozdíl od výkladů v českých slovnících, jež jsou představeny v tabulce 8, se mezi hesly výkladových slovníků ruštiny popisujícími význam pojmenování *белый* nejčastěji vyskytují výklady kvalitativně zaměřené (viz tab. 9). Pokaždé se jako první a hlavní referent v daných heslech uvádí sníh, běžným referentem je též křída. Ve slovníku Dmitrieva a v MAS je zmíněno též mléko.

Tabulka 9: Reference označení *белый* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrievův slovník
bezbarvý, op. černý (v kontextu srovnávání: bledý, světlý)	barvy <u>sněhu</u> , <u>mléka</u> , <u>křídý</u> ; op. černý	barvy <u>sněhu</u> nebo <u>křídý</u>	barvy <u>sněhu</u> nebo <u>křídý</u> ; op. černý	barvy <u>sněhu</u> , <u>mléka</u> , <u>křídý</u> ap.

2.2.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Prototypické pojmy pro označení *bílý* a *белый* byly na základě korpusového materiálu určovány shodně se zvolenou metodologií (viz kap. 1.2.3): z korpusů SYN2005-10 a NKRJ byly vybrány všechny doklady obsahující přirovnání, adverbialní, instrumentálové a genetivní konstrukce s klíčovými komponenty *bílý* a *белый*. Získaná data byla pak manuálně roztříděna.

Výsledky tohoto třídění zobrazují tabulky 10 a 11, v nichž jsou uvedeny nejfrekventovanější referenční pojmy pro obě označení:

Tabulka 10: Nejfrekventovanější reference označení *bílý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>bílý</i> + <i>jak(o)</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>bílý</i>	<i>bílý</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Inst</i>) / <i>bílý</i> + <i>od</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	516	506	29 / 29
Reference	<i>stěna</i> 88	Mléčné výrobky (<i>mléčně</i> 113, <i>smetanově</i> 69) 245	Negativní emoce (<i>hrůza</i> 5, <i>strach</i> 2) 12 / <i>sníh</i> 5
	<i>sníh</i> 80	<i>křídově</i> 73	<i>sníh</i> 4 / <i>prach</i> 4; <i>mouka</i> 4
	<i>křída</i> 75	<i>sněhově</i> / <i>sněžně</i> 62	<i>bolest</i> 2; <i>prach</i> 2 / <i>mléko</i> 2; <i>měsíc</i> 2
	<i>papír</i> 21	<i>stříbřitě</i> 27	– / –

První sloupec tabulky 10 obsahuje čtyři nejfrekventovanější komparáta z korpusových přirovnání. V horním políčku zde vidíme lemma *stěna* jakožto nejčtetnější referenční pojem v konstrukcích typu *bílý jako* subst (Nom). Nelze však z toho vyvozovat, že stěna je hlavním prototypem pojmenování *bílý*. Kontextová analýza patřičných dokladů ukazuje, že přirovnání *bílý jako stěna* je užíváno pouze k popisu bledého lidského obličeje nebo jeho částí (viz 19), zpravidla v důsledku negativních prožitků (např. nemoc, bolest, negativní emoce apod.).

(19) *Teack byl sice bolestí **bílý jako stěna**, ale větší starosti mu dělala jeho poškozená uniforma.*

Totéž se dá říci i o přirovnáních *bílý jako křída* a *bílý jako papír*. V 72 korpusových dokladech z celkového počtu 75 s komparátem *křída* se jedná o zbledlou lidskou tvář (viz 20).

Přirovnáním *bílý jako papír* jsou v českém korpusu popisovány buď též bledý obličej, anebo světlá (neopálená) pokožka celého těla (viz 21).

(20) *V nástěnném zrcadle zahlédl Asa Hešl svůj odraz, neupravený zjev, propadlou hrud', obličej **bílý jako křída**, nevyspalé oči.*

(21) *Mám z toho komplexy, nejsem ani černý, ani kudrnatý, ani opálený. Jsem blond'ák a **bílý jako papír**.*

Zmíněná přirovnání poukazující na bledost tváře, např. *bílý jako křída*, vznikají na základě dvojí metonymie. Jednak se tu uplatňuje synekdocha typu CELEK ZA ČÁST, přesněji NĚKDO MÁ BÍLÝ OBLIČEJ → NĚKDO JE BÍLÝ (celé tělo zastupuje obličej) [srov. Kulpina 2001: 81; Vaňková 2005: 202; v polštině srov. Waszakowa 1999]. Současně je přitom užívána generalizace MAJÍCÍ ODSŤÍN URČITÉ BARVY → MAJÍCÍ URČITOU BARVU (srov. *být vzteky zelený, žlutá rasa*) a související s ní SVĚTLÝ → BÍLÝ (srov. *bílá káva, bílé maso*). Ve skutečnosti není člověk prožívající špatný zdravotní stav či negativní emoce v tváři přímo bílý, jedná se o barvu světlejší než normální.

Přirovnání *bílý jako sníh* je kompatibilní s rozmanitými komparandy. Podle dokladů z českého korpusu mohou být bílé jako sníh např. mouka, vlasy, písek či dům. V důsledku takové univerzality se pojem sníh více hodí na roli prototypu označení *bílý*, i když nemá v korpusových přirovnáních nejčtenější výskyt. Dalším důvodem k vymezení tohoto pojmu jako prototypu jsou neutrální až pozitivní konotace výrazu *bílý jako sníh*. Oproti tomu nesou výše zmíněná přirovnání vyjadřující bledost (*bílý jako stěna / křída / papír*) výrazně negativní hodnocení [srov. Kulpina 2001: 87; Vaňková 2005: 205].

V adverbiálních konstrukcích se slova *sněhově* a *sněžně* i přesto, že byly jejich jednotlivé frekvenční výsledky sečteny dohromady, zaujímají až třetí pozici ve frekvenčním seznamu. Horní pozice druhého sloupce náleží skupině adverbíí, jež jsou sémanticky spojena s mléčnými výrobky: *mléčně* (s frekvencí 113), *smetanově* (69), *krémově* (57), *tvářově* (6). Jak jsme se dozvěděli v předchozí kapitole, slovo *mléko* a též slovo *sníh* jsou uvedena v SSČ jakožto klíčové pojmy pro uchopení základního významu označení *bílý*. U žádného z referentů druhého sloupce nebylo evidováno kontextové omezení. To platí i pro výraz *křídově bílý*, jehož pole potenciálních subjektů na rozdíl od patřičného přirovnání, zahrnuje různorodé objekty (viz 22):

(22) *Ten text byl vysázen velmi staromódním počítačovým písmem, **křídově bílá** písmena s lehce znatelnými zubatými hranami.*

Adverbia *čistě* (179), *zářivě* (174) a *oslnivě* (119) – jež nejsou v rámci daného dílčího výzkumu (prototypů pojmenování bílé barvy) považována za relevantní – se ukázala jako

nejfrekventovanější v celkovém seznamu (před manuálním tříděním) referentů z adverbialních konstrukcí. Dokonce se v českém korpusu vyskytla sousloví *svítivě bílý* (19) a *třpytivě bílý* (9). To svědčí o propojenosti sémantiky pojmenování *bílý* s takovými pojmy jako *čistota* a *světlo*, jinými slovy jsou tyto pojmy nedílnou součástí českého obrazu bílé barvy.

Třetí sloupec obsahuje názvy objektů či stavů, vlivem kterých dostávají jiné objekty bílé zbarvení. Nejčtenější výskyt v instrumentálních konstrukcích má řada názvů rozmanitých emocí a pocitů, prožíváním kterých člověk, resp. jeho obličej bledne, jako např. *hrůza* (5), *strach* (2), *nenávist* (2), *smutek* (1) aj. Blízko tohoto sémantického pole stojí kolokáty *bolest* (2) a *únava* (1).

(23) *Neustále si držel bok a obličej měl **bílý bolestí**.*

V horní pozici frekvenčního seznamu kolokátů genitivních konstrukcí se nachází substantivum *sníh*. V seznamu odpovídajícímu instrumentální konstrukci je tento kolokát umístěn o jednu pozici níže. V patřičných dokladech se vztahuje ke vzhledu neživotných předmětů pokrytých sněhem (viz 24, 25).

(24) *U stolu, zády k oknu **bílému sněhem**, sedí ona, ve fialovém hedvábném sarafánu...*

(25) *Sochy na Karlově mostě byly zčásti **bílé od sněhu**, ale postupně bělejší a bělejší, neboť sníh začal padat hustěji.*

Prostřednictvím analýzy korpusových kolokátů se nám tedy podařilo nejenom určit typické referenční pojmy pojmenování *bílý*, ale také nastínit některé rysy obrazu bílé barvy v češtině. Za prototyp tohoto označení lze s vysokou mírou jistoty považovat sníh, nesmí být však opomíjen koncept světla a též lidské bledosti, jejichž role v sémantice adjektiva *bílý* je velmi důležitá.

Tabulka 11: Nejfrekventovanější reference označení *белый* v korpusu NKRJ

Konstrukce	<i>белый</i> + <i>как/словно</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>белый</i>	<i>белый</i> + <i>от</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	990	46	279
Referenční	<i>снег</i> ‚sníh‘ 277	<i>снежно</i> ‚sněhově‘ 30	Negativní emoce (<i>ужас</i> ‚hrůza‘ 14,

			злость/злоба ‚vztek‘ 11) 52
	мел ‚křída‘ 63	кипено ‚jako vroucí voda‘ 6	снег ‚sníh‘ 30
	лунь ‚moták‘ ⁸³ 62	кремово ‚krémově‘ 3	инеи ‚ojínění‘ 22
	молоко ‚mléko‘ 43	призрачно ‚přízračně‘ 2	солнечно ‚slunečně‘ 2
			пыль ‚prach‘ 16

V přirovnáních ruského korpusu (viz tab. 11) se lemma *снег* ‚sníh‘ nakonec ukázalo v nejvyšší pozici jako nejfrekventovanější komparátum. Jeho frekvence přitom více než čtyřikrát převyšuje počet výskytů slova *мел* ‚křída‘, jež následuje ve frekvenčním seznamu jako druhé. Na rozdíl od svého českého ekvivalentu se slovo *снег* občas vyskytuje v kontextu popisu barvy lidského těla, popř. obličeje (viz např. 26).

(26) *Французженки также полагают, повидимому, что они сделали все нужно и возможное, если на белом как снег лице провели огненно-яркие линии губ, покрыли ярко-красные щеки и подвели черные брови.*

‚Francouzky se též zřejmě domnívají, že udělaly všechno potřebné a možné, když si na obličeji **bílém jako sníh** namalovaly ohnivě syté čáry rtů, nalíčily si jasně červené tváře a nabarvily si černou tužkou obočí‘.

Skoro ve všech dokladech ruského korpusu obsahujících přirovnání s komparáty *мел* ‚křída‘, *полотно* ‚plátno‘, stejně jako v českých analogických výrazech s komparáty *stěna*, *křída* a *papír*, se jedná o bledou lidskou tvář; k ptákovi nazvanému *лунь* ‚moták‘ se přirovnávají výhradně bílé, resp. šedivé vlasy.

Substantivum *ден* / *день* se v roli komparáta korpusových přirovnání, ani ruských, ani českých, nevyskytlo; jedinými příklady významově blízkých pojmů, se kterými se srovnávala označení *бílý* a *белый*, jsou *свѣтло* (2) a *свет* ‚světlo‘ (4). Kromě toho byl v dokladech s adverbialními konstrukcemi dvakrát zaznamenán výraz *солнечно белый* ‚slunečně bílý‘. Svérázným poukázáním na ambivalentnost sémantiky pojmenování bílé barvy je frekvenčně stejný nálezný výrazu *призрачно белый* ‚přízračně bílý‘.

Ojedinelé korpusové doklady obsahují metaforicky zkombinované obraty s netypickými kolokáty, např. *вспышка магия* (1) ‚vzplanutí hořčiku‘, *обморок* (1) ‚mdloba‘:

⁸³ Jedná se o pojmenování ptáka.

(27) *Лидия... достала из ящика этот белый, как обморок, конверт с гористой местностью на марке...*

„Lidia... vytáhla ze schránky tento **jako mdloba bílý** obal s poštovní známkou s výhledem na vrchovinu...“

V adverbálních konstrukcích se pojmenování *белый* nejčastěji vztahuje též k pojmu sních, nejfrekventovanějším referenčním komponentem je zde lemma *снежно* „sněhově“. Tento fakt potvrzuje, že pojem sněhu je pro označení *белый* hlavním prototypem, stejně jako pro české pojmenování *bílý*. Výskyty jiných kolokátů nejsou nijak četné. Druhým výrazem podle frekvence je *кипенно* „podobně vroucí vodě“ (viz 28).

(28) *Но здесь, в школьном классе, глядя на ребяташек, на кипенно-белые банты в косичках крохотной Маринки Башелуковой, он как-то оттаивал, теплело на сердце.*

„Avšak tady, ve školní třídě, když se díval na děcka, na mašle **bílé jako vroucí voda** v copánkách drobounké Marinky Bašelukové, jakoby rozmrzal a rozechřívало se mu srdce.“

Výsledky frekvenční analýzy genitivních konstrukcí (jež funkčně odpovídají jednak instrumentálovým, jednak genitivním konstrukcím v češtině, srov. *белый от снега* – *bílý sněhem* / *bílý od sněhu*) svědčí o tom, že se zde primárně uplatňuje princip antropocentrismu jazyka. Odráží se to ve vyšší frekvenci těch výrazů, které jsou mluvčími užívány výhradně k popisu vlastního těla a prožitků. Stejně tak v instrumentálových konstrukcích českého korpusu „antropocentrické“ referenty zaujímají přednostní pozici frekvenčního seznamu oproti slovu *sních* (viz tab. 10). Patří sem kolokáty *ужас* „hrůza“ (14), *злость/злоба* „vztek“ (11), *страх* „strach“ (10), *ярость* „zuřivost“ (6), *гнев* „hněv“ (4), *бешенство* „zběsilost“ (4) a názvy jiných pocitů, jejichž vlivem často bledne (a jindy se červená, anebo se dokonce zelená – viz další kapitoly) obličej.

Kdybychom však setřídili do jednoho pole referenty *снег* „sních“ (30) a *иней* „ojínění“ (22), jejich výsledná frekvence by byla stejně vysoká jako frekvence pole „negativní emoce“.

V ruském korpusu bylo zaznamenáno sedm dokladů, ve kterých různorodé objekty dostávají bílé zbarvení vlivem slunce. V některých případech se jedná o vybledlé oblečení nebo trávu, v jiných se jako bílé ukazují věci z důvodu oslňujícího osvětlení, viz např. 29:

(29) *Но время шло, а они все стояли посреди улицы на белой от солнца пыли.*
„Čas běžel, a oni pořád stáli uprostřed ulice na prachu **bílém od slunce**.“

Přesto, že se jednotlivé referenty pojmenování *bílý* a *белый* v určitých pozicích frekvenčního seznamu liší (pokud mluvíme o kolokátech zohledněných konstrukcí), jejich prototyp se ukázal být stejný, a to je sníh. Stejně běžné je v ruštině užití pojmenování bílé barvy v kontextu bledosti lidské tvaře. Avšak poukázání na kvantitativní aspekt bělosti není ve výsledcích ruského korpusu natolik výrazné, jako ve statistice českého.

2.2.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

Při sestavování schématu kognitivního mechanismu rozšiřování významu slov *bílý* a *белый* (na základě sebraných frazémů) byly zohledněny dva řetězce tohoto rozšiřování, a to kvalitativní a kvantitativní aspekty bělosti, tedy bílé jako určité barvy a bílé jako světla či zářivosti. Největší počet frazémů patří k jednotlivým významům kvalitativního rámce rozšiřování, v němž je východiskem prototyp sních, popř. mléko. O to komplikovanější strukturu má patřičné schéma ve srovnání s jeho protějškem – schématem kvantitativního rámce, v němž významové extenze vycházejí z prototypu den, popř. světlo.

2.2.2.1. Kvalitativní rámec

Nejprve zde rozebereme strukturu významových odvozenin, jež byly zařazeny do okruhu kvalitativního aspektu, tedy vycházejících z primárního prototypu pojmenování bílé barvy v češtině i ruštině – sněhu, popř. mléka. Zásadní roli těchto pojmů v sémantice označení *bílý* a *белый* potvrdila analýza jejich prototypických referencí na základě slovníkových a korpusových dat (viz předchozí kap. 2.2.1.1.–3.). Tabulka 12 obsahuje všechny jednotlivé významy pojmenování bílé barvy, které se odvozují od jejich kvalitativních prototypů prostřednictvím kognitivních mechanismů.

Tabulka 12: Seznam dílčích významů označení *bílý* a *белый* v kvalitativním rámci a počet jejich výskytů ve frazémech

Významové odvozeniny z kvalitativních prototypů pojmenování bílé barvy (sních, mléko)	Počet výskytů ve frazémech	
	českých (<i>bílý</i>)	ruských (<i>белый</i>)
1. Zbarvený jako sních, popř. mléko <i>bílý jed</i> ‚opium‘, <i>bílé zlato</i> ‚cukr‘	18	15
1.1. Vztahující se k sněhobílému textilu, oblečení <i>bílý týden</i> , <i>белый спорт</i> / <i>bílý sport</i> , <i>bílé pláště</i> ‚lékaři‘	6	5
1.1.1. Vztahující se ke smutečnímu oblečení <i>bílá paní</i> , <i>до белого савана</i> dosl. ‚do bílého rubáše‘	2	2
(1.2. Mající světlejší barvu (než jiný druh téhož produktu), <i>bledý</i>)	(4)	(4)

<i>bílá káva, bílé maso</i>		
(1.2.1. Mající části těla světlé barvy)		
(1.2.1.2. Mající světlou barvu pleti, neopálený, patřící k bílé rase) <i>bílé plemeno, bílý jako sejra / tvaroh</i>	(9)	(3)
(1.2.1.3. Mající bledý obličej) <i>bílá tvář, белый от злости / волнения / боли, bílý zlostí / vzrušením / bolestí</i>	(5)	(8)
1.3. Mající bílé, resp. šedivé vlasy <i>bílý stařec, белый как снег / лунь, bílý jako sníh / moták</i>	4	2
1.4. Kontrastující s černou barvou, její protiklad <i>bílá vrána / белая ворона, černé na bílém</i>	7	4
1.5. Krásný, sličný <i>личико белянко, да ума маленько</i> dosl. „obličejík hezky bělounký, rozumu však malinko“		5
(1.6. Bezbarvý)		
(1.6.1. Prázdný)		
1.6.1.1. Zvláštní, „nesprávný“ <i>белый стих</i> dosl. „bílý verš“, tj. „nerýmovaný“		1
1.6.1.2. Neznámý, nepoznaný <i>bílé místo (v historii), белое пятно</i> dosl. „bílá skvrna“ (na mapě)	1	1
1.6.1.3. Svobodný, zbavený povinností <i>белые крестьяне, bílí sedláci</i> , <i>белое духовенство, bílý klérus</i>		3
2. Vztahující se ke sněhu, sněhový <i>bílé Vánoce, bílá smrt, smrt ve sněhu</i> , <i>белые мухи</i> dosl. „bílé mouchy“, tj. „první sníh“	6	6
2.1. Čistý, nezašpiněný <i>bílý list</i>	5	5
2.1.1. Zbavený zlých úmyslů, mírový <i>взтыčit белой тряпки, белый флаг, bílý prapor</i>	2	2
2.1.1.1. Legální <i>bílý dovoz</i>	1	

2.1.2. Bezvadný, nevinný, bezúhonný <i>белая овечка</i> dosl. ‚bílý beránek‘, <i>bílý kůň</i>	1	4
(2.1.2.1. Svatý, náboženský)		
2.1.2.1.1. Spojený s monarchickou vládou <i>bílý teror</i> / <i>белый террор</i>	1	1
(2.1.2.1.1.1. Konzervativní)		
2.1.2.1.1.1.1. Antikomunistický <i>bílá garda</i> / <i>белая гвардия</i>	2	3
2.1.2.1.2. Šlechtický, vznešený <i>белая кость</i> dosl. ‚bílá kost‘, (<i>vrátit se, vjet</i>) <i>někam na bílém koni</i>	1	5
	Celkem:	
	57	64

Strukturu významových odvozenin v rámci kvalitativního aspektu tvoří tři základní řetězce, první vychází z barevných vlastností prototypu – sněhu, popř. mléka, druhý je bezprostředně spojen se sněhem a jeho čistotou.

Jak již bylo naznačeno v kapitole o pojmenování černé barvy, kvalitativní a kvantitativní aspekty sémantiky achromatických barev nejsou od sebe striktně odděleny, prolínají se a některé významy mohou sdílet. Jedním z takových „sdílených“ významů je v tabulce 12 ‚mající světlejší barvu (než jiný druh téhož produktu), bledý‘, který patří spíše do okruhu kvantitativního aspektu (viz tab. 13), a proto je zde uveden v závorkách (a stejně tak další významy, které jsou od něj odvozeny).⁸⁴ Význam ‚kontrastující s černou barvou‘ souzní s opozitností tmy a světla, srov. význam ‚kontrastující s tmou‘ v tab. 13. Sémantická propojenost je patrná též mezi významy ‚zbavený zlých úmyslů, mírový‘ a ‚bezvadný, nevinný, bezúhonný‘ (kvalitativní aspekt) a významem ‚dobročinný, pozitivní‘ (kvantitativní aspekt – odvozenost od zmíněného významu ‚kontrastující s tmou‘).

Jak v české, tak v ruské frazeologii mají největší četnost frazémy, v nichž má slovo *bílý* doslovný význam (*bílý jed* ‚opium‘, *bílé zlato* ‚cukr‘), tedy ‚zbarvený jako sníh, popř. mléko‘. Patří sem i četná ustálená přirovnání (*bílý jako sníh* / *lilie* / *mléko* apod.). Výraz *bílé zlato* má protějšek v ruštině – *белое золото*, ten však označuje bavlnu. Cukru, a též soli v ruské frazeologii odpovídá výraz *белый враг* dosl. ‚bílý nepřítel‘. V současné češtině, např.

⁸⁴ Příslušné počty frazémů nejsou zahrnuty do celkového počtu v dolním poli tabulky.

v populárních člancích o zdravé výživě, se také objevuje negativní hodnocení těchto potravin, jsou často nazývány *bílým jedem* (a to nejen cukr a sůl, ale i mléko, mouka a tuk).⁸⁵

Relativně nové jsou české synonymické frazémy *bílá technika* a *bílé zboží*, jimiž jsou nazývány elektrické spotřebiče pro domácnost, které se vyrábějí tradičně v bílé barvě (např. chladničky, mrazničky, pračky, sušičky prádla aj.) [NSČ]. V návaznosti na to pak vznikl další frazém *bílý sex*, v jehož struktuře pojmenování *bílý* etymologicky odkazuje na bílou barvu ledničky.⁸⁶

Mezi nové frazémy též patří spojení *bílá dieta*, což je ‚typ stravování zaměřený na udržování bílé barvy zubů, zejména po bělení zubů‘.⁸⁷

V české frazeologii existuje polysémní výraz, který zde evidujeme jako dva homonymní frazémy – *bílá smrt*. Ve svém prvním významu ‚smrt ve sněhu‘ [SSJČ] čili ‚smrt pod lavinou‘ [PSJČ] patří extenzi druhého řetězce ‚vztahující se ke sněhu, sněhový‘; druhý význam ‚smrt způsobená omamnými drogami; tyto drogy‘ [SČFI2: 324] byl přiřazen k extenzi ‚zbarvený jako sníh, popř. mléko‘ (podle významu komponentu *bílá*).⁸⁸

Ke sněhobílému plátnu se pojmenování *bílý* vztahuje např. ve frazémech *bílý týden*, *Bílá sobota*. Podle Ottova slovníku naučného (dále OSN) může být název *Bílé soboty* odvozen od bílého roucha novokřtěnců, kteří byli tento den křtěni při obřadech bohoslužby [OSN4: 49–50]. Bílé roucho je zde symbolem svatosti života a nevinnosti čili čistoty (smytí hříchů křtem).

Do téhož sémantického pole byly zařazeny frazémy, jež názvem oblečení nebo jeho části metonymicky odkazují na toho, kdo ho má na sobě, např. *bílé pláště*, tj. ‚lékaři‘, *bílé límečky* a ruský ekvivalentní výraz *белые воротнички* ‚kancelářští pracovníci‘ [TICH] čili ‚intelektuální pracovníci‘ (z angl. *white collar workers*) [MOK]. Jako *bílý sport*⁸⁹ / *белый спорт* je v dnešní době celosvětově označován tenis, protože dříve museli mít hráči na sobě při hře bílé oblečení.⁹⁰

Do zvláštní skupiny, která ovšem patří k významu ‚vztahující se ke sněhobílému textilu‘, byly zařazeny frazémy, ve kterých bílá barva oblečení symbolizuje smrt a smutek:

⁸⁵ Článek o bílých jedech na Chytrolína.cz: http://www.chytrolina.cz/pet_bilych_jedu-6-100-1.html.

⁸⁶ Toto sousloví bylo poprvé užito slovenským spisovatelem M. E. Matkinem v knize *Polnočný denník* (2002) (v originále *biely sex*) ve smyslu závislosti na jídle, čímž se lidé občas snaží uspokojit ne hlad, ale emocionální problémy. URL: <http://download.matus.in/other/Matkin%20Maxim%20E%20-%20Polnocny%20dennik.pdf>

⁸⁷ Viz např. <https://www.modryzub.eu/bila-dieta>.

⁸⁸ Ruský výraz pro drogy je *белый дьявол* dosl. ‚bílý ďábel‘ [MOK].

⁸⁹ Bílým sportem je v češtině rovněž pojmenovááno lyžování [SSJČ, ASSČ].

⁹⁰ To už dnes ale striktně neplatí, pouze na grandslamovém turnaji v Anglii ve Wimbledonu tato tradice dodnes přetrvává, viz informaci na oficiálních stránkách turnaje na https://www.wimbledon.com/en_GB/atoz/faq_and_facts_and_figures.html.

bílá paní, jež byla v bílých šatech pochována, *bílý rubáš*, také ruská spojení: *до белого савана* dosl. ‚do bílého rubáše‘ tj. ‚do smrti‘. Když někdo o něčem nebo o někom říká, že to / ho viděl *в гробу в белых тапочках* dosl. ‚v rakvi v bílých pantoflích‘, znamená to úplné opovržení a lhostejnost mluvčího k této věci či k tomu člověku [KUR]. Bílé pantofle zde metonymicky zastupují tradiční oděv nebožtíka, jenž má být celý bílý.

Sice jsou v češtině a ruštině základním atributem šedivosti adjektiva *šedivý* a *седой*, avšak v tomto smyslu se občas užívá i označení *bílý* a *белый*, např. *bílý stařec*, *hlava bílá jako mléko*, *белый как лунь / снег* dosl. ‚bílý jako moták / sníh‘ (o metonymickém základě zmíněných frazémů viz následující oddíl 2.2.2.2).

Podle tradičních představ, jež donedávna panovaly v Rusku, je ideálem krásného dívčího obličeje obličej bílý. V souvislosti s tím se v ruské frazeologii zachovaly frazémy, v nichž má pojmenování *белый* pozitivní konotace spjaté s lidskou krásou, např. *бел лицом, да худ отцом* dosl. ‚bílý (hezky) v tváři, ale s chudým otcem‘; *личико беленько, да ума маленько* dosl. ‚obličejík (hezky) bělounký, rozumu však malinko‘ [srov. Bachilina 1975: 75; Kulpina 2001: 99]. Díky svým pozitivním konotacím fungovalo označení *белый* jako pojmenování krásné barvy v širším smyslu, srov. *бел снег, да невкусен, черен мак, да бояре едят* ‚sníh je bílý, přesto nechutná, mák je sice černý, a jedí ho páni‘.

Četné ruské a české frazémy byly zkonstruovány na základě sémantického protikladu *černý* vs. *bílý*. V české frazeologii bylo nalezeno sedm takových výrazů, v ruské o tři méně, např.: *dát něco černé na bílém / черным по белому, neříkat ani bílé ani černé, дела как сажа бела* ‚mít se (natolik dobře) nakolik jsou saze bílé‘. Výjimečnost některých věcí se občas přirovnává odlišnosti bílé a černé barvy (*bílá vrána / белая ворона*), srov. [Mokienko, Stěpanova 2008: 35]. V ruském frazému *шито белыми нитками* ‚sešito bílými nitěmi‘ (o něčem nešikovně utajovaném [TICH, KUR]) je odražena základní lidská zkušenost, že je bílá barva nejlépe vidět na černém (tmavém) pozadí, srov. [Wierzbicka 1996: 251]. V české frazeologii potkáváme výrazy, jako je např. *vidět něco černobíle*, což znamená pojímat věci ‚zjednodušeně, povrchně, jen v protikladných příkladech‘ [SSJČ, NSČ].

Významy řetězce 1.6 se metaforicky zakládají na achromatičnosti bílé barvy, tj. na aspektu její nebarevnosti. V ruské frazeologii se setkáváme s frazémy, v nichž pojmenování *белый* poukazuje na chybějící podstatný atribut charakterizovaného objektu. Kvůli této vadě lze určitou věc považovat za zvláštní, např. *белый стих* dosl. ‚bílý verš‘ – ‚nerýmovaný verš, blankvers‘.

Významová odvozenina ‚svobodný, zbavený povinností‘ se též vyskytuje pouze v ruské frazeologii. V ruské tradici jsou např. výrazem *белое духовенство* dosl. ‚bílý klérus‘

označování duchovní služebníci, kteří na rozdíl od „černého“, tedy vyššího duchovenstva na sebe nepřijímají závazek přísné zdrženlivosti, agamie apod [TICH]. *Белые крестьяне* dosl. ‚bílé sedláci‘ byli zbaveni daňových povinností, stejně se nazývaly nezaplatněné pozemky – *белые земли* dosl. ‚bílé pozemky‘, které např. náležely církvi (dnes se tyto výrazy již neužívají).

Ve frazémech jako např. *bílá stránka* a *bílé místo* se jedná o dosud nepoznané zeměpisné oblasti či tajuplné nebo neznámé historické děje.

Asociace bílé barvy s čistotou jsou zřejmě odvozeny od zkušenosti pozorování zimních krajin, když jsou roviny pokryté čistým a třpytivým sněhem. V odborné literatuře věnované slovanským jazykům je sníh uznáván jako prototyp pojmenování bílé barvy v jejím kvalitativním aspektu (viz 2.2.1). Řada českých a ruských frazémů nás poučuje o tom, že nelze pohrdat věcmi jen proto, že se jeví jako špinavé. To nejlepší se často rodí právě v nevzhledné černi, která se staví do protikladu k věcem bílým, tedy hezkým a neušpiněným: *černá půda bílé žito rodí* [ČP1], *černá kráva bílé mléko dává* [ČP1], a ruský ekvivalentní výraz *черная коровка дает белое молочко* [DAL].

Na koncept fyzické čistoty se metaforicky navazují konotace s čistotou morální, s čistým svědomím [srov. Baleka 1999: 12]. Ve sbírce starších českých přísloví najdeme hesla *bieliti se*, *bílití se* s významem ‚vymlouvatí se, stavěti se‘ [ČP1].

Označení *белый* s významem ‚bezvadný, nevinný, bezúhonný‘ se vyskytlo ve čtyřech ruských frazémech oproti jednomu výrazu *бílý kůň* (podrobněji o tomto výrazu viz následující oddíl 2.2.2.2) v české frazeologii. Zřejmě sem patří výraz *белая косоплетка* dosl. ‚bílá vlasová stuha‘ [MOK], srov. ‚modrá punčocha‘, pojmenování *белый* zde poukazuje na svobodný stav ženy, což se dříve přirovnávalo k nevinnosti.

K významu ‚zbavený zlých úmyslů, mírový‘ pro označení *bílý* a *белый* patří výraz *bílá vlajka* / *белый флаг*, což je mezinárodně uznávaný symbol míru a kapitulace, *vztyčit bílou vlajku* znamená ‚nastolit mír, zastavit palbu, kapitulovat nebo požádat o jednání‘ [ČRFS].

V české frazeologii byl nalezen výraz, v němž pojmenování *bílý* znamená ‚legální‘ (*bílý dovoz*⁹¹ [NSČ2]). V předchozí kapitole o pojmenování černé barvy bylo pojednáno o spojeních typu *černý trh*, *černý pasažér*, *černý výlep* apod., ve kterých je adjektivem *černý* označován protikladný význam, tj. ‚nelegální‘. Tuto škálu navíc doplňuje označení *šedý*, viz oddíl 2.7.

⁹¹ Jedná se o neologism, který se běžném úzu prozatím neukotvil, jelikož doklady jeho užití v korpusu SYN2005–10 nebyly nalezeny.

Dalším konceptem, který se metaforicky odvozuje od nevinnosti, je svatost, tedy duchovní dokonalost. Konzervativní hodnoty v sémantice pojmenování bílé barvy, jež jsou spjaty s královskou vládou a náboženstvím, mají původ v pověrách ze starších dob. Předpokládalo se totiž, že královská vláda je daná Bohem, proto je svatá, a svatý je i královský vládce. To se odrazilo v takových symbolech, jako např. bílá lilie – původně symbol panny Marie a později i králů Francie – nebo bílá vlajka pro dynastii Burbonů. *Bílým terorem* je nazýváno jednak období poprav a pronásledování ve Francii po pádu Napoleona I., jednak násilí organizované bělogvardějci – *bílou gardou* / *белой гвардией* – za doby občanské války v Rusku. Bílá garda tehdy působila proti sovětské vládě⁹² a z jejích stoupenců se skládala *белая эмиграция* dosl. ‚bílá emigrace‘, která se v tomto období vrhla z Ruska do celého světa [TICH].

Typický spíše pro ruské pojmenování *белый* je význam ‚šlechtický, vznešený‘, stejně jako ‚bezvadný, nevinný, bezúhonný‘, který má v tabulce 12 totožné frekvenční rozdělení. Do jisté míry je jeho sémantickým protikladem význam pojmenování *чёрный* ‚o chudých lidech, kteří dělají černou práci‘ (viz oddíl 2.1.2.1 o významových extenzích kvalitativní černé barvy). Proti sobě stojí výrazy *чёрный народ* dosl. ‚černý národ‘, tj. ‚chudí sedláci‘, a *белая кость* dosl. ‚bílá kost‘, tj. ‚šlechta‘; *чёрная кухарка* dosl. ‚černá kuchařka‘, která vařila pro sluhy, zatímco *белая кухарка* dosl. ‚bílá kuchařka‘ pro panstvo.

---

⁹² Protivníci komunismu obdrželi označení *bílí* ze strany bolševické vlády jako antipropagační štítek. Komunisti připisovali bílým promonarchické zájmy s cílem připravit je o důvěru v ruské společnosti [Feldman: 2015: 433–437].

Schéma 5: Sémantické schéma pojmenování **BÍLÝ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvalitativní bílé barvy (sníh, popř. mléko))

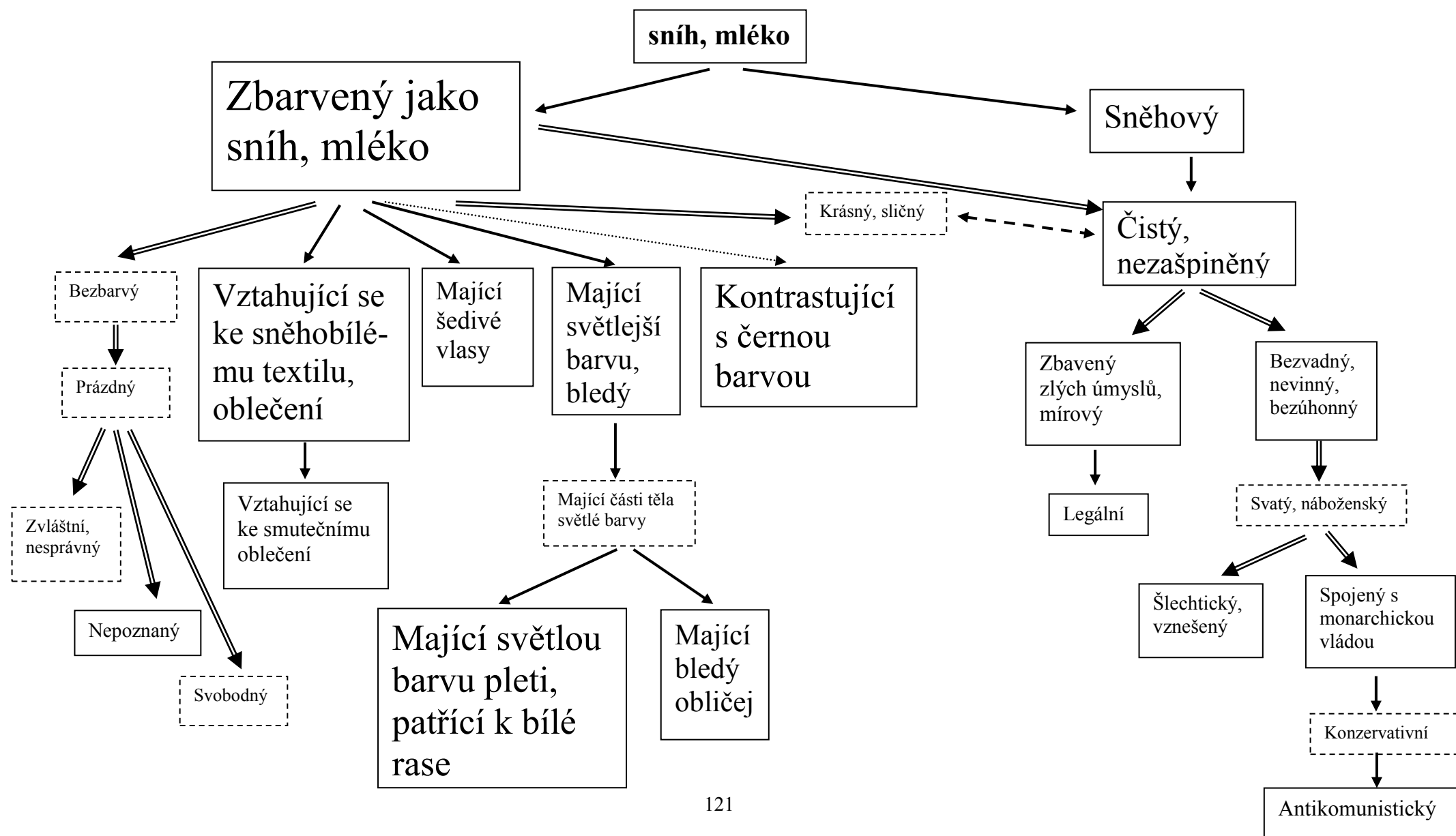
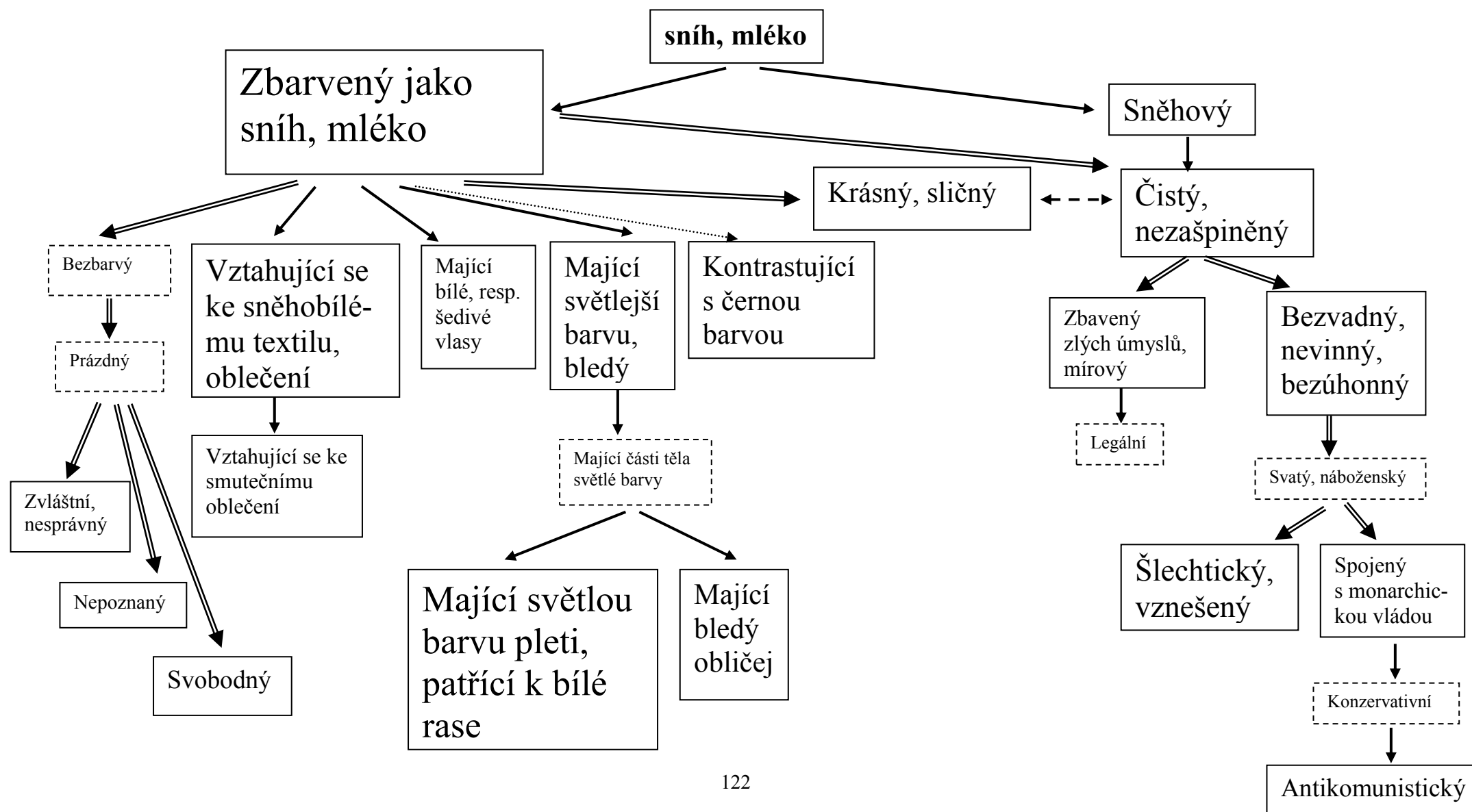

Schéma 6: Sémantické schéma pojmenování **БЕЛЫЙ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvalitativní bílé barvy (sníh, popř. mléko))

2.2.2.2. Kvantitativní rámec

Významy pojmenování bílé barvy, jež budou v této kapitole zohledněny, se odvozují z kvantitativního prototypu bílé barvy, tj. pojmu dne, popř. světla. Nejprve významy uvádíme v souhrnné tabulce 13.

Tabulka 13: Seznam dílčích významů označení *bílý* a *белый* v kvantitativním rámci a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémeh

Významové odvozeniny z kvalitativních prototypů pojmenování bílé barvy (den, světlo)	Počet výskytů ve frazémech	
	českých (<i>bílý</i>)	ruských (<i>белый</i>)
1. Osvětlený, viditelný <i>do bílého rána, середь бела дня ,za bílého dne‘</i>	6	23
2. Mající světlejší barvu (než jiný druh téhož produktu), bledý <i>bílá káva, bílé maso</i> (2.1. Mající části těla světlé barvy) 2.1.2. Mající světlou barvu pleti, neopálený, patřící k bílé rase <i>bílé plemeno, bílý jako sejra / tvaroh</i> 2.1.3. Mající bledý obličej <i>bílá tvář, белый от злости / волнения / боли ,bílý zlosti / vzrušením / bolestí‘</i>	4 9 5	4 3 8
3. Lesklý, stříbrný <i>Řád bílého lva, белая денежка на черный день / bílý grošík pro černý den</i> 2.1. Rozžhavený do běla <i>дойти до белого каления</i> dosl. ‚dojít do bílého žáru‘, tj. ‚rozzlobit se‘	2	1 1
4. (Kontrastující s tmou) 4.1. Dobročinný, pozitivní <i>белая магия / bílá magie, prodávat černé za bílé</i>	6	6
Celkem:		
	32	46

Větší celkový počet ruských frazémů je v tabulce 13 odůvodněn vysokou frekvencí jednoho, konkrétně prvního významu ‚osvětlený, viditelný‘. V ruských příslovích se často setkáváme se souslovím *белый свет* dosl. ‚bílý svět‘, tj. ‚celý svět‘, ‚všechno, co se dá uvidět na vlastní oči‘. Například výraz *потерять белый свет из ясных очей* dosl. ‚ztratit bílý svět z jasných očí‘ popisuje stav tísnivé tesknosti a deprese; spojení *коптить белый свет* dosl. ‚začazovat bílý svět‘ znamená ‚žít‘, popř. ‚vést zahálčivý život‘; když se řekne, že někdo *увидел белый свет в клеточку* dosl. ‚uviděl bílý svět kostičkovaně‘, míní se tím, že se ocitl ve vězení. U označení *белый* zde etymologicky vystupuje do popředí koncept vidění, který A. Wierzbicka považuje za primární v jeho sémantice (viz oddíl 2.2.1). Sice se adjektivum *белый* ve významu ‚osvětlený, viditelný‘ vyskytuje pouze ve frazeologii, četnost patřičných frazémů svědčí o aktuální přítomnosti konceptu viditelnosti v ruském obrazu bílé barvy.

V české frazeologii bylo nalezeno pět frazémů, ve kterých má označení *bílý* tento význam, např. *hledat někoho za bílého dne, do bílého rána, bílé noci*.⁹³

V této kapitole jsme se již zmiňovali o generalizaci SVĚTLÝ → BÍLÝ (viz oddíl 2.2.1.3), jejímž prostřednictvím vznikl v sémantické struktuře pojmenování bílé barvy význam ‚mající světlejší barvu (než jiný druh téhož produktu), bledý‘. Sem patří frazémy typu *bílá káva, bílý les* / *белый лес*, tj. ‚listnatý‘, *bílé maso* / *белое мясо* atd. V češtině však má sousloví *bílé maso* i další významy – obecnější ‚lidé kupovaní a prodávání mimo zákon, např. jako otroci‘ [SČFI2] a též ‚ženy nelegálně najímané k prostituci‘ [NSČ2] (např. *obchod s bílým masem*). U ruského výrazu *белое мясо* tyto významy nebyly zaznamenány (ani ve slovnících, ani v korpusu).

Pojmenování bílé barvy se v české i v ruské frazeologii může vyskytovat v kontextu popisu barvy člověka, to pak znamená, že má buď šedivé vlasy, nebo neopálenou, světlou barvu pleti, anebo bledý obličej. Tyto tři významy mají obdobný metonymický původ: ČLOVĚK MAJÍCÍ BÍLÉ VLASY / PLEŤ / OBLIČEJ → BÍLÝ ČLOVĚK (resp. v případě výrazu *bílá hlava*: HLAVA, NA NÍŽ JSOU BÍLÉ VLASY → BÍLÁ HLAVA). Sémantické pole ‚mající světlou barvu pleti‘ zahrnuje frazémy, v nichž se pojmenování bílé barvy vztahuje k příslušníkům bílé rasy: *bílé plemeno, bílý muž, белый негр*⁹⁴ dosl. ‚bílý černocho‘, *белый царь*⁹⁵ dosl. ‚bílý císař‘.

⁹³ Bílá noc je zvláštním přírodním úkazem, který se na rozdíl od některých oblastí Ruska v Česku nikdy neodehrává. Proslulé a turisticky atraktivní jsou petrohradské letní bílé noci, kdy v důsledku nevelké vzdálenosti od polárního kruhu slunce sice zapadne za obzor, ale nenastane tma.

⁹⁴ *Белый негр* dosl. ‚bílý černocho‘ je pojmenování pro bezprávného příslušníka bílé rasy, který musí těžce pracovat, jako kdysi pracovali černoši – otroci [FED].

⁹⁵ *Белый царь* dosl. ‚bílý císař‘ – (zastaralý výraz) ruský císař (takto byl nazýván orientálními národy) [TICH].

Jedním z ruských frazémů, v němž u komponentu *белый* byl definován význam ‚mající bledý obličej‘, je spojení *белая горячка* ‚delirium tremens‘, protože tato nemoc pravděpodobně získala svůj název kvůli bledé tváři nemocného [Veličko 2000: 254].

K bílé barvě se občas přirovnává lesk stříbra, popř. stříbrných mincí. Sbírka starších českých přísloví V. Flajšhanse obsahuje heslo *bielý (peniez)* s významem ‚stříbrný‘ [ČP1]. Patříčná přísloví jsou k nalezení jak v české, tak i v ruské frazeologii, např. *chovej bílý grošík pro černý den* / *береги белую денежку на черный день*. Pozitivní konotace pojmenování *bílý* / *белый* jsou v tomto přísloví zvýrazněny jeho postavením do protikladu s negativní sémantikou pojmenování *černý* / *чёрный*.

Významu ‚rozžhavený do běla‘ byl v tabulce přiřazen pouze jeden výraz z ruské frazeologie: *дойти до белого каления* dosl. ‚zajít do bílého žáru‘, jenž se užívá vůči rozžlobenému člověku. Obdobně jako navýšením teploty přechází stav kovů ze stupně červeného žáru do nejvyššího bílého, mění se barvy lidského obličeje v souladu s intenzitou negativních emocí.

Význam ‚kontrastující s tmou‘, jak již bylo zmíněno v předchozím oddílu, souvisí s opozicí *bílý* vs. *černý* podobně jako význam ‚kontrastující s černou barvou‘ v rámci kvalitativního aspektu. Zásadní rozdíl spočívá v tom, že v daném případě pojmenování barev jsou zatížena symbolicky, přičemž bílá strana zpravidla přejímá pozitivní hodnoty a konotace, zatímco straně černé bývají přisuzovány jevy negativní, např. *prodávat černé za bílé*; *z bílého dělat černé*, *z černého bílé*, *černé v bílé obracet* apod. Vzpomeňme si také *bílou* a *černou magii*, *bílou* a *černou knihu* (viz 2.2), v ruštině *белая / чёрная зависть* dosl. ‚bílá‘ tj. ‚nedoprovázená křivdou ani pocitem zlosti‘ / ‚černá‘ tj. ‚zlomyslná závist‘ [MOK], *белый / чёрный шаг* dosl. ‚bílá volební koule označující „pro“‘ / ‚černá volební koule označující „proti“‘ [FED]. Tradici takového postavení se vymykají české poměrně nové frazémy *bílý kůň* a *černý kůň*. Tato spojení v češtině nefungují jako antonyma, ani mezi sebou nejsou provázána sémanticky. V kontextu výrazu *černý kůň* ‚kdo může překvapit v nějakém měření sil‘ [NSČ2] má pojmenování černé barvy kladné konotace (viz 2.1.2.2). *Bílým koněm*⁹⁶ je často míněn člověk, který vzbuzuje dojem bezproblémové nevinné osoby, takže je ji možné zneužít k podvodu. Konotace pojmenování *bílý* jsou zde spíše negativní.

---

⁹⁶ Spojení *bílý kůň* označuje „fiktivního a bezúhonného, ctihodného majitele majetku, účtu apod.“ využívaného jako „zástěrka pro finanční a právně krytý podvod“ [SČFI2: 160] čili ‚najátého (někdy také vydíraného) podnikatele, na jehož jméno a doklady provádí někdo jiný podvodné obchodní transakce‘ [NSČ2]. Podle Slovníku nespisovné češtiny může výraz *bílý kůň* označovat i ženu či dívku (uvedeno s odkazem na [Podzimek 1937]) [SNČ: 64].

Schéma 7: Sémantické schéma pojmenování **BÍLÝ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvantitativní bílé barvy (den, světlo))

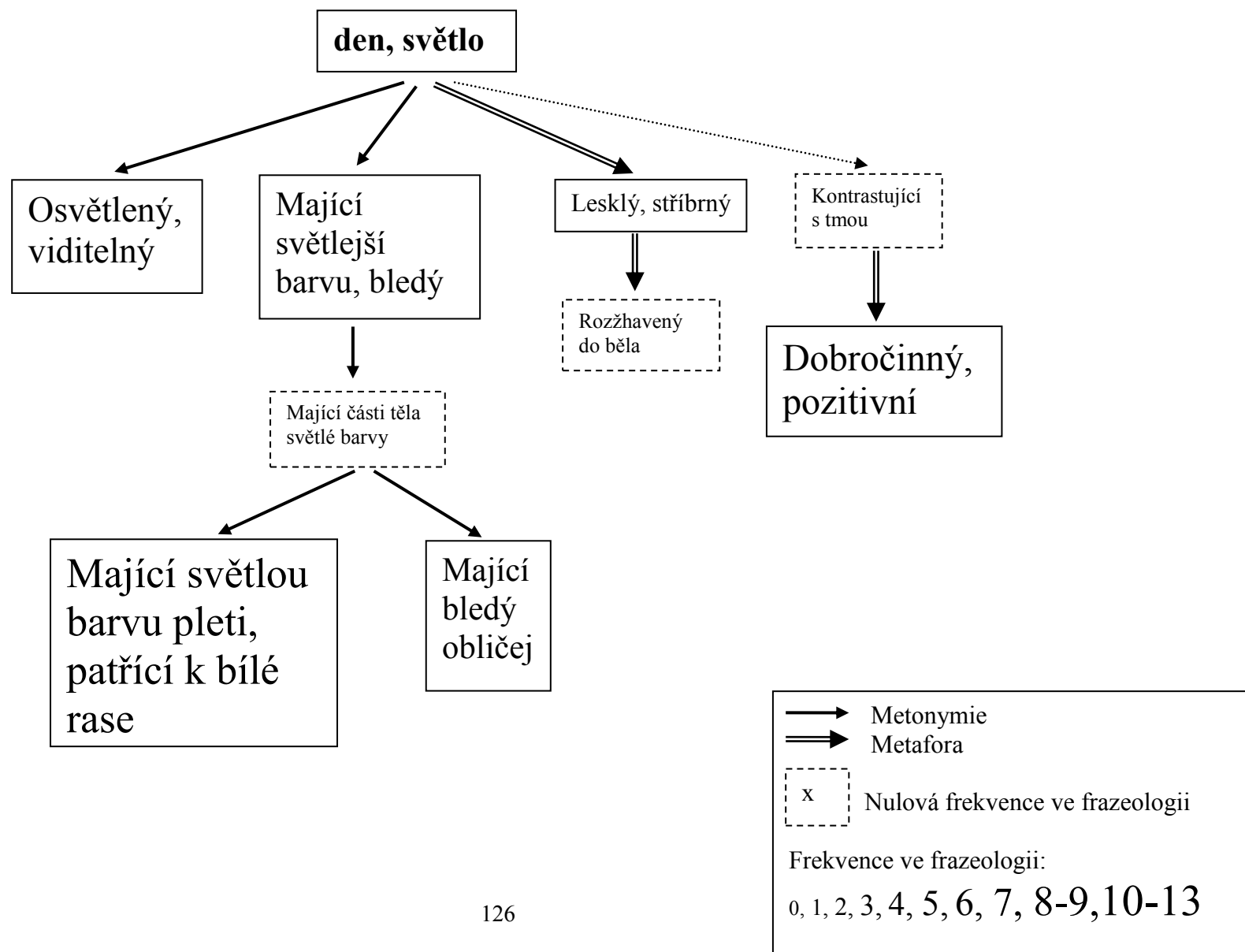

Schéma 8: Sémantické schéma pojmenování **БЕЛЫЙ** zkonstruované na základě frazeologie (z prototypů kvantitativní bílé barvy (den, světlo))

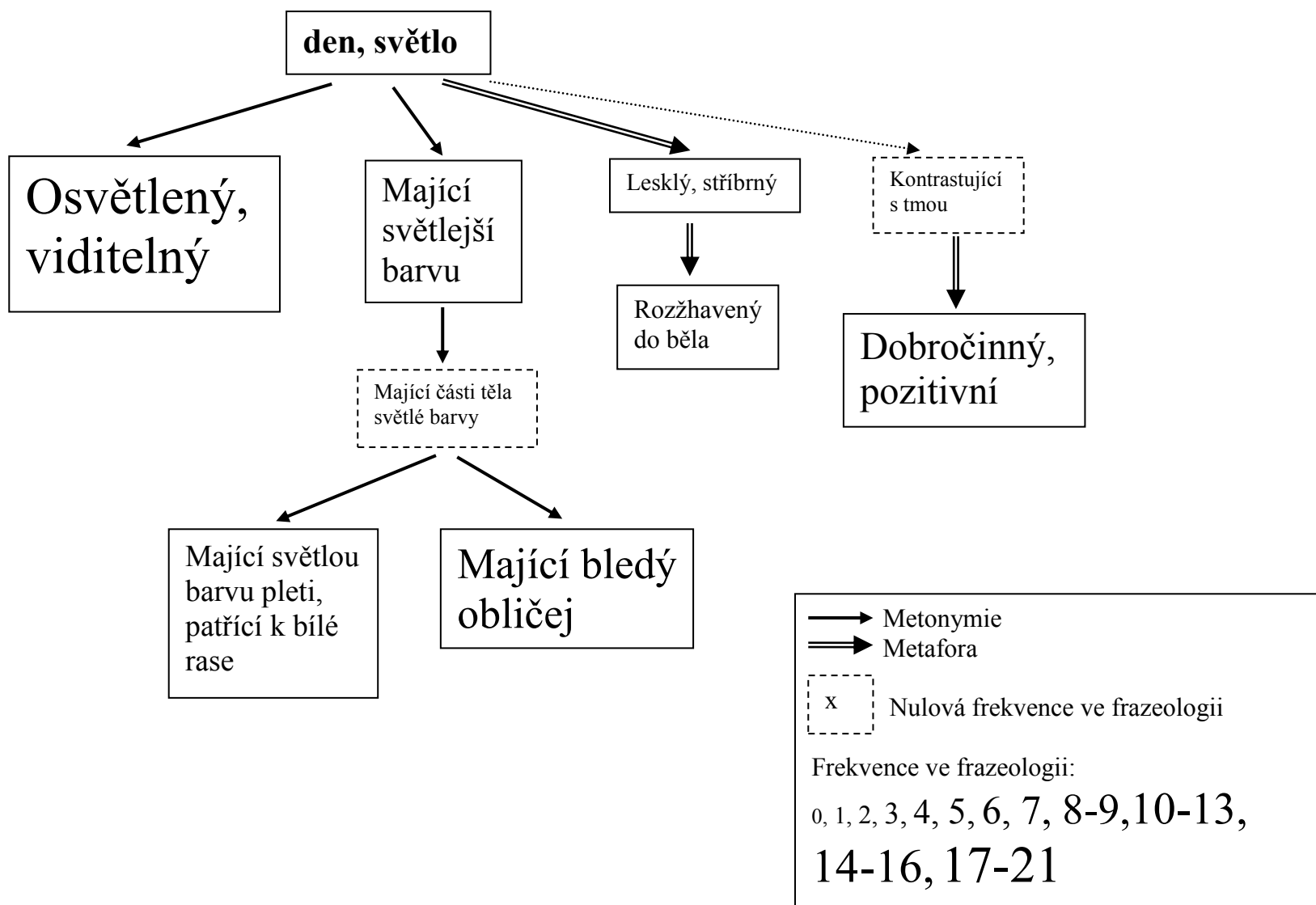

Schéma kvantitativního rámce se ukázalo jako mnohem rozsáhlejší než schéma kvalitativního. Takový rozdíl znemožňuje objektivní a smysluplné srovnání jejich struktur. V schématu odpovídajícímu kvantitativnímu aspektu evidujeme přibližně stejný počet metonymických a metaforických odvozenin.

2.2.3. Shrnutí

Analýza označení *bílý* a *белый* v mnohých aspektech navazuje na výzkum pojmenování černé barvy (viz předchozí kapitola 2.1).

Bílá je symbolicky vnímána jako protipól černi a v kontextu tohoto rozdělení jsou její asociace skoro vždy pozitivní (*bílá magie* vs. *černá magie*, *bílý dovoz* vs. *černý dovoz*, *белая зависть* vs. *чёрная зависть* dosl. ‚bílá‘ vs. ‚černá závist‘). Nelze to však vnímat jako přesnou symetrii, protože zdaleka ne všechny frazémy s komponentem *černý* / *чёрный* mají v tomto smyslu protikladný ekvivalent obsahující označení *bílý* / *белый* (*černá kronika*, *černý pasažér*, *černý humor* aj.). Některé páry frazémů vypadají jako symetrické, ale ve skutečnosti ve své sémantice tento vztah nemají (např. *černý den* a *bílý den*, *černý kůň* a *bílý kůň* aj.)

Obdobně jako nevystupuje pojmenování černé barvy vždy v negativním smyslu, není význam označení *bílý* / *белый* vždy pozitivní. Vlivem některých negativních asociací a symbolických významů bílé barvy (bledost, kapitulace, chlad, prázdnota, smrt) se v sémantice jejích pojmenování vytvořily odpovídající konotace.

Protože je bílá achromatickou barvou, stejně jako černá, byly při vyhledávání prototypů jejích pojmenování a sestavování výsledných schémat významových extenzí zohledněny kvalitativní a kvantitativní aspekty vnímání. V rámci kvalitativního aspektu je v češtině a ruštině (a v dalších jazycích) označován jako primární prototyp pojmenování bílé barvy čistý sníh, popř. mléko. V kvantitativním rámci je zásadní koncept vidění, resp. viditelnosti, který je uplatněn v pojmu *den* [Wierzbicka 1996].

Etymologické údaje ukazují, že kvantitativní aspekt bělosti byl již od začátku neoddělitelnou součástí významu označení *bílý* / *белый* (jež mají praindoevropské východisko **bhel-* / **bhol-* s významem ‚zářit‘ [Rejzek 2015]) a je stejně důležitý jako aspekt kvalitativní.

Korpusová data vypovídají o primární roli kvalitativního prototypu sníh v sémantice pojmenování *bílý* a *белый*. Svědčí o tom nejenom vysoká frekvence přirovnání *bílý jako sníh* / *белый как снег*, ale i jejich široká kompatibilita. Substantivum *den* / *день* se v nalezených přirovnáních, ani ruských, ani českých, nevyskytlo.

Největší počet frazémů patří k významům kvalitativního rámce rozšiřování, v němž je východiskem prototyp *sníh*, popř. *mléko*. Sémantická struktura kvantitativního aspektu, ve které významové extenze vycházejí z prototypu *den*, popř. *světlo*, je výrazně méně bohatá ve srovnání s komplikovanějším schématem kvalitativního zaměření.

Při výzkumu byly definovány významy pojmenování bílé barvy vyskytující se ve

frazeologii pouze jednoho z analyzovaných jazyků, např. „legální“ (*bílý dovoz*), „krásný, sličný“ (*бел лицом, да худ отцом* „bílý (hezký) v tváři, ale s chudým otcem“), „vadný, „nesprávný““ (*белый стих* dosl. „bílý verš“).

2.3. Označení *červený, rudý* a *красный*

*Je tu červen, je tu zrání,
k němuž patří červenání;
červená se východ slunce
nad kopci blízko Chlumce...
Červená se stuha v trávě,
která spadla z hlavy právě
dívce, která měla líčka
zčervenala od sluníčka.
(Hana Zvárová, Červen)*

Červená barva stojí na počátku vědomého barevného vidění světa, je první chromatickou barvou, kterou společenství začíná rozlišovat, teprve pak se v jazyce objevují pojmenování pro všechny ostatní chromatické barvy [srov. Berlin, Kay 1969: 22]. Smyslová naléhavost a tím psychická účinnost červené barvy je ze všech barev nejsilnější – zvyšuje reakční schopnosti a krevní tlak, způsobuje vyplavení adrenalinu do krve apod. Fyzikálně má však červen paradoxně nejnížší energii, stojí na samotném konci dlouhovlnné stupnice s hodnotou jen kolem 660 nm [Baleka 1999: 38].

Červená se výrazně vyčleňuje z ostatních barev, je jakýmsi „prototypem barevnosti“ [Vaňková 2001: 138]. Její symbolika pokrývá široké množství pojmů, zahrnuje život a teplo, krev a oheň, energii, emoce a vášně, lásku a sexualitu, revoluci [Vaňková 2001: 140; Vaňková 2005: 201]. Je to mužská barva, konotuje vůdcovství, agresi a válku, fyzickou sílu a nebezpečí, má největší schopnost proniknout, aktivovat, vitalizovat.

V tradiční kultuře mnoha národů se červen vyznačuje tím, že je barvou vlády obecně, patří též bohům války a slunečním božstvům [Tresidder 1999]. Vitalita, jež byla připisována krvi a červené barvě, se mohla vztahovat i k plodnosti, zrozučícím silám [Tokarski 1995: 79].

Červená barva není vnímána ani jako světlá, ani jako tmavá, je to sytá barva, teplá (dokonce „horká“) a jasná. Syté barvy jsou v některém smyslu „hluboké“, ne však tmavé; vypadají tak, jako kdyby obsahovaly hodně barviva, hustě naneseného [Wierzbicka 1996: 266].

V malířství patří červená mezi základní barvy, stejně jako žlutá a modrá. Je v tomto smyslu stálá, neměnná, slouží sama k tvoření ostatních barev.

V češtině je červená barva primárně charakterizována adjektivem *červený*, avšak ve stejné roli funguje i označení *rudý*. Jeho relativně vysoká frekvence (jak obecně v korpusu – viz tab. 13a níže, tak i ve frazeologii – viz tab. 3, odd. 1.2.2) a sémantická zatíženost opodstatňuje o něm uvažovat jako o pojmenování přinejmenším velmi blízkém systému českých základních označení barev (srov. [Schmiedtová, Schmiedtová 2002; 2006]).

Tabulka 13a: Frekvence lemmat pojmenování barev v korpusu SYN2005-10

Pojmenování barvy (lemma)	Frekvence v SYN2005-10
<i>bílý</i>	60.590
<i>černý</i>	55.283
<i>zelený</i>	31.338
<i>červený</i>	29.891
<i>modrý</i>	24.154
<i>žlutý</i>	14.502
<i>rudý</i>	11.856
<i>růžový</i>	9.743
<i>šedý</i>	9.308
<i>šedivý</i>	5.198

Prostřednictvím sémantické analýzy pojmenování *červený*, *rudý* a *красный* se pokusíme přesněji definovat status pojmenování *rudý* a zkonstruovat v podobě schémat český a ruský obraz červené barvy.

2.3.1. Určení prototypů

Nejčastěji se v odborné literatuře uvažuje o ohni a krvi jakožto prototypch červené barvy a jejích pojmenování [Tokarski 1995: 80–81; Vaňková 2005: 201; Komorowska 2010: 117]. V obou případech se jedná o základní přirozené lidské poznatky a zkušenosti, každá společnost se běžně setkává i s krví, i s ohněm nezávisle na úrovni svého kulturního vývoje.

Sémantický vztah červené barvy a ohně lze vypátrat ještě ze starých časů. Na tuto asociaci např. upomíná Leonardo da Vinci: „červeně musíme připisovat ohni“; cituje přitom staroindické Upanišady⁹⁷: „Červená barva planoucího ohně je barvou ohně... Červená barva slunce je barvou ohně... Červená barva měsíce je barvou ohně... Červená barva blesku je barvou ohně“ [cit. in Wierzbicka 1996: 253].

A. Wierzbicka považuje oheň za primární prototyp označení *red*, krev je podle ní až sekundárním prototypem. Autorka svůj výběr odůvodňuje tím, že se lidé obvykle nesetkávají s krví natolik často jako třeba s nebem, sluncem, rostlinami a ohněm, a proto není krev objektem pro lidský zrak běžným ve stejné míře. Během šetření, jež A. Wierzbicka prováděla v rámci svého výzkumu, uváděli informanti při odpovědi na otázku „*Jakou barvu má oheň?*“ oranžovou nebo žlutou. Po tom však následovala klíčová otázka, jež zněla trochu jinak: „*Na jakou barvu vás nechává myslet oheň?*“, a na tu stejní informanti odpovídali: „*na červenou*“. Konceptuální vztah mezi ohněm a červenou barvou je prý založen na asociacích ohně s červeně svítícím uhlím [Wierzbicka 1996: 264-265].

Výklad významu adjektiva *red*, nabízený A. Wierzbickou:

„X is *red*
když člověk vidí věci jako X, mohou mu připomínat oheň;
když člověk vidí věci jako X, mohou mu připomínat krev;
předměty, jež se X podobají, jsou vidět dokonce i tehdy, když nejsou vidět jiné předměty“ [tamtéž: 266].

V návaznosti na tento pojem pak uvažuje badatelka i o rozšířenějším konceptu „makročervený“, který zahrnuje nejen označení červené barvy (jež je sice v tomto konceptu ohniskové), ale také žluté a oranžové. Klíčovým atributem zmíněných označení, jímž jsou sémanticky propojena, je jasnost. Prototypem pojmenování *makročervený* je oheň, jenž se může ukazovat i jako červený, i jako žlutý nebo oranžový, proto může sloužit jako vzor všech

---

⁹⁷ Upanišady jsou staroindická literární díla nábožensko-filosofického charakteru, datována jsou do let 800 až 400 př. n. l.; představují součást hinduistické kulturní tradice a vrchol védské filosofie.

„makročervených“ barev jak podle svého přirozeného zbarvení, tak i podle vyzařovaného jasů. Výklad adjektiva *makročervený* A. Wierzbicka formuluje takto [tamtéž: 274]:

„X je *makročervený* –
předměty, jež se X podobají, lze lehce spatřit;
(tedy jsou předměty, jež se X podobají, vidět dokonce tehdy, když nejsou vidět jiné předměty)
když vidí člověk věci jako X, mohou mu připomínat oheň;
občas když vidí člověk věci jako X, mohou mu připomínat slunce“.

I. Vaňková píše, že v českém obrazu světa je pojmenování *červený* vnímáno prostřednictvím dvou prototypů: ohně a krve, jež se často podílejí na konceptualizaci lidských emocí a vášní [Vaňková 2005: 201]. Konotace tohoto pojmenování s krví jsou natolik výrazné, že *červená* jakožto zpodstatnělé přídavné jméno v některých kontextech slouží jako synonymum slova *krev* (srov. také frazémy *začít z červeného*, *obléknout někoho do červené košile* [PSJČ]), viz např.:

(30) *Byli dost napilí, mohli začít šermovat pěstmi, z pár nosů tekla červená a nějaký blázen mohl docela dobře vyvolat paniku a jiní blázni se toho rádi chopili.*

O spjatosti pojmenování červené barvy s ohněm svědčí jak v české, tak v ruské frazeologii přítomnost výrazů, v nichž se označení červené barvy etymologicky vztahuje k ohni: *červený kohout* / *красный немых* ‚požár‘, zejména v kontextu úmyslného podpálení, srov.: *posadit červeného kohouta na střechu* / *пустить красного немыха кому-либо*.

2.3.1.1. Etymologie

Pojmenování *červený* vzniklo na základě původu barviva, které se vyrábělo z červce nachového. Ve staročestíně se vyskytoval tvar *črvený* a původně označoval jen tkaniny barvené speciálním barvivem, které se získávalo z určitého druhu červů. Tento druh se vyskytoval na území dnešní Ukrajiny. Praslovanské **čъrv(j)enъ* je odvozeno od **čъrviti*, tj. barvit červcem [Machek 2010; Rejzek 2015]. Postupně se však význam přenesl na červenou barvu obecně. Do češtiny toto slovo přišlo přes polštinu.

Adjektivum *rudý* vzniklo z indoevropského kořene **reudh-* / **roudh-* ‚rudý, červený‘ (mezi příbuzná slova patří řecké *e-reuthos* ‚červeň‘, staroindické *rōhitas* ‚rudý‘, latinské *ruber* a odtud i *rubrika*, německé *rot* a anglické *red*) [Holub, Kopečný 1952, Rejzek 2015]. Podle V. Machka bylo toto pojmenování ve staré češtině mezi 15. a 16. stol. nahrazeno adjektivem *rudný*, které pak přebralo význam ‚kovo-horninový‘ a od začátku 16. stol. se již

v barevném smyslu neužívalo [Machek 2010: 523]. Později převzaté pojmenování *červený* postupně vytlačilo adjektivum *rudý* na okraj běžného úzu.

V ruštině je pojmenování pro červen vyjádřeno adjektivem *красный*. I ve staré češtině znamenal kořen *kras-* nejen krásu, ale i červen, a též lesk [Rejzek 2015: 342]. Ve starší ruštině mělo naopak pojmenování *красный* význam ‚krásný‘, jak je to v současné češtině. Poukaz na červenou barvu se u kořene *kras-* v ruských textových zdrojích objevuje kolem 16. stol. [Šanskij, Bobrova 2004]. Význam ‚krásný‘ od té doby převzalo jiné přídavné jméno pocházející ovšem ze stejného kořene – *красивый*. Tento kořen se zachoval i v ruském slovesu *красить* ‚barvit‘. Vzpomeňme si i na české slovo *kraslice*, jehož původ souvisí se staršími významy slova *krásný*, jde tedy o vejce barevná, zejména červená [PSJČ].

Už ve slovech *červený* a *красный* jsou tedy ukryty poukazy k významům barvy vůbec, procesu barvení a krásy: „co je červené, to je krásné, a též – co je barevné, to je krásné,“ – píše I. Vaňková [Vaňková 2005: 201].

2.3.1.2. Výkladové slovníky

Prvotní význam adjektiva *červený* je v českých slovnících většinou vykládán prostřednictvím odkazů na některé přirozené objekty, zejména krev a vlčí mák. Oheň, který se v odborné literatuře považuje za hlavní (resp. jeden ze dvou hlavních, stejně jako krev) prototyp pojmenování červené barvy ve slovanských a jiných jazycích, v heslech zohledněných slovníků není zmíněn (viz tab. 14). Jedině v Jungmannově slovníku, kde je představen výčet českých názvů všemožných odstínů červené barvy, najdeme adjektivum *ohnivý* [Jungmann 1989: 287]:

„Rozdíly té barvy jsou: zardělý, rudý, náčervený, brunátný, **ohnivý**, osmahlý, hnědý, rezový, višňový, hřebíčkový a kaštanový, ryšavý (zrzavý), vlčatý, plavý, **krvavý**, šarlatový, miniový, ruměný, chermezinový, červcový, nachový, ryzovitý, masový, broskvový, pleťový, tělní, růžový.“

Tabulka 14: Reference označení *červený* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
barva živá, neskládaná, pořádkem sedmá; červený jako <u>krev</u> , <u>šarlat</u> , <u>růže</u> , <u>měď</u> , <u>cihla</u> , <u>liška</u>	viz Jungmannův slovník	zbarvený jako <u>krev</u> , <u>vlčí mák</u> ; červenohnědý, zrzavý, zlatožlutý	mající barvu <u>krve</u> , květu <u>vlčího máku</u> ap.	mající barvu <u>krve</u> ap.

Adjektivum *rudý* je ve slovníkových definicích většinou vyloženo jako souznačné k pojmenování *červený* s tím, že označuje o něco sytější a tmavší odstín, viz tab. 15. Slovníky SSJČ a SSČ vykládají význam *rudý* též jako ‚mající barvu krve‘.

Tabulka 15: Reference označení *rudý* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
červený, rzivý	viz Jungmannův slovník	tmavě, sytě červený	mající barvu <u>krve</u> , (sytě, tmavě) červený	mající barvu <u>krve</u> , <u>temně červený</u>

Tabulka 16: Reference označení *красный* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrijevův slovník
jsou uvedeny synonyma a odstíny: cihlový, malinový, ohňový aj.	základní barva spektra před oranžovou, barva <u>krve</u>	mající barvu <u>krve</u> , zralých lesních <u>jahod</u> , květů <u>máku</u>	mající jednu ze základních barev duhy, tj. ze řady odstínů od růžového až po hnědý	mající barvu <u>krve</u>

V heslech ruských výkladových slovníků, podobně jako českých, je hlavním referenčním pojmem ostenzivního výkladu označení *красный* slovo *кровь* ‚krev‘. Odkaz na

oheň obsahuje výklad Dalova slovníku – jako v heslu Jungmannova slovníku je zde uveden ve smyslu synonymního adjektiva, resp. názvu jednoho z odstínů příslušné barvy, výraz *огненный* ‚ohňový‘.

2.3.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Následným krokem v rámci určení prototypů označení *červený*, *rudý* a *красный* je analýza korpusových dokladů. Zohledňujeme zde konstrukce tří typů, jež mohou poskytnout informaci o referentech dotyčných pojmenování červené barvy v kontextech skutečného užití. V tabulce 17 jsou uvedeny pro každou z vyhledávaných konstrukcí čtyři nejfrekventovanější kolokáty.

Tabulka 17: Nejfrekventovanější reference označení *červený* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>červený</i> + <i>jak(o)</i> + <u><i>substantivum</i></u>		<u><i>adverbium</i></u> + <i>červený</i>	<i>červený</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Inst</i>) / <i>červený</i> + <i>od</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	92		506	17 / 27
Reference	Zelenina a ovoce (<i>řepa</i> 8, <i>rajče</i> 4, <i>jablíčko</i> 5, <i>maliny</i> 3) 32		<i>purpurově</i> 63	Emoce (rozčilení 2, stud 2) 5 / pláč 10
	Květiny (<i>růže</i> 9, <i>pivoňka</i> 4) 14		<i>cihlově</i> 61	<i>nevyspání</i> 2 ; <i>pláč</i> 2 / slunce 3
	<i>rak</i> 5	<i>krev</i> 5	<i>ohnivě</i> 60	– / <i>krev</i> 2 ; <i>pití</i> 2
	<i>králík</i> 4		<i>vínově</i> 57	– / –

V jednotlivých polích tabulky 17 vidíme různé referenty, ani jeden z nich přitom nemá výrazně vyšší frekvenci, podle které by ho bylo možné s jistotou definovat jako prototyp. Pro snadnější orientaci a lepší znázornění byly některé výrazy rozříděny do sémantických skupin. Náhled do odborné literatury a hesel etymologických slovníků (viz 2.3.1.1–2) nás opravňuje považovat pojmy oheň a krev za klíčové referenty pojmenování, které jsme očekávali nalézt v horních řádcích frekvenčních seznamů korpusových kolokátů. Mezi nejfrekventovanějšími komparáty korpusových přirovnání však vidíme pouze slovo *krev*, a to až ve třetím řádku shora (stejně jako v genitivních konstrukcích) spolu s komparátem *rak*, majícím stejnou frekvenci. Lemma *oheň* se ve funkci komparáta korpusových přirovnání vyskytlo pouze třikrát, a tak se ani nevešlo do nejvyšších řádků frekvenčního seznamu. Nalezneme v tabulce 17 jedině výraz *ohnivě* ve sloupci s referenty adverbálních konstrukcí – také ve třetí pozici.

Největší počet korpusových přirovnání odkazuje na různé druhy ovoce a zeleniny, zejména (červenou) řepu. Pokud se jedná o frekvenci jednotlivých komparát, patří nejčtenější výskyt 9 slovu *růže*. Kontextová analýza korpusových dokladů ukázala, že se pojmy ze třech horních políček tabulky obvykle užívají k popisu barvy lidské tváře nebo jejích částí (např. uší, rtů, nosu), viz 31–34.

(31) *Byl červenej jak řepa z toho hrozného smíchu.*

(32) *"Já začínám být trochu opilý!" - řekla Květa s tvářemi červenými jako růže.*

(33) *Ačkoliv vypadal jako bankovní defraudant z mokré čtvrti, jak bývá zobrazován v komiksech, malý, tlustý, s nosem červeným jako višně...*

(34) *Všichni se mu smáli a ukazovali si na něho prstem a Dal stál v tričku a bez bot červený jako rak.*

Přirovnání (oči) *červené jako králík* sloužící výhradně k popisu načervenalých očí (viz 35) je zkonstruováno prostřednictvím elipsy slovesa mít, srov. *oči červené jako má králík*.

(35) *Pohládl mne po vlasech a řekl, že mám oči červené jako králík.*

Skutečnost, že zde mají nejvyšší frekvenci komparáta s kolokabilitou, jež je omezena sémantickým polem názvů částí lidského těla (stejně jako ve frekvenčním seznamu komparát označení *bílý*), je projevem antropocentricnosti jazyka. Výjimkou je slovo *krev*, které je v tomto smyslu univerzálnějším komparátem, a to potvrzuje primární postavení tohoto pojmu jakožto prototypu pojmenování *červený*.

Nejběžnějším odstínem červení je v českém obrazu světa purpurový, jak je patrné z druhého sloupce tabulky 17, obsahujícího nejčtenější kolokáty adverbálních konstrukcí. Středověký purpur se blížil k modré, nebo spíše fialové barvě, byl odpradáвна šlechtickou

barvou králů kvůli vysoké ceně barviva [Baleka 1999: 45].⁹⁸

Dnes může purpur označovat nejen červenofialovou barvu, ale i „sytě červenou“ [SSJČ], resp. „temně červenou barvu vůbec“ [PSJČ], což v korpusových dokladech často z dostupného kontextu nelze určit. S tím zřejmě souvisí vysoká frekvence výrazu *purpurově červený* v českém korpusu.

Ve frekvenčním seznamu kolokátů adverbálních konstrukcí se objevilo i adverbium *krvavě* s frekvencí 54 (jeho pozice je pátá).

Některé adverbální kolokáty z těch, které nebyly zahrnuty do uvedeného v tabulce 17 počtu relevantních dokladů, naznačují širokou škálu významů a konotací označení *červený*: *živě, křiklavě, pekelně, ďábelsky, varovně, smrtelně, zuřivě, svůdně, smyslně, vánočně* aj.

Analýza frekvenčního seznamu tvořeného kolokáty instrumentálních a genitivních konstrukcí ukazuje, že pojmenování *červený* je v českém obrazu světa těsně spjata s tělesnou podstatou mluvčích. Pokud se v dokladech českého korpusu jedná o zabarvení do červena, většinou je v centru pozornosti lidské tělo, zejména obličej. Běžně se užívá mechanismu metonymie, tj. mluví se o barvě celého těla a míní se tím barva obličeje. Mezi referenty, které dokážou „obarvit“ lidské tělo do červena, se vyskytují názvy emocí a pocitů (viz 36), a jiné výrazy, např. *zima, vítr, slunce* (opálení), *horečka* apod.

(36) *Byl to energický, atletický, urostlý muž, oblíbený pro své přátelské chování. Nyní se mračil a byl červený zlostí.*

Referenty, jež jsou umístěny do prvního řádku „genitivního“ a druhého řádku „instrumentálního“ sloupce, se nejčastěji vztahují k lidským očím (viz. 37, 38).

(37) *Očima červenýma od pláče sledujeme lodě, které mizí za výčnělkem v moři.*

(38) *Pěkně se mu zašmodrchal víkend, oči měl červené nevyspáním, telefon mu drnčel v jednom kuse, jeho zástupci ustavičně přicházeli a odcházeli...*

Oproti výsledkům vyhledávání přirovnání s komponenty *bílý* a *černý* (v roli tzv. *tertium comparationis* [Čermák 2007: 49] čili společné vlastnosti) v českém korpusu je celková frekvence přirovnání s komponentem *červený* poměrně nízká, neukazuje se preference určitého komparáta.

To může souviset s jeho pozdějším vstupem do systému pojmenování barev češtiny. Vzhledem k tomu bylo pro nás zajímavé vyhledat odpovídající konstrukce s komponentem *rudý*, které je částečným synonymem pojmenování *červený*, viz tab. 18:

---

⁹⁸ Za starých časů vyhlásil Caesar purpur, nazývaný také karmin / karmazín či šarlat, za císařský monopol [tamtéž].

Tabulka 18: Nejfrekventovanější reference označení *rudý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>rudý</i> + <i>jak(o)</i> + <u><i>substantivum</i></u>		<u><i>adverbium</i></u> + <i>rudý</i>	<i>rudý</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Inst</i>) / <i>rudý</i> + <i>od</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	127		357	68 / 32
Reference	<i>rak</i> 30		<i>krvavě</i> 168	Hněv (<i>hněv</i> 9, <i>zlost</i> 8, <i>vztek</i> 7) 24 / <i>krev</i> 12
	<i>krev</i> 28		<i>ohnivě</i> 72	Stud (<i>hanba</i> 8, <i>stud</i> 5) 13 / <i>pláč</i> 5
	<i>krocán</i> 10	<i>oheň</i> 10	<i>vínově</i> 23	<i>krev</i> 7 / <i>oheň</i> 3
	<i>pivoňka</i> 6		<i>šarlatově</i> 14	<i>rozčilení</i> 5; <i>námaha</i> 5 / <i>světlo</i> 2

Už na první pohled lze si všimnout výrazně většího počtu relevantních dokladů obsahujících srovnávací a instrumentálové konstrukce s adjektivem *rudý*. V přirovnáních se zde dostávají na první místo referenty *rak* a *krev*, počet výskytů mají skoro stejný. Přirovnáním *rudý jako rak* se v nalezených dokladech popisuje jenom lidský obličej (viz 39).

(39) ...Že velitel byl v obličeji **rudý jako rak** a vztekle štěkal rozkazy na podřízené důstojníky.

Stejně jako v přirovnáních s komponentem *červený* se dá nahlížet především na slovo *krev* jako na prototyp pojmenování *rudý*, jelikož je nejfrekventovanějším komparátem bez kontextového omezení. Rovněž je v patřičném sloupci tabulky 18 evidováno slovo *oheň*, které je ve frekvenčním seznamu umístěno za kolokátem *krev*.

I mezi doklady s adverbialními konstrukcemi je v horní frekvenční pozici kolokát referující ke krvi – *krvavě*, jehož frekvence více než dvakrát převyšuje frekvenci následujícího v seznamu adverbia *ohnivě*.

Korpusová data explicitně naznačují, že v českém obrazu rudé barvy má pojem krev, a sekundárně také oheň, status prototypu, který je přitom výraznější než v obrazu červené barvy. Obecně se pojmenováním *rudý* míní o něco sytější a výraznější odstín červené barvy, viz 40:

(40) *Jestli byl Eda předtím studem červený jak pivoňka, tak teď zrudl jako rak.*

Nehledě na to, že se pojmenování *rudý* postupně posouvá směrem k periférii běžného úzu, stále disponuje některými charakteristickými rysy základního pojmenování pro červenou barvu.

Tabulka 19: Nejfrekventovanější reference označení *красный* v korpusu NKRJ

Konstrukce	<i>красный</i> + <i>как/словно</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>красный</i>	<i>красный</i> + <i>от</i> + <u><i>substantivum</i></u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	419	79	584
Reference	<i>рак</i> ‚rak‘ 98	<i>кроваво</i> ‚krvavě‘ 54	<i>слёзы</i> ‚slzy‘ 56
	<i>кровь</i> ‚krev‘ 47	<i>огненно</i> ‚ohnivě‘ 9	<i>волнение</i> ‚vzrušení‘ 36
	<i>кумач</i> ⁹⁹ 22	<i>багряно</i> / <i>багрово</i> ‚nachově‘ 4	<i>гнев</i> ‚zlost‘ 32
	<i>огонь</i> ‚oheň‘ 21	<i>малиново</i> ‚malinově‘ 3	<i>мороз</i> ‚mráz‘ 27 <i>напряжение</i> ‚napětí‘ 27

V ruském korpusu bylo nalezeno mnohonásobně více přirovnání a instrumentálních konstrukcí s komponentem *красный*, a zároveň s tím několikanásobně méně adverbiálních konstrukcí ve srovnání s výsledky českého korpusu pro pojmenování *červený*. Tabulka 19 svým obsahem více napodobuje tabulku 18, zahrnující údaje o nejfrekventovanějších referentech adjektiva *rudý* v českém korpusu. V ruských přirovnáních se vztahuje označení *красный* nejčastěji ke sloům *рак* ‚rak‘ a *кровь* ‚krev‘, přičemž je frekvence slova *рак* téměř dvakrát vyšší (viz tab. 19). Stejně jako české přirovnání *červený jako rak* se v korpusových dokladech vyskytuje pouze v kontextu popisu lidské tváře, taktéž je to i v ruských přirovnáních s ekvivalentním komparátem *рак* (viz 41).

⁹⁹ Název pro bavlněné plátno, sytě zabarvené do červena, občas s purpurovým odstínem (z arab. kumáš) [MAS].

(41) *Стою **красный как рак**, непривычно такое внимание (хотя, чего там, лестно).*

„Stojím **červený jako rak**, nejsem zvyklý na takovou pozornost (ale copak, je to přece lichotivé).“

V instrumentálových konstrukcích ruského korpusu, jak je patrné z třetího sloupce tabulky 19, je nejčastějším kolokátem slovo *слёзы* ‚slzy‘. Je zřejmé, že se tímto případě jedná o barvu očí, viz 42.

(42) *Вот такая, вся зареванная, с **красными от слез** глазами, она показалась мне вдруг очень красивой и взрослой, много старше своих лет.*

„Právě taková, celá ubrečená, s očima **červenými od pláče**, se mi najednou jevila jako moc pěkná a dospělá, na svůj věk mnohem starší.“

Druhý a třetí řádek dotyčného sloupce obsahuje názvy emocí, pod jejichž vlivem člověk zčervenává v tváři – *волнение* ‚vzrušení‘ a *гнев* ‚vztek‘. Ve čtvrté frekvenční pozici je umístěno pojmenování dalšího faktoru způsobujícího zčervenání lidského těla – *мороз* ‚mráz‘ (viz 43).

(43) ***Красными от мороза** руками они макали кисти в ведра, мазали стены, заборы, высокие круглые тумбы...*

„Rukama **červenýma od mrazu** namáčeli štětce v kýblech, natírali zdi, ploty, vysoké kulaté stojany...“

Pokud soustředíme pozornost na referenty nemající omezení kompatibility na sémantický okruh lidského těla, dospíváme k závěru, že v „korpusovém obrazu“ obou českých i jednoho ruského pojmenování červené barvy se referent krev profiluje jako primární prototyp, zatímco oheň jako sekundární.

Domníváme se, že důvodem takového hierarchického postavení je proměnlivost barevných vlastností ohně, široké rozmezí možných odstínů jeho přirozeného zbarvení. Barva krve je stálejší a sytější, a je proto v češtině a ruštině výstižnějším vzorem červeni.

2.3.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

V předchozích oddílech jsme se věnovali určení prototypů označení *červený*, *rudý* a *красный* (2.3.1.1.–3.). Na základě tohoto dílčího výzkumu jsou prototypy analyzovaných pojmenování vyznačeny, jsou to pojmy krev a oheň. Ty budou plnit funkci výchozích bodů v sémantických schématech analyzovaných pojmenování.

Tabulka 20 uvádí seznam roztržiděných významů, které byly definovány u pojmenování červené barvy v českých a ruských frazémeh.

Tabulka 20: Seznam dílčích významů označení *červený*, *rudý* a *красный* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémeh

Významové odvozeniny z prototypů pojmenování červené barvy (krev, oheň)	Počet výskytů ve frazémeh		
	<i>červený</i>	<i>rudý</i>	<i>Красный</i>
1. Zbarvený jako krev, oheň ap. <i>červený hadr</i> , <i>красный лужок</i> dosl. ‚červená louka‘, <i>rudý jako krev</i> , <i>красный глаз</i> dosl. ‚červené oko‘	8	2	11
1.1. Spojený s krví <i>načít z červeného</i> , <i>красный сок</i> dosl. ‚červený džus‘	5		1
1.2. Vztahující se k barvě lidského těla a jeho částí (obličej, oči, nos ap.) <i>vyspat se do červená</i> , <i>rudý jako rak</i> , <i>покраснеть как рак</i> ‚zčervenat se jako rak‘	16	2	5
1.2.1. Vztahující se k indiánské antr. skupině <i>краснокожие</i> / <i>rudé plemeno</i>		2	1
1.2.2. Označující emocionální napětí <i>vidět červeně</i>	1		
1.2.3. Související s láskou, erotikou, sentimentalitou <i>červená lucerna</i> / <i>красный фонарь</i> , <i>červená knihovna</i>	2		1
1.2.4. Související s hanbou a studem <i>barvy červené přidati</i> , <i>červenému se nerúhaj a červen nebudeš</i>	2		
1.3. Spojený s ohněm, požárem <i>posadit červeného kohouta</i> / <i>пустить красного петуха</i>	2		2

1.3.1. Varovný, zakazující <i>jít na červenou, červená čísla, červená karta / красная карточка</i>	5		3
1.3.1.1. Cenzurní <i>červená tužka</i>	1		
1.3.2. (Revoluční)			
1.3.2.1. Komunistický, resp. socialistický <i>červený tisk, красный террор / rudý teror, красный следопыт</i> dosl. ‚rudý stopař‘, <i>Красная Армия / Rudá armáda</i>	2	10	10
1.4. Omalovaný <i>šetřit něco jako červeného vajíce</i>	2		
1.4.1. Krásný <i>красное слово</i> dosl. ‚červené slovíčko‘, <i>красная цена</i> dosl. ‚červená cena‘, <i>красный каблук</i> dosl. ‚červený podpatek‘			18
1.4.1.1. Nejcennější, nejlepší, slavnostní <i>красная строка</i> dosl. ‚červený řádek‘, <i>красный угол</i> dosl. ‚červený koutek‘	2		13
1.4.1.2. Hlavní, podstatný <i>červená nit / красная нить</i>	2		3
1.4.2. Vztahující se k Velikonocům <i>červené svátky, červené pondělí</i>	2		
Celkem:			
	52	16	68

Celkový počet ruských frazémů s komponentem *красный* výrazně převyšuje odpovídající počet českých ustálených výrazů obsahujících ve své struktuře komponent *červený*. Tento rozdíl může být zčásti způsoben přítomností českého pojmenování *rudý*, které sice funguje v některých kontextech jakožto synonymum adjektiva *červený*, přitom má některé rysy základního pojmenování barvy (zejména relativně vysoká frekvence a sémantická zatíženost) [srov. Schmiedtová, Schmiedtová 2002]. V české frazeologii se označení *rudý* primárně vztahuje ke komunismu (*rudá hvězda, rudý teror*) a k indiánské antropologické příslušnosti (*rudé plemeno*).

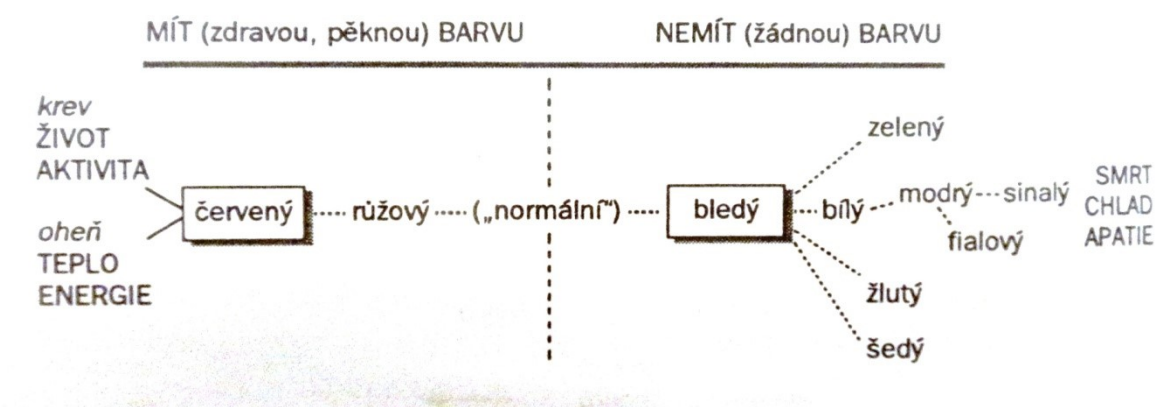
Početní převahu lze také vysvětlit zachováním v některých ruských frazémeh zastaralého významu označení *красный* ‚krásný‘ (*красная девица* ‚krásná slečna‘, *красная весна* ‚krásné jaro‘).

Stejně tak se ve dvou českých starších příslovích zachoval zastaralý význam označení *červený* související s Velikonoční tradicí barvení vajec (od *červiti* ‚barvit červcem‘ [Machek 2010: 99]): *šetřit něco jako červeného vajíce, ten nebude vajíce červených jísti* (o mrtvém) [ČP1].

Nejčtenější výskyt v české frazeologii patří antropocentrickému významu ‚vztahující se k barvě lidského těla a jeho částí (obličej, oči, nos, rty)‘, jenž se projevuje především v přirovnáních jako jsou např. *být červený jako řepa, mít nos červený jako ředkvičku / rty jako maliny* apod. V ruské frazeologii ustálená a slovníkově zafixovaná přirovnání jsou pouze tři: *красный как (варёный) рак / кумач / пион* dosl. ‚červený jako (uvařený) rak / kumač / pivoňka‘. Tyto výrazy vyjadřují zejména tělesné příznaky stavů či emocí, projevujících se v podobě krve, která se v okamžicích silného vzrušení nahrne do tváře (srov. *být červený, jako by ho krví polil*).

V tomto kontextu se pojmenování *červený* objevuje jako antonymum k pojmenováním *bílý* a *bledý*, srov. schéma 9 převzaté z *Kapitol o barvách* I. Vaňkové [Vaňková 2005: 214]:

Schéma 9. Zabarvení tváře v češtině

V kapitole věnované bílé barvě (viz. kap. 2.1.1.3) jsme se již zmiňovali o mechanismu dvojí metonymie *NĚKDO MÁ BÍLÝ OBLIČEJ* → *NĚKDO JE BÍLÝ*, sloučené se synekdochou *MAJÍCÍ ODSŤÍN BARVY* → *MAJÍCÍ BARVU*, tj. *BLEDÝ* → *BÍLÝ*. Na základě podobného mechanismu, v němž však místo pojmenování bílé barvy vystupuje pojmenování červené, vznikla výše uvedená přirovnání.

Totéž by se dalo říci i o zbarvení pleti Indiánů, tzv. *rudého plémě*, v ruštině tomu odpovídá výraz *племя краснокожих*. Příslušníci této antropologické skupiny mají snědou pleť se slabým žlutavě červenavým odstínem. D. Ušakov ve svém výkladovém slovníku spojuje původ podobných pojmenování se zvykem Indiánů natírat svoje tělo červeným barvivem [Ušakov 1940]. V české frazeologii se s tímto významem vyskytuje pouze označení *rudý* (*rudé plemeno / plémě, rudý gentleman*), pojmenování *červený* se v tomto smyslu neužívá. K Indiánům se podle SSJČ vztahuje i výraz *rudoch* čili *rud'och*¹⁰⁰ (který však podle definovaného teoretického rámce za frazém nepovažujeme a ve výzkumu nezohledňujeme). V současné době však dochází k sémantickému posunu a ve slovníku Nespisovné češtiny je jeho význam již primárně vyložen jako ‚komunista‘ [SNČ: 357].

Pouze ve dvou českých zastaralých frazémech je u označení *červený* doložen význam ‚související s hanbou a studem‘: *barvy červené přidati, zahanbiti, červenému se nerúhaj a červen nebudeš* [ČP1]. Vznik tohoto významu v sémantice pojmenování *červený* pravděpodobně souvisí se zčervenáním lidské tváře při pocitu studu (srov. *být celý červený studem, polévala ho červená, styděl se*‘).

Pojmenování červené barvy konotuje lásku a vášně. Není tedy náhodou, že knihy z prvorepublikové ediční řady čtiva pro ženy a dívky, tj. knihy o lásce, měly červenou barvu, od níž je odvozen název *červená knihovna*. Červená lucerna je mezinárodním symbolem a názvem pro obchodování s „láskou“.

Významnou konotací zkoumaných pojmenování, jak již bylo naznačeno, je též oheň, který je současně jedním z jejích prototypických pojmů. Jak v češtině, tak v ruštině je běžný frazém *posadit někomu červeného kohouta / нустить красного петуха кому-л.* ‚zapálit dům‘. Červené plameny ohně olizující hořící dřevo totiž připomínají kohoutí hřebínek.

Červená barva bývá metaforicky spojována s revolucí, jejíž podstata do jisté míry napodobuje ničivý účinek ohně. S tím také souvisí výběr červené barvy jako symbolu socialismu, resp. komunismu.¹⁰¹ Komunisté její význam také vykládají jako barvu krve bojujících za sociální spravedlnost [Feldman 2015: 432], proto k významu ‚komunistický‘ v našem schématu dodatečně vede čárkovaná šipka od významu ‚spojený s krví‘. V ruské frazeologii je význam ‚komunistický‘ u pojmenování *красный* doložen až v deseti výrazech. V české frazeologii se sice ke komunismu primárně vztahuje pojmenování *rudý*, obecnější

¹⁰⁰ SSJČ uvádí tři významy slova *rudoch* (*rudoška*): 1. (poněk. zast.) Indián; 2. temně ryšavý člověk, temně červenohnědý tvor vůbec; 3. (hanl., též *rud'och) *socialista, komunista*.

¹⁰¹ V 19. stol. byla červená často užívána při různých stávkách a u mnoha levicových hnutí. Poté, co ji v roce 1871 použila Pařížská komuna, se začala asociovat se socialismem; následně ji od roku 1922 začal užívat Sovětský svaz [Feldman 2015: 432–435].

koncept socialismu se však projevuje i v sémantice pojmenování *červený* (*červený tisk, červená republika*).

Zřejmě kvůli svému psychofyziologickému působení na člověka – uvedení do stavu zvýšené pozornosti a soustředěnosti – byla červená vybrána pro semaforový signál „Stůj!“ a je také podstatnou barvou na výstražných a zákazových dopravních značkách. Červeně tady, stejně jako často v přírodě a ve světě živočichů, symbolizuje nebezpečí, možnost vzniku vážných následků, a tím pádem nutí lidi k zastavení, aby se vyhnuli havárii. Tyto konotace jsou přítomné u pojmenování červené barvy jak v českých frazémech (*jít na červenou*, tedy ‚nehledě na riziko nebezpečí‘), tak v ruských (*красный свет* ‚zákaz, překážka‘). Snad celosvětově známá je červená karta z fotbalu, jejíž pojmenování se v češtině a ruštině na základě metaforického posunu významu rozšířilo obecně na koncept zákazu (viz 44, 45):

(44) *Šéf komory David Rath o zákonu říká: "Je to generální červená karta pro všechny"*.

(45) *Они-то особо разбираться не будут: велят вам красную карточку без права замены, и делу конец!*

‚Nebudou to moc řešit: napaří vám **červenou kartu** bez práva na výměnu, a je to!‘

V účetnictví jsou *červená čísla* zápornou hodnotou výsledku hospodaření podniku, která ukazuje, že tento podnik je ztrátový [NSČ2]. Pojmenování *červený* zde symbolizuje varování před hrozícím úpadkem.

V sémantické struktuře ruských frazémů byl u komponentu *красный* nejčastěji zaznamenán význam ‚krásný‘, který byl kdysi jeho primárním významem. V současné ruštině patří do periferní slovní zásoby – mimo frazeologii se objevuje jen v uměleckých textech (srov. např. heslo *красный* v MAS nebo ve slovníku Ušakova). Jak jsme se dozvěděli z etymologických zdrojů (viz 2.3.1.1.), současný význam adjektiva *красный* poukazující k červené barvě vznikl až kolem 16. stol. a starší význam jím byl postupně vytlačen.

V kontextu ruských frazémů, v nichž je adjektivum *красный* užito ve významu ‚krásný‘, se koncept krásy prolíná s dalšími pozitivními konotacemi, jako je štěstí, radost (*красное лето* dosl. ‚krásné léto‘ [TICH]), slavnost (*červený koberec* / *красная дорожка*), dobrá kvalita. Příkladem je přísloví *не красна изба углами, а красна пирогами* dosl. ‚chalupa není krásná podle koutů, ale podle koláčů‘ [KUR]. Toto přísloví poučuje o tom, že je vhodnější soudit o domě ne podle jeho výzdoby, ale podle pohostinnosti jeho majitelů. V tomto přísloví je také ukryt poukaz na frazém *красный угол* (anebo též *святой / передний*

угол ,svatý / slavnostní kout‘). Tímto výrazem se mínilo nejčestnější místo v domě či pokoji, do kterého se obvykle umísťovaly ikony nebo domácí ikonostas [TICH].

Počet frazémů, ve kterých má pojmenování červené barvy neutrální význam ,zbarvený jako krev, oheň‘, je v české a ruské frazeologii skoro stejný (8 a 10 frazémů). Do tohoto počtu byl zařazen mimo jiné výraz *červený kříž* / *красный крест*, jehož etymologie není spjata s krví, ale se zbarvením národní vlajky Švýcarska [Tělitsyn et al. 2005].

Níže uvádíme schémata 10 a 11, znázorňující sémantiku pojmenování *červený*, *rudý* a *красный* z hlediska vzájemného porovnání.

Schéma 10: Sémantické schéma pojmenování **ČERVENÝ** zkonstruované na základě frazeologie

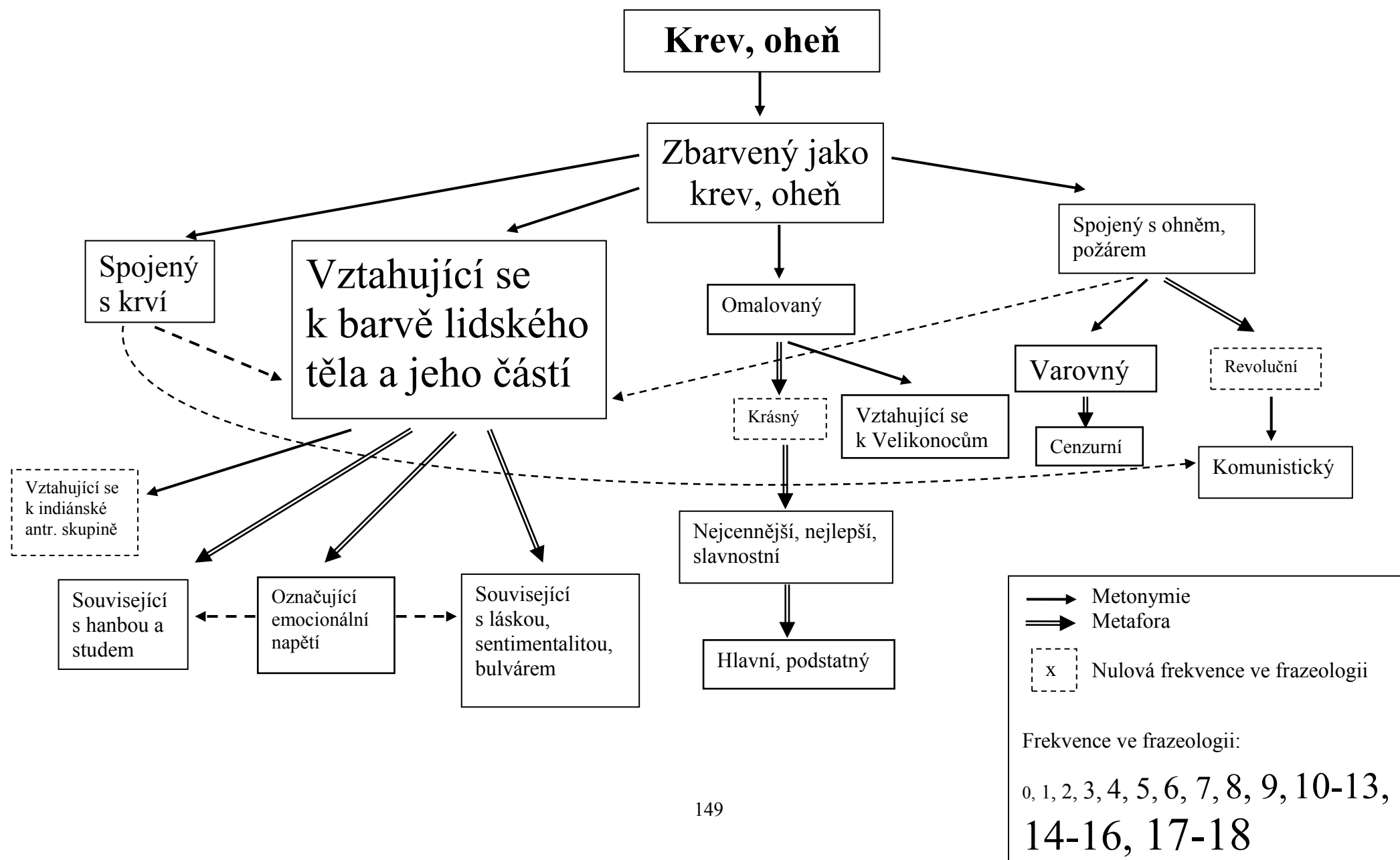

Schéma 10a: Sémantické schéma pojmenování **RUDÝ** zkonstruované na základě frazeologie

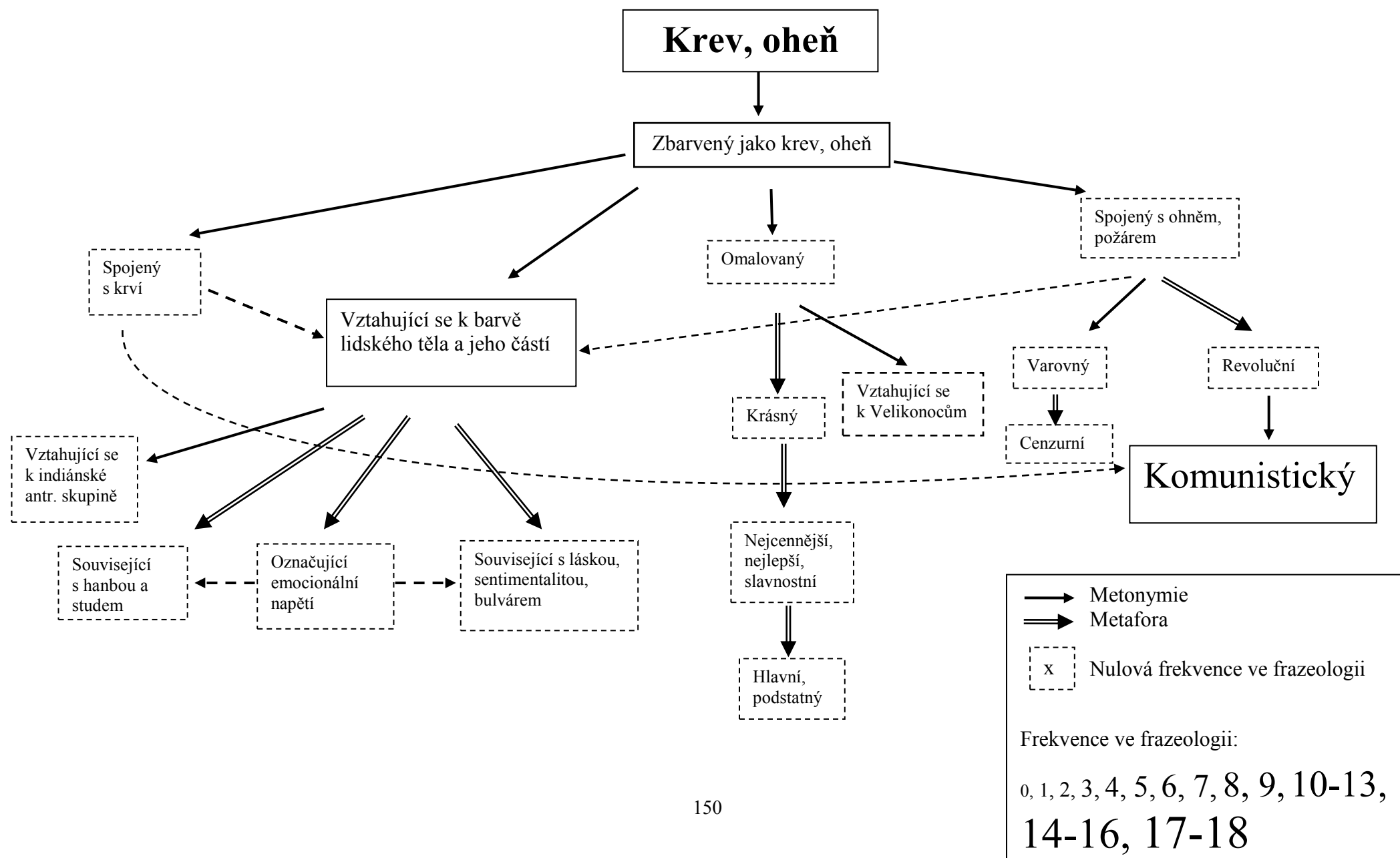
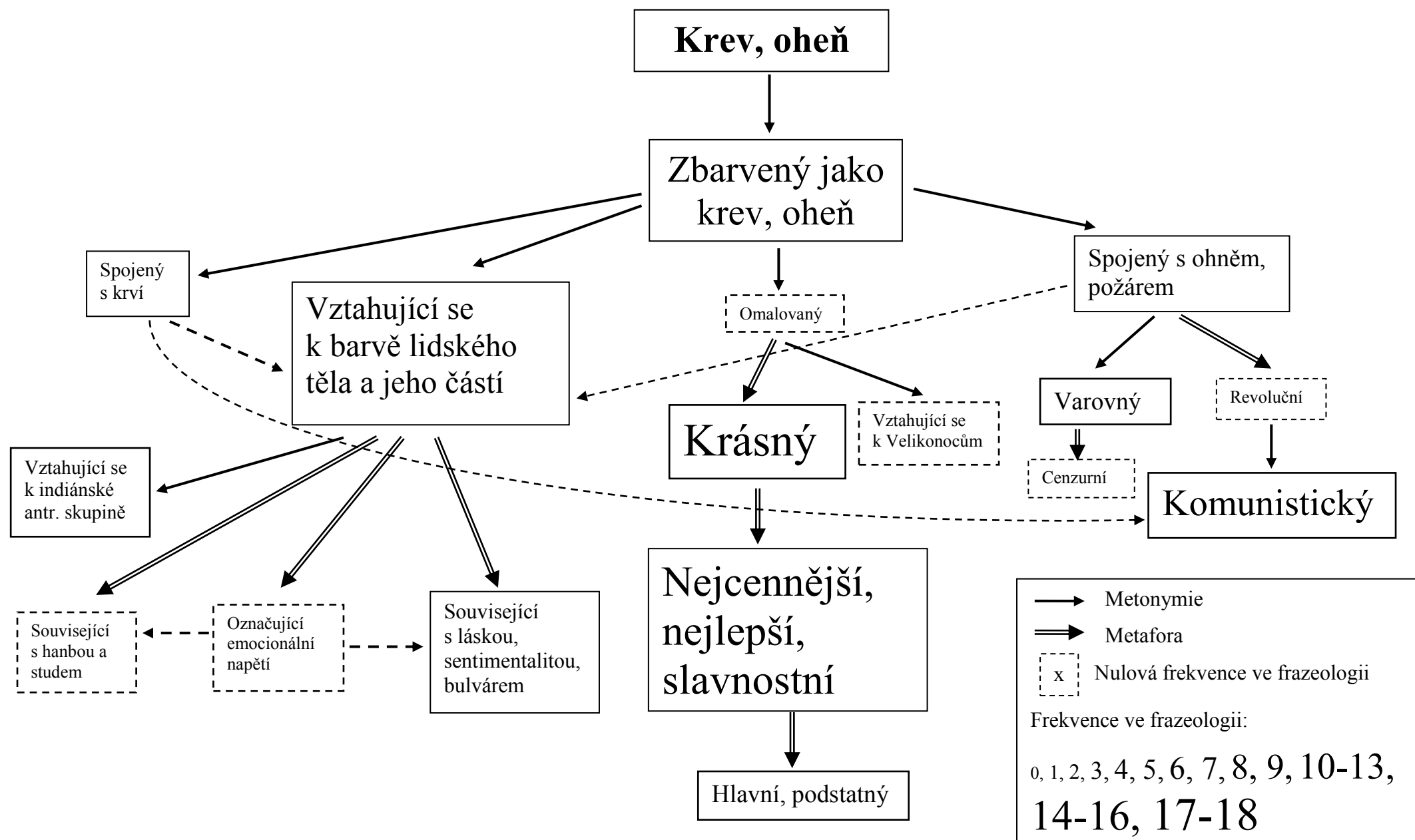

Schéma 11: Sémantické schéma pojmenování *КРАСНЫЙ* zkonstruované na základě frazeologie

2.3.3. Shrnutí

Sémantika pojmenování *červený*, *rudý* a *красный* se ukázala jako velmi bohatá, což vcelku odpovídá bohatství symboliky červené barvy jako takové. Červeň je ve mnohých kulturách tradičně spojována s životem a teplem, krví a ohněm, energií, emocemi a vášněmi, láskou a sexualitou, revolucí.

Za hlavní prototypy těchto pojmenování jsou v lingvistické literatuře považovány krev a oheň [Tokarski 1995; Wierzbicka 1996; Vaňková 2005; Komorowska 2010]. Etymologické zdroje odkazují na původ barviva, které se vyrábělo z určitého druhu červů. O tkaninách obarvených červcem nachovým se pak říkalo, že jsou *červené* [Machek 2010; Rejzek 2015]. Adjektivum *rudý* je odvozeno od indoevropského kořene **reudh-* / **roudh-* ‚rudý, červený‘, stejně jako řada pojmenování červené barvy v současných jazycích indoevropské rodiny (angl. *red*, něm. *rot*, řecké *e-reuthos* ‚červeň‘). Etymologie ruského pojmenování *красный* je spjata s pojmem krásy [Šanskij, Bobrova 2004].

Analýza ostenzivních definic ve slovníkových heslech a korpusových dat ukázala, že ze dvou pojmů je primárním prototypem všech zkoumaných pojmenování červené barvy krev, zatímco oheň je prototypem sekundárním.

V českých frazémeh s komponentem *červený* patří nejčtenější výskyt antropocentrickému významu ‚vztahující se k barvě lidského těla a jeho částí (obličej, oči, nos aj.)‘, hlavně kvůli ustáleným přirovnáním jako je např. *být červený jako řepa*. Pojmenování *rudý* se v české frazeologii profiluje zejména jako reference k reáliím komunismu (*Rudé právo*, *rudá hvězda*, *rudý teror*). Provedený výzkum poukázal na přechodný status adjektiva *rudý* jako základního pojmenování barev. Lze říci, že v systému českých základních pojmenování barev zaujímá periferní pozici.

V sémantické struktuře ruských frazémů byl u komponentu *красный* nejčastěji zaznamenán význam ‚krásný‘ (*красная девица* ‚krásná slečna‘) a z něj odvozený ‚nejcennější, nejlepší, slavnostní‘. V současných slovnících je tento význam charakterizován jako okrajový až zastaralý, charakteristický jen pro umělecký styl.

2.4. Označení *zelený* a *зелёный*

Vegetace je podmínkou života a Bůh, když stvořil pro člověka jeho svět, již třetí den řekl: „Zazelenej se země zelení: bylinami, které se rozmnožují semeny, a ovocným stromovým rozmanitého druhu, které na zemi ponese plody se semeny. Země vydala zeleň...“ [První Mojžíšova 1/11-13, 2/9].

Zelená barva člověka obklopovala odpradáva, nacházíme ji všude v přírodě, zelené jsou stromy a keře, tráva a louky. V rámci teorie B. Berlina a P. Kaye se pojmenování pro zelenou a žlutou barvu objevují v jazyce ve třetím stádiu v libovolném pořadí, tedy jakožto čtvrté nebo páté v hierarchii po bílé, černé a červené. Tato skutečnost svědčí o tom, že pro člověka zeleň nabyla významu až od chvíle, kdy přestal být lovcem soustředěným na červenou barvu krve ulovených zvířat a přešel k zemědělskému základu života [Baleka 1999: 27].

Frekvence výskytu pojmenování zelené barvy v ruské frazeologii odpovídá Berlinově a Kayově hierarchii, v české je dokonce vyšší než u pojmenování červené barvy (viz tab. 3). Pojmenování *zelený* a *зелёный* mají společný praslovanský původ spojený s rostlinnou říší, v souvislosti s tím předpokládáme jejich blízkost i na sémantické rovině.

Z fyzikálního pohledu zelená barva vzniká smíšením žluté a modré, tedy nejtypičtější teplé¹⁰² a nejtypičtější studené barvy. Výsledkem smíšení protikladných barev se stává barva neutrální, pasivní.

Z vnímání zelené máme příjemný počitek, tato barva je dobře známá pro své uklidňující působení, na což upozorňoval už J. W. von Goethe ve své Nauce o barvách: „Naše oko v ní nachází reálné uspokojení. Pokud jsou obě mateřské barvy¹⁰³ v rovnováze, takže nepozorujeme žádnou z nich více než druhou, pak naše oko i mysl spočívají na této smíšenině jako na něčem jednoduchém.“ [Goethe 2004: 46].

Sémantika označení pro zelenou barvu v češtině a ruštině, stejně jako v mnoha dalších jazycích, je primárně soustředěna kolem světa rostlin, zahrnuje život, svěžest, nezralost, a to skutečnou i přenesenou, volnost [Tokarski 1995: 130–133; Rachilina 2000: 181–183; Vaňková 2003: 9; Komorowska 2010: 148–155]. Je to barva životní naděje, podobá se

¹⁰² Sice některé odstíny žluté barvy mohou působit studeně (např. citrónový), je primárně vnímána jako teplá díky asociacím se sluncem a ohněm, vyzařovaným světlem a teplem, což se projevuje na jazykové rovině [Vaňková 2005: 226, srov. Wierzbicka 1996: 264].

¹⁰³ Za dvě základní, „první a nejjednodušší“ barvy J.W. von Goethe považoval žlutou a modrou.

našemu očekávání, že se na jaře znovu probudí příroda a přinese plody [Baleka 1999: 28]. Na druhé straně je to barva choroby, rozkladu a hnutí, jejíž negativní asociace jsou založeny na podobnosti některých odstínů (bledě zelený, jedovatě zelený, šedo- nebo modro-zelený) zbarvení bledé tváře, rozkládajících se produktů či pleti mrtvých [Tokarski 1995: 134; Kustova, Rachilina 2003: 34; Waszakowa 2003a: 64–66; Vaňková 2005: 206–207; Komorowska 2010: 153]. Ve folkloru jsou zpravidla jako zelené zobrazovány mimolidské bytosti, které člověka strhávají zpět do pudového světa, např. ďábel a démoni. Kvůli blízkosti této barvy vodě a obojživelníkům (jako jsou například žáby, krokodýli a ještěrky) mají zelenou pleť i mystičtí vodní obyvatelé jako rusalka nebo vodník.

V některých jazycích existují pojmenování, v jejichž sémantice se zelená barva splývá s modrou, např. v japonštině (*aoi* (青い)), čínštině (*qīng* 青), velštině (*glas*) aj. V souvislosti s tím se v některých lingvistických studiích uvažuje o makrobarvě „grue“ (z angl. green + blue) [Kay, McDaniel 1978: 630, cit. in Wierzbicka 1996: 274].

Vzhledem k etymologické a sémantické propojenosti pojmenování zelené a žluté barvy ve slovanských jazycích i k jejich podobné kolokabilitě, lze mluvit i o makrobarvě „grelow“ [Rachilina 2000: 190].

Zelená jakožto barva plodnosti je tradičně přisuzována ženě, v níž se obrozuje život, patří ženské planetě Venuši. Je v tomto smyslu studenou a osvěžující barvou, spojenou s vodou a protikladnou k mužské červené, asociované s ohněm [Vaňková 2005: 206].

2.4.1. Určení prototypů

Ve mnoha výzkumech věnovaných pojmenování zelené barvy ve slovanských jazycích, a též v angličtině, poukazují badatelé na živé rostliny jakožto na prototyp patřičných označení [Tokarski 1995; Wierzbicka 1996; Waszakowa 2003a; Rachilina 2003; Javorska 2003; Vaňková 2005]; je to patrné především z etymologických dat. Ve zmíněných jazycích je pojmenování pro zelenou barvu historicky odvozeno od názvů trávy a rostlinnosti.

A. Wierzbicka navrhuje následující výklad anglického pojmenování *green*, který se zdá být platný také pro české i ruské označení zelené barvy:

X is green

v určitých místech mnoho různých věcí roste z půdy;

když člověk vidí věci jako X, mohou mu to připomínat [Wierzbicka 1996: 254].

Zelená je zejména barvou listů a trávy, a její pojmenování se často metonymicky přenáší na celou rostlinu nebo její okolí, např. *zelený strom*, *zelená louka*.

J. Rachilina při popisu sémantiky pojmenování *зелёный* zdůrazňuje, že je to barva právě živých rostlin, ne utržených či uschlých, o čemž svědčí častý výskyt ruského výrazu *ещё зелёный* „ještě zelený“ o utržených nebo podzimních rostlinách, příp. pokácených stromech [Rachilina 2000: 181]. V článku napsaném ve spolupráci s G. Kustovou vyznačuje dva další prototypy ruského pojmenování zelené barvy, ze kterých pramení všechny jeho negativní konotace. Jeden z nich je spojen s mimolidskými bytostmi představujícími pro člověka nebezpečí, druhý s příznaky choroby na lidském obličeji [Kustova, Rachilina 2003: 34]. Autorky přitom kladou důraz na druhý z těchto prototypů, a to vzhledem k antropocentričnosti jazyka. V souladu s ní sémantiku označení barev ve velké míře ovlivňují naše představy o zdravé a nezdravé barvě lidského těla.

„Zelená je – pro Čechy, ale nejen pro ně – především barvou rostlinnosti, čerstvé trávy a listů, a pokud se mluví o zeleném období roku, míní se jím jaro“ [Vaňková 2005: 218]. Výsledky dotazníkového šetření, jež bylo provedeno s cílem zjistit, jaké věci považují rodilí mluvčí češtiny za prototypy různých pojmenování barev, ukázaly, že vedle svěží trávy je adjektivum *zelený* asociováno s takovými pojmy jako louka, listí, les a sedma¹⁰⁴ [Vaňková 2003: 10].

---

¹⁰⁴ Zde je míněn výraz *zelený jako sedma* popisující výhradně nezdravou bledost lidské tváře, viz podrobněji v odd. 2.4.1.3.

2.4.1.1. Etymologie

Obě adjektiva, *zelený* a *зелёный*, etymologicky pochází ze staroslovanského slova *zelenъ* / *зелень* [Fasmer 1973; Rejzek 2015]. To se odvozuje z indoevropského kořene **ǵʰelh-*, který se kdysi užíval ve významu spojeném se zářením ‚svítit‘ a jako označení barev ‚zelený, žlutý aj.‘ [Rejzek 2015: 806].

Mezi příbuznými slovy se ve slovnících uvádějí *жёлтый* / *žlutý*, *золото* / *zlato*, *жлуč*, *zelí*, *злак* ‚obilinina‘, *зола* ‚popel‘, anglické *yellow* aj. [tamtéž].¹⁰⁵ Pojmenování pro zelenou a žlutou barvu mají tudíž společný původ. Obě se vztahovala k rostlinám a jejich plodům, obilí, jehož zbarvení se během roku proměňovalo ze zeleného na žluté.

2.4.1.2. Výkladové slovníky

Všechny výklady pojmenování *zelený* a *зелёный* ve slovnících češtiny a ruštiny odkazují na rostliny, nejčastějším referentem je *tráva*. V Kottově slovníku jsou mezi příklady běžných kolokátů označení *zelený* mimo rostliny zmíněni představitelé obojživelníků a hmyzu a též sukno.

Tabulka 21: Reference označení *zelený* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
barvy, jaké jest <u>zelí</u> a vůbec <u>rostliny</u>	<u>zelená tráva</u> , <u>bylina</u> , <u>píce</u> , <u>drn</u> (<u>trávník</u>), <u>žába</u> , <u>ještěrka</u> , <u>housenka</u> , <u>sukno</u> , <u>chroust</u> , <u>rozmarýn</u> , <u>lípa</u> , <u>les</u> , <u>háj</u> , <u>hora</u>	mající barvu jako <u>čerstvá</u> <u>tráva</u> , <u>mladé</u> <u>osení</u> a pod.	mající barvu jako <u>čerstvá</u> <u>tráva</u> , <u>mladé</u> <u>osení</u> , <u>jehličí</u> ap.	mající barvu jako <u>čerstvá</u> <u>tráva</u> , <u>jehličí</u>

V ruských slovnících je význam adjektiva *зелёный* vyložen také prostřednictvím prototypů patřících do rostlinné říše – trávy a listí (viz tab. 22). MAS upřesňuje definici

¹⁰⁵ V. Machek však ve svém etymologickém slovníku tvrdí, že pojmenování *zelený* a *žlutý* příbuzná nejsou, protože jsou odvozená ze sice podobných, ale přece různých kořenů **'gel-* a **'gil-* [Machek 2010: 730].

určením pozice zelené barvy v barevném spektru. V Dalově slovníku heslo *зелёный* zcela chybí, etymologicky nejbližším zde vyloženým slovem je *зеле* ,1. plevel a jeho semínka v chlebu; 2. lék, lektvar; 3. jed; 4. arch. střelný prach‘.

Tabulka 22: Reference označení *зелёный* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrijevův slovník
–	mající barvu spektra mezi žlutou a modrou (<i>жёлтой</i>), barva <u>trávy</u> , <u>zeleně</u>	mající barvu jako <u>tráva</u> , <u>listí</u>	mající barvu jako <u>zeleň</u> , <u>tráva</u> , <u>listí</u>	mající barvu <u>svěží trávy</u> , <u>listí</u>

2.4.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Tabulka 23: Nejfrekventovanější reference označení *zelený* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>zelený</i> + <i>jak(o)</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>zelený</i>	<i>zelený</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Inst</i>) / <i>zelený</i> + <i>od</i> + <u><i>substantivum</i></u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	97	390	20 / 15
Reference	Rostliny (<i>tráva</i> 9, <i>listí</i> 2, <i>louka</i> 3) 16	<i>olivově</i> 128	<i>závist</i> 7 / <i>tráva</i> 5
	<i>moře</i> 9	<i>smaragdově</i> 97	Negativní emoce (<i>strach</i> 2, <i>hrůza</i> 1) 4 / <i>voda</i> 2
	<i>sedma</i> 5	<i>brčálově</i> 59	Rostliny (<i>tráva</i> 1, <i>osení</i> 1) 2 / –

	<i>Nil</i> 4	<i>mech</i> 4	<i>brčál</i> 4	<i>hráškově</i> 43	– –
--	------------------------	-------------------------	--------------------------	---------------------------	--------

Podle českého korpusu jsou v českých přirovnáních nejčtenějším komparátem adjektiva *zelený* rostliny, zejména tráva (viz tab. 23). Tato reference je zcela v souladu s jeho etymologií a definicemi výkladových slovníků. Podotkneme, že se v patřičných dokladech jedná o živé rostliny, které obvykle pozorujeme na jaře a v létě [srov. Rachilina 2000: 181].

Dostí často se v českém korpusu označení *zelený* přirovnává k *moři*, ve více než polovině dokladů s tímto komparátem se srovnání vztahuje k očím (viz 46):

(46) *Ve slunečním světle, které dopadalo z malého okénka, se jeho oči, zelené jako moře a průzračné překvapením, ptaly, ale nedostávaly odpověď.*

Následující slova ve funkci komparát českých přirovnání se vyskytují výhradně v kontextu popisu očí: *Nil* (4), *voda* (3), *kočka* (3). Přirovnání *oči zelené jako kočka*, podobně jako zmíněné v předchozí kapitole *oči červené jako králík* (viz 2.3.1.3), je případem elipsy slovesa *mít*, srov. *oči zelené jako má kočka*.

(47) *Ideální je, když máte navíc vlasy rudé jako oheň, plet' bílou jako sníh a oči zelené jako kočka.*

Negativní konotace pojmenování zelené barvy se výrazně projevují na datech instrumentálních konstrukcí. Nejvyšší frekvence zde patří názvům nepříjemných pocitů a emocí způsobujících bledost obličeje. Vzpomeňme si na podobné výrazy z předchozích kapitol – *červený jako řepa*, *bílý jako křída* – vzniklé na základě dvojí metonymie. Podobný mechanismus tvoří základ výrazů *zelený závistí / strachem*: NĚKDO MÁ BLEDOU TVÁŘ → NĚKDO MÁ ZELENOU TVÁŘ → NĚKDO JE ZELENÝ. Ve srovnání s adjektivem *bílý* poukazují pojmenování *zelený*, a také *žlutý* a *šedý*, v takových konstrukcích na výraznější bledost, srov. škálu zabarvení tváře I. Vaňkové (viz schéma 9 v odd. 2.3.2) [Vaňková 2005: 214].

Jako atribut bledé tváře slouží také přirovnání *zelený jako sedma*,¹⁰⁶ které je ustálené a patří do souboru frazémů, jímž je tvořen předmět daného výzkumu. Jeho význam se ve slovnících definuje jako ‚bledý, utrpený‘ [PSJČ], resp. ‚velmi bledý‘ [SSJČ].

Nejfrekventovanějšími kolokáty adverbiálních konstrukcí jsou *olivově* (128) a *smaragdově* (97). Nehledě na vysoký frekvenční výsledek na tyto referenty nahlížíme jako na sekundární, vypovídající o nejběžnějších odstínech zelené barvy. Jak se v průběhu výzkumu ukázalo, zajímavé poznatky lze získat z analýzy adverbiálních kolokátů, které byly ze

¹⁰⁶ Etymologický původ výrazu *zelený jako sedma* je spojený s karetní hrou Mariáš, ve které je zelená (či listová) sedma jednou ze základních karet. V Mariáši se karetní barvy označují podle jejich symbolů (kromě zelených piků jsou červené srdce, žlutý a kule/koule) a zelené barvě zde odpovídají symboly v podobě zelených listů.

statistiky vyřazeny jakožto nerelevantní, tj. neodkazující na žádný objekt. Mezi nerelevantními adverbii zde převažují ta, která mají pozitivní konotace, např. *svěže* (96), *krásně* (33), *šťavnatě* (24), *živě* (18). Hojně přítomná jsou však i adverbia s negativní sémantikou, např. *jedovatě* (31), *odporně* (4), *mrtvolně* (3), *chorobně* (3), *příšerně* (3), což je svědectvím ambivalentnosti českého obrazu zelené barvy.

Tabulka 24: Frekvence referencí pro označení *зеленый* v korpusu NK RJ

Konstrukce	<i>зеленый</i> + <i>как/словно</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>зеленый</i>	<i>зеленый</i> + <i>от</i> + <u><i>substantivum</i></u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	92	7	78
Reference	<i>трава</i> ‚tráva‘ 12	–	Negativní emoce (<i>злость</i> ‚vztek‘ 5, <i>страх</i> ‚strach‘ 3) 17
	Minerály (<i>изумруд</i> ‚smaragd‘ 5, <i>малахит</i> ‚malachit‘ 1) 7	–	<i>старость</i> ‚stáří‘ 7
	<i>лягушка</i> ‚žabka‘ 5	–	<i>время</i> ‚čas‘ 5
	<i>лук</i> ‚cibule‘ 4	–	–

V ruských přirovnáních je pojmenování *зелёный* stejně jako české *zelený* primárně spojováno s trávou. Mezi následujícími třemi nejfrekventovanějšími komparáty již však shoda chybí. Ve druhé pozici shora jsou umístěny názvy minerálů majících přirozené zelené zbarvení: *изумруд* ‚smaragd‘ (5), *малахит* ‚malachit‘ (1) a *яхонт* ‚safír‘ (1) – viz 48. Slovo *море* ‚moře‘, jehož český protějšek je druhým nejfrekventovanějším komparátem v přirovnáních českého korpusu, se v ruských přirovnáních vyskytlo pouze jednou.

(48) Впрочем, вода была синей только в проливе, под бортом парохода и у берегов она была **зелена, как яхонт**.

„Ovšem voda byla modrá pouze v průlivu, pod bokem parníku a u břehů byla **zelená jako safír**.“

Dokladů s adverbialními konstrukcemi s komponentem *зелёный* bylo v ruském korpusu nalezeno pouze sedm, ani jeden kolokát se přitom nevyskytl více než jednou. Uvedme jejich celkový výčet: *бутылочно* „lahvově“, *болотно* „bažinově“, *металлически* „kovově“, *охряно* „okrově“, *малахитово* „smaragdově“, *оливково* „olivově“, *плеснево* „plísňově“.

Z nerelevantních adverbii, avšak zajímavých vzhledem k vyjevení konotací pojmenování *зелёный*, jmenujme *по-весеннему* „jarně“ (1), *по-июньски* „červnově“ (1), *молодо* „mladě“ (1), *загадочно* „záhadně“ (o očích) (1), ale i *мёртвенно* „mrtvolně“ (2), *едко* „palčivě“ (3), viz 49, 50:

(49) *Впереди него, из-под горы, вздымались **молодо зелёные** вершины лип.*

„Před ním, zpod hory, stoupaly **mladě zelené** vrcholy lip“.

(50) *Лицо Маракужева окрасилось в неестественно белый, ртутный цвет, стало **мёртвенно зелёным** и наконец багровым, точно с него содрали кожу.*

„Marakujevova tvář se zbarvila do nepřirozeně bílého, rtuťového odstínu, změnila se na **mrtvolně zelenou** a pak nakonec na brunátnou, jako kdyby z ní sedrali kůži“.

Stejně jako v instrumentálních konstrukcích českého korpusu, v dokladech s genitivními konstrukcemi ruského korpusu převažují kolokáty označující nepříjemné pocity a negativní emoce, zejména vztek a strach (viz 51).

(51) *Так вот, пока ты лежал, а потом так и уснул, он носился по дому весь **зелёный от злости и страха**.*

„Takže celou dobu, co jsi ležel a pak takhle i usnul, se proháněl po domě celý **zelený zlostí a strachem**“.

Ve druhé a třetí pozici se objevily kolokáty vyjadřující zelené zabarvení určitých předmětů, zejména kovových, vlivem stárí, viz 52:

(52) *Он вошел, и **зелёный от старости** колокольчик известил о посетителе копавшегося в запасниках хозяина.*

„Vešel a zvonek **zelený stářím** oznámil majiteli, jenž kramařil v depozitářích, návštěvníka“.

2.4.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

Následujícím krokem našeho výzkumu je náhled do frazeologie češtiny a ruštiny s cílem definovat jednotlivé významy a konotace, které vykazují adjektiva *zelený* a *зелёный* v kontextu českých a ruských ustálených výrazů. Výsledek sémantické analýzy frazémů je představen v tabulce 25, která uvádí třídění jednotlivých významů zkoumaných pojmenování.

Východiskem v této struktuře je společný prototyp označení *zelený* a *зелёный* – rostliny. V souhrnu definovaných významů se vydělují dva sémantické profily odpovídající dvěma základním směrům mapování z prototypického pojmu. První profil je soustředěn kolem zbarvení, které mají živé rostliny, druhý s nimi bezprostředně souvisí (viz tab. 25):¹⁰⁷

Tabulka 25: Seznam dílčích významů označení *zelený* a *зелёный* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémech

Významové odvozeniny z prototypů (živé rostliny, čerstvá tráva)	Počet výskytů ve frazémech	
	českých (<i>zelený</i>)	ruských (<i>зелёный</i>)
1. Zbarvený jako živé rostliny <i>zelený anton, зелёная бумага, zelený kus papíru</i>	9	6
1.2. (Zbarvený jako shnilé rostliny, rozkládající se plody)		
1.2.1. Barva mimolidských bytostí <i>зелёный / болотный хмырь, (zelený) blaták</i>		4
1.3. (Silně) bledý		
1.3.1. – působením negativních emocí <i>zelený závistí, позеленеть от злости, zezelenat zlostí</i>	2	2
1.3.2. – z důvodu choroby, nevolnosti, mdloby <i>je mu zeleno kolem žaludku</i>	3	1
1.3.3. Depresivní <i>тоска зелёная</i> dosl. ‚zelená tesknota‘		2
1.4. Odkazující na semaforový signál „Volno“ <i>zelená vlna / зелёная волна</i>	2	1

¹⁰⁷ Odpovídají tomu i významy substantiva *zeleň / зелень* v českých a ruských výkladových slovnících, srov. např. výklad SSJČ: **1. zelená barva, zelené zbarvení:** hrášková, smaragdová, brčálová z.; **2. zelené rostliny n. jejich zelená část, zejm. listí:** břehy zarostlé bujnou, hustou z-í; archit. všechny trvalé porosty vyskytující se v krajině n. na sídlišti: z. krajinná, sídlištní, vyhrazená, veřejná, soukromá; **3. zelené barvivo:** smaragdová z.; odb. svinibrodská (mitisová) z.; bot. z. listová chlorofyl [SSJČ].

1.4.1.1.1. Volný, svobodný <i>zelený vínek / вѣнец, открыть кому-л. зелёную улицу</i> dosl. ‚otevřít někomu zelenou ulici‘	4	3
1.4.1.1.2. Bezplatný <i>zelená linka, zelené telefonní číslo</i>	2	
1.5. (Zelená barva uniformy)		
1.5.1. Patřící k vojenské sféře <i>zelené sukno, zelené mozky, zelený sport</i>	2	
1.5.2. Vztahující se k lovu a myslivcům <i>zelená krev</i>	1	
2. Související přímo s rostlinami (vytvořený z nich, obsahující je apod.) <i>zelená nafta, zelená píse / зелёный корм, Zelený čtvrtek</i>	13	8
2.1. Pokrytý rostlinami <i>zelená střecha / зелёная крыша, zelený pás</i>	7	1
2.2. (Související s nezralými plody)		
2.2.1. Mladý, nezkušený <i>zelené mládí, za zelena česaný, зелёный возраст</i> dosl. ‚zelený věk‘	6	7
2.3. (Připravený z rostlin)		
2.3.1. Jedovatý, alkoholický <i>зелёное вино</i> dosl. ‚zelené víno‘ tj. ‚vodka‘		1
2.4. Jarní <i>зелёный шум</i> dosl. ‚zelený šum‘, tj. ‚první jarní zeleň‘ anebo ‚šumení stromů‘		2
2.4.1. Prospívající <i>komu se nelení, tomu se zelení</i>	3	
2.5. Související obecně s přírodou		
2.5.1. Ekologický <i>zelená politika / зелёная политика, zelená únava, zelená daň</i>	11	7
2.5.1.1. Využívající přírodních (bio) produktů, nikoli chemikálií <i>zelená medicína / зелёная медицина, zelená kosmetika / зелёная косметика</i>	3	3
Celkem:		
	68	48

Celkový počet českých frazémů obsahujících komponent *zelený* je výrazně větší než patřičný počet ruských s komponentem *зелёный*. Taková nevyváženost je způsobena tím, že v české frazeologii jsou ve větší míře zastoupeny frazémy vztahující se k ekologické sféře (*zelená politika* / *зелёная политика*, *zelená daň* / *зелёный налог*). Tak v tabulce 25 bylo k významu ‚ekologický‘¹⁰⁸ přiřazeno skoro dvakrát více českých frazémů než ruských (např. *zelená strana* / *зелёная партия*), významu ‚pokrytý rostlinami‘ odpovídá sedm českých frazémů oproti jednomu ruskému (*zelený most*, *zelená střecha* / *зелёная крыша*). Pravděpodobně je v současné české společnosti kladen větší důraz na ekologickou problematiku a v souvislosti s tím je do jazykového systému zavedeno více příslušných slovních spojení.

Pokud se soustředíme na první profil sémantiky pojmenování zelené barvy, založený na aspektu barevných vlastností prototypu, všimneme si, že se na frazeologické rovině rozlišují různé odstíny zelené barvy. Tyto různé odstíny – tmavě, bledě a jasně zelený – odpovídají různým konotacím jejího pojmenování. V kontextu některých frazémů označení *zelený* / *зелёный* odvolává k tmavě zelené barvě a konotuje shnilé rostliny nebo plody, plíseň a ztuhlou vodu. Takto bývají tradičně zbarveny mimolidské bytosti patřící do světa mrtvých, mytické postavy obývající vodu či bažinu (*зелёный хмырь* ‚zelený blaťák‘, *до зелёных чертиков* dosl. ‚opít se do zelených čertíků‘).

Frazém *зелёный змий* dosl. ‚zelený drak‘¹⁰⁹ (srov. *напиться до зелёного змия* dosl. ‚opít se do zeleného draka‘) je etymologicky spojen s výrazem *зелено вино* ‚vodka‘,¹¹⁰ v němž se význam pojmenování *зелёный* vztahuje k druhému profilu sémantiky pojmenování zelené barvy, který má přímou souvislost s rostlinami. Staří Rusové totiž nevyráběli „vino“ z hroznů, ale z chleba a bylin, z nichž se vyluhovalo a od nichž dostalo svůj název (od strus. kořene *зель-* ‚obilí‘).¹¹¹

Bledost lidského obličeje může připomínat světle zelenou barvu, v takových kontextech má její pojmenování rovněž záporné konotace. Člověk trpící nevolností, únavou nebo chorobou má tzv. *zdravou lesní barvu* a v tomto smyslu stojí zelená v protikladu k červené, aktivní a „živočišné“ barvě. „Zdravá rostlina je zelená..., avšak zdravý člověk je červený,“ – píše I. Vaňková v *Kapitolách o barvách* [Vaňková 2005: 206]. Zatímco ve světě

¹⁰⁸ Zde a dále: jedná se o význam komponentu *zelený* / *зелёный*.

¹⁰⁹ *Зелёный змий* (záporné konotace) – 1. o alkoholu, alkoholických nápojích; 2. o opilství, alkoholismu [MOK].

¹¹⁰ Dalův slovník význam tohoto frazému vykládá jako označení alkoholického nápoje, vyráběného na chlebovém základě; jako synonymické výrazy uvádí *вино хлебное* dosl. ‚vino chlebové‘, *водка* ‚vodka‘, *горячее вино* ‚horké víno‘ [DAL].

¹¹¹ Potvrzuje to i výzkum V. Pochlebkina, který historii vodky věnoval samostatnou monografii (kap. 1.4), URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=46181>.

rostlinnosti označuje zelená vždy svěžest a radost, na těle člověka má pozitivní konotace jen v souvislosti s očima. Jak v české, tak v ruské frazeologii jsou přítomny výrazy, ve kterých se označení *zelený* / *зелёный* vztahuje ke špatnému fyzickému stavu člověka nebo k prožívání negativních emocí, jako jsou závist, žárlivost, zlost, nenávisť aj. (*je mu zeleno kolem žaludku, je celý zelený, позеленеть от злости / зависти* ‚zelenat zlostí / závistí‘). V ruském obrazu světa je zelená barva atributem neodolatelné tesknoty a nudy, např. *тоска зелёная* dosl. ‚zelená tesknota‘, *зелёная скука* dosl. ‚zelená nuda‘.

Význam ‚svobodný‘ je v naší sémantické struktuře odvozen od ‚zeleného světla semaforu‘, avšak má nejspíše starší původ, spojený se svobodným růstem zeleně. Srov. například český výraz *zelený věnec* (*vínek, věneček*) jako symbol panenství anebo svobodného stavu dívky, zvláště ve folklorních textech, viz například citát z novely *Babička* Boženy Němcové (a rovněž korpusový doklad):

(53) *Děvčata za dveřmi zpívaly smutným hlasem, aby si nenechala brát **vínek zelený**, jak si ho jednou sundat nechá, že se s ním více neshledá.*

V návaznosti na tento význam vznikly v současném českém jazyce nové frazémy, ve kterých pojmenování *zelený* označuje bezplatné služby, a to jsou *zelená (telefonní) linka* a *zelené (telefonní) číslo* [NSČ].

Specifickými pro českou frazeologii jsou i dva další významy lexému *zelený* odkazující na barvu oblečení – uniformu ve vojenské a lovecké sféře (*zelené mozky, zelená krev*). Vzhledem k tomu, že hlavním účelem uniformy je v obou případech maskování v přírodě, výběr její barvy má se zbarvením rostlin zřejmou souvislost.

Profil vymezený na základě bezprostředního vztahu k rostlinám se ukázal jako bohatší podle počtu přiřazených frazémů ve srovnání s profilem vycházejícím z jejich zbarvení. V rámci tohoto profilu mohou být zdrojem mapování jednak rostliny jako takové (‚pokrytý rostlinností‘, ‚připravený z rostlin‘), jednak jejich plody (‚nezralé plody‘), anebo přírodní svět obecně (‚jarní‘, ‚ekologický‘).

Podobně jako se o nezralých plodech říká, že jsou *zelené* / *зелёные*, i když v tomto počátečním stádiu růstu zrovna zelenou barvu nemají (např. nezralý černý rybíz může být červenavý), popisujeme na základě metaforického přenosu stejným adjektivem i nezkušeného člověka a také mládež, resp. mládí obecně (*zelené mládí, зелёный в крапинку* dosl.

‚tečkovaně zelený‘, tj. ‚zelenáč‘ [MOK]). V ruštině je známo spojení *зелёный фургон* dosl. ‚zelený furgon‘ označující mladého a nezkušeného učitele [MOK].¹¹²

Když se však v ruštině o něčem ironicky říká *зелен виноград* ‚zelený hrozen‘ (srov. v češtině *kyselé hrozny*) nemá to vztah k nezkušenosti. Znamená to předstírané pohrdání tím, čeho člověk nemůže dosáhnout. Tento frazém vznikl jako citát z Ezopovy bajky (v překladu I. Krylova) o lišce a hroznech, ve které se lišce nepodařilo dostat k hroznům. Pro útěchu si pak liška říká, že hrozny ani nejsou zralé a stejně by ji po nich trnuly zuby [MOK].¹¹³

Podle R. Tokarského se letní zeleň obvykle nepovažuje za nic zvláštního, nikoho nepřekvapuje, není žádnou novinkou. Oproti tomu je zeleň jarní vnímána jako první znamení znovuzrození života, radostné očekávání brzkých žní a naděje na bohatou sklizeň [Tokarski 1995: 130]. Z toho pramení další význam pojmenování zelené barvy ‚prospívající‘, metaforicky přenesený na lidský život. Tento význam byl zaznamenán pouze v české frazeologii, zejména v starších příslovích (*komu se nelení, tomu se zelení* [SSČ]; *jest na pastviskách zelených* ‚zbohatl‘ [ČP2])). Význam ‚jarní‘ byl však u pojmenování zelené barvy zaznamenán jenom v ruských frazémech (*зелёный прокурор* dosl. ‚zelený prokurátor‘, což znamená 1. jaro; 2. období přípravy k útěku z vězení; 3. útěk z vězení na jaře [MOK]), v české frazeologii není doložen.

Na závěr se podíváme na schémata znázorňující sémantickou strukturu označení *zelený* (viz schéma 12) a *зелёный* (viz schéma 13), a to v návaznosti na data výše uvedené tabulky 25.

---

¹¹² Etymologie tohoto výrazu pochází ze stejnojmenného filmu, přestože podle scénáře není hrdina učitelem, ale policistou.

¹¹³ Tento scénář můžeme potkat ještě u starořeckého bajkaře Ezopa, jenž poprvé popsal vnitřní rozpor, když člověk po něčem touží a přitom to nemůže dostat, nezbývá mu nic jiného, než se o svém cíli opovržlivě vyjadřovat. Třeba může člověk svůj neúspěch ospravedlňovat tím, že si ten úspěch ani moc nepřál.

Schéma 12: Sémantické schéma pojmenování **ZELENÝ** zkonstruované na základě frazeologie

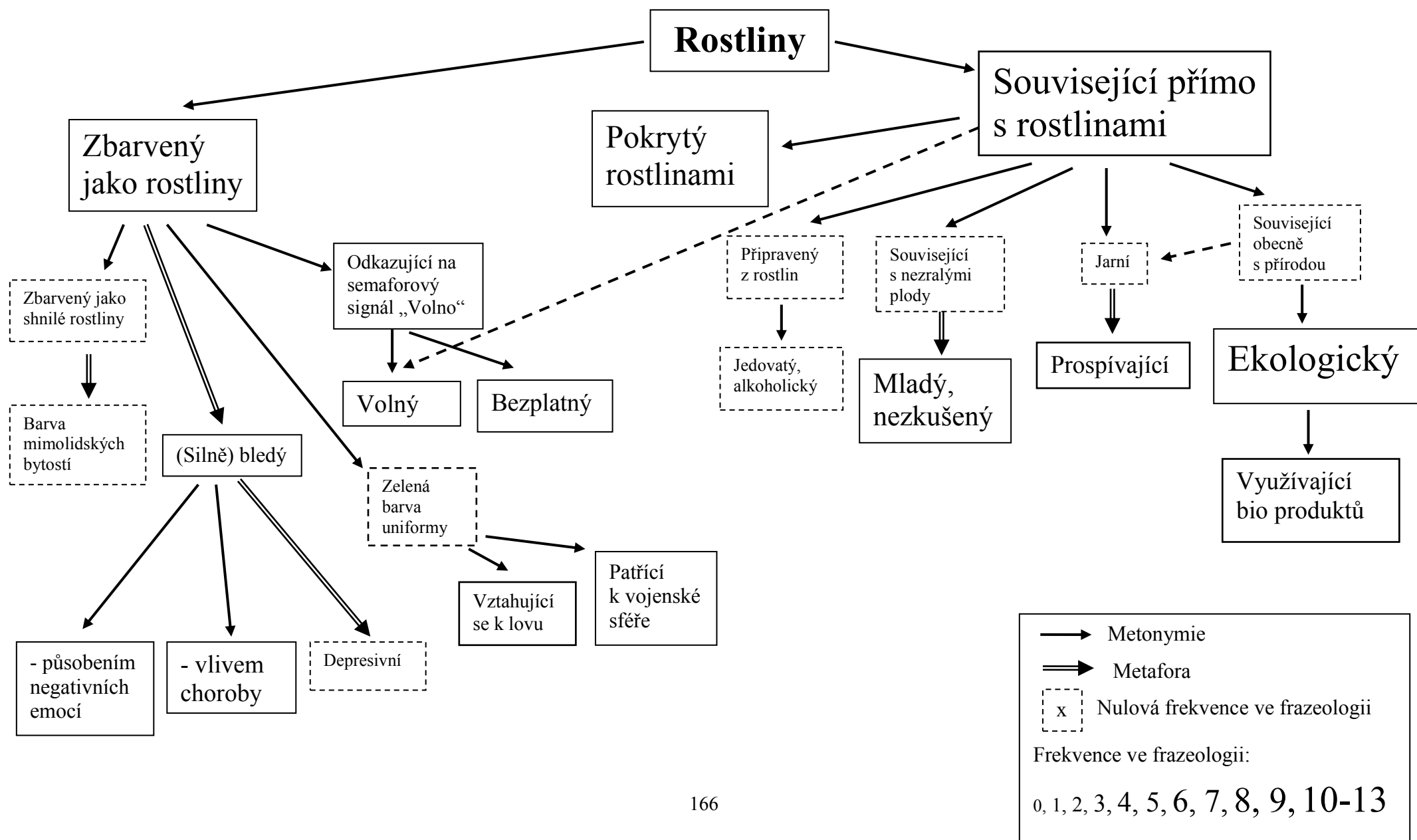
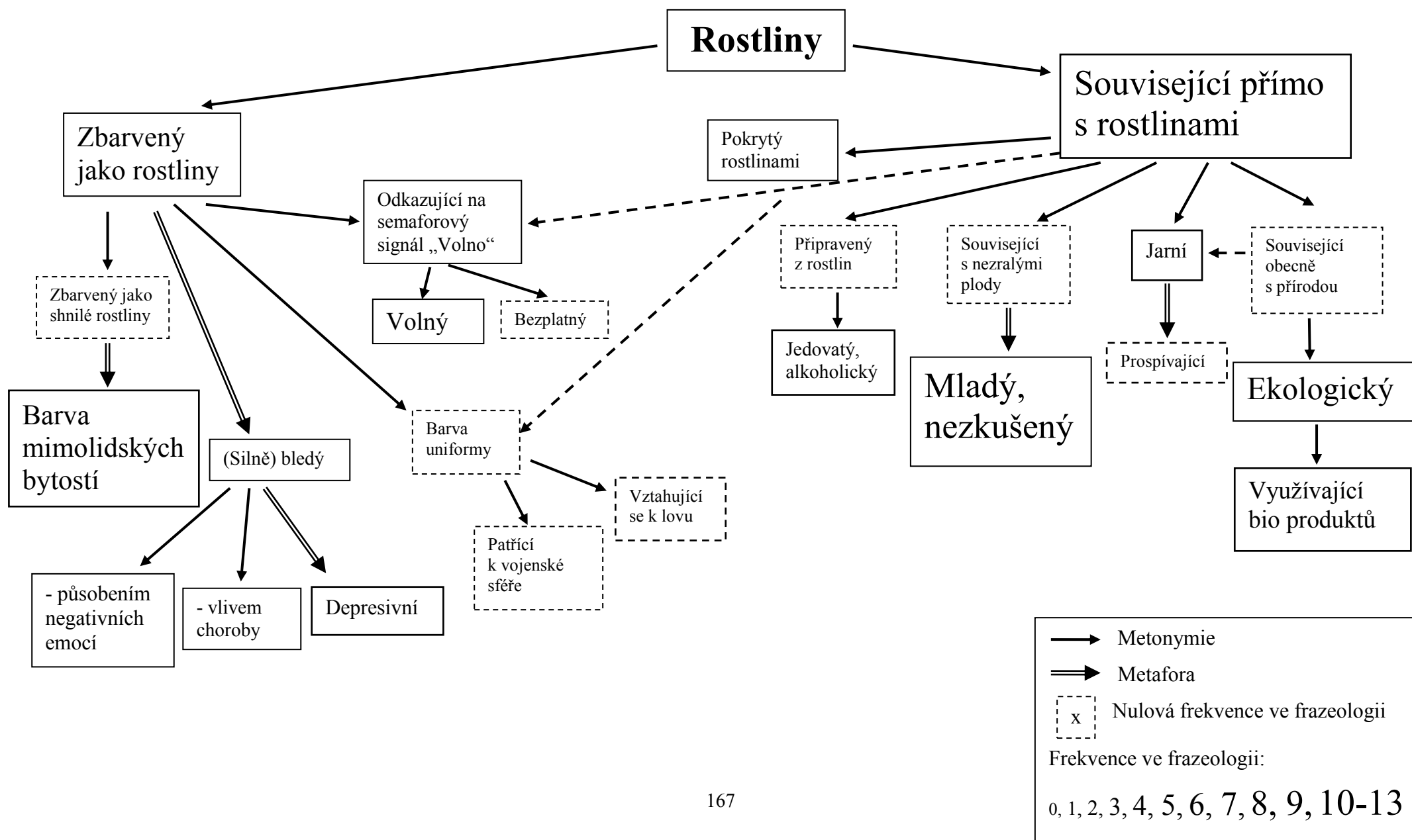

Schéma 13: Sémantické schéma pojmenování **ЗЕЛЁНЫЙ** zkonstruované na základě frazeologie

2.4.3. Shrnutí

Konceptualizace zelené barvy v češtině a ruštině je poměrně bohatá, lze v ní rozlišit jednotlivé profily. Především je sémantika označení *zelený* / *зелёный* spojená se svěží jarní rostlinností, od které se její konotace hyponymicky rozšiřují na nezralé plody a hyperonymicky na svět přírody obecně (*zelené myšlení* / *зелёное мышление*). Prostřednictvím konceptuální metafory se tyto konotace přenášejí na lidský všední život. Pojmenování zelené barvy se vyskytují ve frazémech vztahujících se k mládí, radostnému a nezkušenému (*zelené mládí*, *зелёный в крапинку* dosl. „tečkovaně zelený“, tj. „zelenáč“).

Tmavé odstíny zelené barvy vyvolávají negativní asociace spjaté s hnilobou a plísní, rozkladem organických věcí. Bledě zelená barva může připomínat bledost lidského obličeje, proto její pojmenování v kontextu některých frazémů souvisí s nevolností a chorobu, depresí, nebo také pocity závidění, zlosti a žárlivosti (*být vzteky zelený* / *позеленеть от злости*, *зелёная скука* dosl. „zelená nuda“).

Hlavním prototypem jak českého, tak ruského označení zelené barvy jsou nepochybně živé rostliny, resp. čerstvá tráva, což se zdá být platné i pro mnoho dalších jazyků. České pojmenování *zelený* a ruské *зелёный* mají společný praindoevropský původ, spojený s rostlinami. Podle některých zdrojů pocházejí ze stejného kořene i označení *žlutý* a *zlatý* [Fasmer 1973; Rejzek 2015]. Ostenzivní definice analyzovaných pojmenování v českých a ruských výkladových slovnících odkazují též na různé druhy nebo části rostlin, nejběžnějším referentem je tráva. Tento referent (lemma *tráva* / *трава*) se ukázal jako jeden z nejfrekventovanějších komparát v přirovnáních českého a ruského korpusu.

V sémantických schématech vymodelovaných pro obě pojmenování je východiskem prototyp (živé) rostliny, z něhož se šipky rozcházejí dvěma směry, odpovídajícími základním profilům sémantiky těchto označení. První profil se zaměřuje na zbarvení, které mají živé rostliny, druhý souvisí bezprostředně s rostlinnou říší.

Ukázalo se, že česká frazeologie obsahuje více slovních spojení vztahujících se k ekologii než ruská (např. *zelená politika* / *зелёная политика*, *zelená únava*, *zelená turistika*). Specifickými pro českou frazeologii jsou významy označení *zelený* odkazující na barvu uniformy ve vojenské a lovecké sféře (*zelené mozky*, *zelená krev*), dále význam „bezplatný“ (*zelená linka*, *zelené číslo*) a „prospívající“ (*komu se nelení*, *tomu se zelení*). Následující významy byly zaznamenány pouze v ruské frazeologii: „alkoholický“ (*зелёный змий* dosl. „zelený drak“, tj. 1. o alkoholu, alkoholických nápojích; 2. o opilství, alkoholismu

[MOK]), „depresivní“ (*тоска зелёная* dosl. „zelená tesknota“, tj. „smrtná tesknota“), „jarní“ (*зелёный прокурор* dosl. „zelený prokurátor“ mající tři významy: 1. jaro; 2. období přípravy k útěku z vězení; 3. útěk z vězení na jaře) a také význam „vztahující se k mimolidským bytostem“ (*зелёный хмырь* dosl. „zelený blaťák“).

2.5. Označení *žlutý* a *жёлтый*

„...Tento hřejivý účinek můžeme pozorovat nejživěji, když se zadíváme na krajinu, zejména v zimních šerých dnech, žlutým sklem. Oko je potěšeno, srdce se šíří, mysl se rozjařuje, je to, jako by nám vanulo vstříc bezprostřední teplo...“ [J. W. von Goethe 2004].

Žlutý je barvou skutečného a přirozeného světla. J. W. von Goethe považoval žlutou za jednu z nejzákladnějších barev spektra, stejně tak jako modrou. V jeho době panovala představa o harmonické rovnováze v přírodě, kde jsou všechny barvy umístěny mezi temnotou a jasností, bělostí a černí, pozitivním pólem dne a negativním pólem noci. Přitom se žlutá barva chápala jako nejbližší světlu, jasnosti a bělosti, zatímco modrá barva patřila černi: „Žlutá je světlo, které zvlhčila tma, modrá je temnota oslabená světlem“ [Goethe 2004: 41]. Podle Goetha vzniká žlutý nejnepatrnějším zmírněním světla.

Jakožto nejbližší slunečnímu světlu vyvolává žlutá barva především pocit radosti a tepla. I když se obvykle uvažuje, že hlavním zdrojem této barvy v přírodě je pro člověka slunce, ono v podstatě není přímo žluté, navíc je jeho pozorování ztíženo oslněním. Nehledě na to má slunce na obrázcích (hlavně dětských) tradičně žluté zabarvení, a i proto, tj. v souvislosti se sluncem, patří žluté radostné asociace [Vaňková 2005: 225]. Dalším objektem, od kterého žlutá převzala pozitivní asociace, je zlato – jeden z nejvzácnějších a nejšlechetnějších, snad i nejznámějších drahocenných kovů. V češtině i v ruštině se adjektiva *žlutý* / *жёлтый* a *zlatý* / *золотой* navzájem ovlivňují, jejich etymologie a sémantika jsou těsně propojeny. Slovo *zlatý* může označovat odstín žluté barvy, „zlaté je to, co je krásně žluté“ [tamtéž]. V obou jazycích se při popisu toho, co je žluté a současně na člověka příjemně působí, častěji vybírá přívlastek *zlatý* (v ruštině spíše *золотистый*) než *žlutý*, např. *zlaté sluníčko* / *золотистое солнышко*, *zlatý písek* / *золотистый песок*, *zlaté vlasy* / *золотистые волосы* [Tokarski 1995: 109; Rachilina 2000: 185].

Jako mnoho jiných barev má však žlutá kromě pozitivních i určité negativní konotace. To se vztahuje k tmavším anebo kalným odstínům žluté. Zatímco zelená ve světě rostlin popisuje barvu, jakou mají listy a tráva v počátečním stadiu růstu, tedy když jsou živé a svěží, žlutá je v tomto smyslu jejím protikladem a odpovídá uschlým a uvadlým rostlinám,

podzimnímu listí.¹¹⁴ Podobně tomuto přírodnímu procesu vadnutí časem žloutne také bílý papír, máme pak i *zežloutlé* (rus. *пожелтевшие*) časopisy, tapety apod.

Ve vztahu k člověku je žlutá rovněž barvou stárnutí a choroby, výraznější bledosti, popř. některých negativních emocí, při kterých obličej bledne a nabývá žlutavého odstínu.

Podle J. Baleky pochází negativní symbolika žluté barvy ze starověku, kdy byla čistá žlutá barviřským způsobem stěží dosažitelná. Syté a na světle stálé barvivo se dalo získat pouze z drahocenného a nákladného šafránu; a jedinou látkou, na které žlutá vypadala jasně, bylo sněhobílé hedvábí [Baleka 1999: 20–22]. Jinak zůstávala žlutá barva kalná, působila převážně ušpiněně. Taková nečistá a zejména zelenavá žlutá odpuzuje, vyvolává představu hnisu a hniloby. Žlutě se musely často oblékat ženy katů a kacířů, Židé, svobodné matky a zrádci (např. Jidáš je u mnoha malířů zobrazován ve žlutém) [tamtéž: 24]. Žlutá vlajka varovala před morem, podobně jako žlutý klobouk a Davidova hvězda před židovskou vírou. Výstražné znamení má žlutá i dnes v dopravním systému, popř. na semaforu, a také v systému označení bezpečnosti práce, a to v kombinaci s černou, např. k signalizaci radiace nebo vysokého napětí.

Na tento jev upozorňuje i J. W. von Goethe ve zmíněné *Nauce o barvách*: „Přeneseme-li žlutou barvu na nečisté a méně cenné povrchy, jako na obyčejné sukno, plst' apod., kde nemá možnost se objevit s plnou energií, vznikne takový nepříjemný účinek. Nepatrným a neznatelným posunem se změni krásný dojem ohně a zlata v pocit čehosi zašpiněného, a barva cti a slasti se zvrátí v barvu hanby, ošklivosti a nevolnosti. Tak asi vznikly žluté klobouky bankrotářů, žluté kruhy na pláštích Židů; také takzvaná barva paroháčů je vlastně jenom špinavá žlutá“ [Goethe 2004: 39].

Sémanticky jsou pojmenování zelené a žluté barvy v mnoha jazycích vzájemně propojena. V hierarchii B. Berlina a P. Kaye se spolu nacházejí na třetí úrovni, což svědčí o tom, že se objevují v jazyce těsně po sobě, stejně jako označení pro černou a bílou barvu. Významově, popř. prototypicky, odkazují především na svět rostlin, obě se užívají při popisu nezdravého stavu člověka, bledosti tváře.

Sémantika pojmenování žluté barvy, podobně jako u označení *zelený* a *зелёный*, by měla odrážet její symbolickou dimenzi, tj. přírodního jasu a světla na jedné straně, a vadnutí, stárání a choroby na straně druhé. Následný výzkum sémantiky označení *žlutý* a *жёлтый* tento předpoklad ověří.

---

¹¹⁴ V rámci sémantického okruhu „příroda“ je žlutá sice barvou mnohých květů (pampelišek, blatouchů, tulipánů aj.), avšak primární se zdají být její konotace s uschlými rostlinami spjaté s opozicemi jarní vs. podzimní rostlinnost čili zelený vs. žlutý, viz 2.5.1.

2.5.1. Určení prototypů

V souvislosti s angličtinou uvádí A. Wierzbicka jakožto prototypy označení *yellow* slunce a denní světlo [Wierzbicka 1996: 266].

X is yellow

když člověk vidí věci jako X, mohou mu připomínat slunce;

občas je člověk schopen vidět mnoho věcí,

když člověk vidí věci jako X, mohou mu to připomínat.

Ve vztahu k výše uvedené definici však autorka upřesňuje, že konotace pojmenování *yellow* se sluncem nejsou natolik zjevné, jako jsou sémantické vztahy mezi označením *green* a rostlinami nebo označením *blue* a nebem, neboť jsou ukryty hlouběji v podvědomí mluvčích. Zdaleka ne vždycky je žlutá mluvčími považována za barvu slunce, přesto se o ní uvažuje jako o „slunečné“ [tamtéž: 264].

V polštině má pojmenování žluté barvy podle R. Tokarského dva prototypy: slunce a podzimní přírodu [Tokarski 1995: 96, 108]. Přitom autor zdůrazňuje, že žlutá podzimní přírody může mít jak pozitivní, tak i negativní konotace. V některých kontextech polštiny se jeví jako příznak krásy přírody, zralosti, vyvrcholení léta, jindy naopak jako smutné stáří, umírání, předvěst konce, příchod zimy – a právě tyto negativní asociace převažují [tamtéž: 110, srov. Vaňková 2005: 228]. K. Waszakowa sdílí názor na to, že prototyp označení *żółty* je k nalezení především ve světě podzimní rostlinnosti (uschlé, uvadlé rostliny), do pole jeho prototypických pojmů zařazuje kromě slunce také žluté květiny a žloutek [Waszakowa 2003b: 116–118].

Pro české pojmenování *žlutý* naznačuje I. Vaňková dva prototypy: slunce a podzim v přírodě, a rovněž poukazuje na důležitou roli sémantického okruhu spjatého s člověkem, přesněji se zabarvením jeho pleti z důvodu špatného fyzického či psychického stavu [Vaňková 2005: 232]. K tomu však poznamenává, že nehledě na to, že je slunce v českém obrazu světa prototypem označení *žlutý*, tradičním atributem slunce je v češtině adjektivum *zlatý*, ne *žlutý* (též v ruštině, viz [Rachilina 2000: 185; Kustova, Rachilina 2003: 33] a v polštině [Tokarski 1995: 111], srov. [Steinval 2002: 68–69, cit. in Biggam 2012: 216]).

G. Kustova a J. Rachilina ve společném článku věnovaném ruským pojmenováním zelené a žluté barvy uvádějí jeden prototyp označení *жёлтый*, a to jsou uvadlé rostliny [Kustova, Rachilina 2003: 33].

2.5.1.1. Etymologie

Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole o zelené barvě, označení *žlutý* / *жёлтый* a *zelený* / *зелёный*, a také slova *zlato* / *золото* i *žluč* / *желчь* pocházejí ze stejného indoevropského kořene **g^hel-* [Fasmer 1973; Rejzek 2015] (viz odd. 2.4.1.1).

G. Javorska v článku o ukrajinském pojmenování *зелений* vyjadřuje předpoklad, že význam zmíněného indoevropského kořene byl sémanticky spjat s triádou „život – smrt – plodnost“, tedy s vegetačním kultem a symbolikou rostlin. Tento kořen prý sloužil jak pro popis barvy mladých a svěžích rostlin, tak i rostlin zežloutlých a uschlých. Jeho rozštěpení se uskutečnilo až ve stadiu postupného rozvoje slovanských jazyků [Pivtorak 1969: 80, cit. in Javorska 2003: 39].

2.5.1.2. Výkladové slovníky

Ani v jednom z námi zohledněných výkladových slovníků češtiny nebylo slunce ani podzimní listí v ostenzivní definici adjektiva *žlutý* zmíněno. Jungmannův slovník popisuje význam slova *žlutý* spíše z fyzikálního pohledu a upřesňuje pozici příslušné barvy ve spektru. Současné výkladové slovníky (PSJČ, SSJČ a SSČ) uvádějí navzájem podobné výklady, které odkazují na síru, květy pampelišky a blatouchu jakožto prototypy tohoto označení (viz tab. 26).

Tabulka 26: Reference označení *žlutý* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
mající barvu jasnou, která po bílé nejvíce světla odráží a která, když se paprsek sluneční skrze prisma propustí, mezi červenou a zelenou uprostřed jest	nemá definici	mající barvu <u>síry</u> , květů <u>pampelišky</u> , <u>blatouchu</u> , <u>ohnice</u> apod.	mající barvu jako <u>síra</u> , květy <u>pampelišky</u> , <u>blatouchu</u> apod.	mající barvu jako <u>žloutek</u> , <u>květ pampelišky</u> , <u>síra</u>

Ve výkladových slovnících ruštiny je nejběžnějším referentem označení *жёлтый* slovo *золото* ‚zlato‘ a také sousloví *яичный желток* ‚vaječný žloutek‘. Slovo *солнце* ‚slunce‘ je uvedeno pouze v definici staršího Dalova slovníku (viz tab. 27).

Tabulka 27: Reference označení *жёлтый* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrievův slovník
mající barvu slunce, <u>zlata</u>	mající barvu spektra mezi oranžovou a zelenou, barvu <u>vaječného žloutku</u> , <u>zlata</u>	mající barvu <u>vaječného žloutku</u>	nemá definici	mající barvu <u>vaječného žloutku</u> , <u>zlata</u>

2.5.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

V předchozích oddílech jsme se snažili podchytit základní prototypické reference označení *žlutý* a *жёлтый*, jež jsou vymezeny v odborné literatuře, pak v etymologických a výkladových slovnících. Každý z těchto zdrojů poukazoval na odlišné pojmy. Nyní se obrátíme ke korpusovým datům, abychom na základě analýzy kolokability zkoumaných pojmenování posoudili, které z jejich referencí jsou nejčastější v současném úzu češtiny a ruštiny.

Tabulka 28: Nejfrekventovanější reference označení *žlutý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>žlutý</i> + <i>jak(o)</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>žlutý</i>	<i>žlutý</i> + <u>substantivum</u> (<i>Inst</i>) / <i>žlutý</i> + <i>od</i> + <u>substantivum</u> (<i>Gen</i>)
Počet relevantních dokladů	82	405	8 / 13
Reference	Ovoce a zelenina (<i>citron</i> / <i>citrón</i> 5, <i>kukuřice</i> 2, <i>dýně</i> 1) 10	<i>citronově</i> / <i>citrónově</i> 81	Rostliny (<i>lišejník</i> 1, <i>strniště</i> 1) 3 / <i>nikotin</i> 4
	Květiny (<i>šafrán</i> 2, <i>petrklič</i> 1) 9	<i>kanárkově</i> 53	– / <i>cigareta</i> 2 ;

				<i>tabák</i> 2
	Zlato (zlato 4, dukátek 1) 5			<i>slámově</i> 51
	<i>vosk</i> 4	<i>pergamen</i> 4	<i>máslo</i> 4	<i>sírově</i> 40

Nejfrekventovanější kolokáty z každé vyhledávané konstrukce jsou představeny v tabulce 28. Nízký počet relevantních přirovnání souvisí s relativně nízkou frekvencí lemmatu *žlutý* v českém korpusu ve srovnání s ostatními názvy barev (viz tab. 13a v odd. 2.3).¹¹⁵ Vzhledem k tomu, že ve frekvenčním seznamu komparát přirovnání se nachází více lemmat se stejně nízkou frekvencí, jako vhodný způsob analýzy se zde nabízí jejich třídění do sémantických skupin. Nejčastěji se pojmenování *žlutý* přirovnává k názvům žlutých druhů ovoce a zeleniny, z toho má nejvyšší frekvenci – což je ovšem pouhých pět dokladů – slovo *citron* (3) / *citrón* (2). O jeden výskyt nižší frekvenci – čtyři doklady – mají substantiva *zlato*, *vosk*, *pergamen* a *máslo*.

Pokud zohledníme v rámci každé sémantické skupiny souhrnnou frekvenci, na nejvyšší pozici jsou umístěny názvy žlutého ovoce a zeleniny (kromě zmíněného kolokátu *citron* (5) také *kukuřice* (2) a *dýně* (1)), ve druhé shora pak názvy žlutých květín (*šafrán* (2), *petrklič* (1), *slunečnice* (1), *pampeliška* (1) aj.).

Slovo *slunce* se v roli komparáta korpusových přirovnáních vyskytlo třikrát a k tomu ještě jednou ve zdrobnělé formě *sluníčko*. Jak je patrné z dokladů 54 a 55, adjektivum *žlutý* může výslovně referovat ke slunci a mít přitom pozitivní konotace.

(54) *V zahrádce bylo plno zvířat: medvěd, **žlutý jako slunce** a velmi hodný; kůň jménem Pustina...*

(55) *Máslo je tam **žluté jako sluníčko** a smetana na hladině mléka v konvi tak hustá, že na ni klidně můžete postavit sklenici s vínem.*

Pokud však má označení *žlutý* funkci bezprostředního přívlastku slova *slunce*, vykazuje v takových kontextech spíše negativní konotace [srov. Vaňková 2005: 219]:

(56) ***Slunce žluté jako citron** vykukovalo z mraků nad holými zkroucenými větvemi vysokých stromů, které se vypínaly vysoko k nebi.*

¹¹⁵ Srov. frekvenci lemmat v korpusu SYN2005-10: *zelený* – 31.338, *červený* – 29.891, *modrý* – 24.154, *žlutý* – 14.502, *rudý* – 11.856, *růžový* – 9.743 – viz tab. 13a v odd. 2.3.

Také je v českém korpusu dvakrát doloženo komparátum *pivo* ve vztahu k barvě vlasů a vousů (viz. např. 57):

(57) *Měl krátké vousy **žluté jako pivo**, liščí kožich a buřinku.*

V některých korpusových přirovnáních konotuje pojmenování *žlutý* příslušníky mongoloidní rasy, např. Číňany (srov. jejich hovorové označení *žlutí*, a též frazém *žluté plemeno*), viz 58. Mezi charakteristické rysy této rasy patří světlá až snědá pleť, jejíž odstín bývá metonymicky pojmenováván adjektivem *žlutý* (srov. *černé / rudé plemeno*).

(58) *Slečna Guimardová... mně však připadala ošklivá, protože byla **žlutá jako Číňan** a měla velké vyboulené oči.*

Metaforicky se pojmenování *žlutý* občas přirovnává i k abstraktním pojmům, jako je například žárlivost, která je tradičně asociována se žlutou barvou (viz 59).

(59) *Tahle moje bryčka je **žlutá jako žárlivost**.*

Referenty z výkladových slovníků češtiny – síra, pampeliška, blatouch – se v korpusových přirovnáních neukázaly jako frekventované kolokáty, srov. *síra* (0), *pampeliška* (1), *blatouch* (1).

V adverbálních konstrukcích je nejčtenějším kolokátem lemma *citronově* (55) / *citronově* (26). Přibližně v polovině dokladů s adverbiem *slámově* se jedná o barvu vlasů, brady nebo vousů (viz např. 60).

(60) *Přes týden se neholil a kolem brady mu trčely **slámově žluté** vousy.*

Výrazně negativní konotace má spojení *sírově žlutý*,¹¹⁶ v kontextech jeho výskytů se projevuje pesimistická nálada autora nebo hrdiny, viz 61, 62.

(61) *Do západu strašidelně bledě **sírově žlutého** slunce zbývá odhadem tak hodina, hodina a čtvrt.*

(62) *Dvojice **sírově žlutých** očí bez zorniček proniká každým pórem jako hrot meče.*

Je potřeba se zmínit i o některých adverbích z těch, která nebyla zařazena do počtu relevantních z hlediska zaměření tohoto dílčího výzkumu na prototypy, jako jsou například *zářivě* (62), *svítivě* (17) a *oslnivě* (9). V perspektivě následné sémantické analýzy pojmenování *žlutý* jsou však pro nás pozoruhodná. Jejich četný výskyt potvrzuje spjatost žluté barvy (zastoupené adjektivem *žlutý*) v českém obrazu světa „se světlem, září, jasnem a sluncem“ [Vaňková 2005: 225].

---

¹¹⁶ Viz ukázka odstínu „sírově žlutý“ ze vzorkovnice barev RAL (classic), což je celosvětově uznávaný standard pro stupnici barevných odstínů, který se používá především v průmyslové výrobě interiérových či exteriérových nátěrových hmot a stavebnictví obecně: <http://www.vzornikral.cz/ral-1016>.

Odkaz na ushlé rostliny potkáváme v dokladech s instrumentálovými konstrukcemi (viz 63, 64). V českém korpusu se jich vyskytlo jenom osm, přitom každý s odlišným kolokátem, tj. ani jeden kolokát se nezopakoval.

(63) *Pole byla šedohnědá hlinou a **žlutá strništěm** a z domů ve vsi stoupaly sloupy kouře do stále chladnějšího vzduchu.*

(64) *Kraj byl **žlutý létem** a rolníci svázeli obilí druhé žně a navečer vodili napájet dobytek a pastýři pískali na dvojité flétny.*

V jednom ze zmíněných osmi dokladů je prostřednictvím instrumentálové konstrukce popsána lidská bledost z důvodu špatného psychického stavu (metonymický obrat, srov. 2.2.1.3, 2.3.1.3, 2.4.1.3):

(65) *Kubánec byl celý **žlutý utrpením**, ale neměl se k tomu, aby vstal...*

O něco více bylo v českém korpusu zaznamenáno genitivních konstrukcí s komponentem *žlutý*. Nejčastěji jsou užívány pro popis zbarvení lidských prstů (či rukou) vlivem kouření (*žlutý od nikotinu* (4) / *cigaret* (2) / *tabáku* (2)).

Tabulka 29: Nejfrekventovanější reference označení *жёлтый* v korpusu NK RJ

Konstrukce	<i>жёлтый</i> + как/словно + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>жёлтый</i>	<i>жёлтый</i> + от + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	154	130	119
Reference	<i>лимон</i> ‚citron‘ 16	<i>золотисто</i> ‚zlatavě‘ 85	Kouření (<i>табак</i> ‚tabák‘ 16, <i>никотин</i> ‚nikotin‘ 5) 26
	<i>воск</i> ‚vosk‘ 15	<i>янтарно</i> ‚jantarově‘ 24	Negativní emoce (<i>злость</i> ‚vztek‘ 5, <i>досада</i> ‚rozhořčení‘ 1) 10
	<i>янтарь</i> ‚jantar‘ 9	<i>солнечно</i> ‚slunečně‘ 12	<i>время</i> ‚čas‘ 9
	<i>масло</i> ‚olej‘ 8	<i>канареечно</i> ‚kanárkově‘ 2	<i>старость</i> ‚stáří‘ 6

Počet přirovnání a instrumentálních konstrukcí s pojmenováním *жёлтый* nalezených v ruském korpusu se ukázal jako větší oproti výsledkům českého korpusu. Shodně s tím je zde vyšší frekvence jednotlivých kolokátů, proto nebylo tentokrát nutné vyhledávat referenty blízkého sémantického okruhu a následně je třídit do skupin – zobecněných prototypů, jak jsme postupovali při sestavování tabulky 28.

Nejfrekventovanějším lemmatem z těch, ke kterým se přirovnává pojmenování *жёлтый*, je *лимон* ‚citron‘ (16), stejně jako *citron* / *citrón* v přirovnáních s komponentem *žlutý* (viz tab. 28). Pouze o jeden doklad méně činí frekvence komparáta *воск* ‚vosk‘ (15). Na rozdíl od slova *лимон* je jeho kolokabilita většinou – v 11 dokladech (tj. 73 %) – soustředěna kolem názvů částí lidského těla, zejména v kontextu chorobné bledosti (viz 66):

(66) *В слабом мерцании зари, стоя на коленях, старшая сестра долго целовала неподвижные, худые и желтые, как воск, руки девочки.*

‚Ve slabém třpytu úsvitu starší sestra klečela a dlouho líbala dívčiny nehybné, hubené a jako vosk žluté ruce.‘

Totéž platí i pro český ekvivalent – *vosk*: ze čtyř korpusových dokladů obsahujících přirovnání s tímto komparátem tři se vztahují k lidské bledosti, viz např. 67.

(67) *Isador ležel na zádech na posteli, obličej měl žlutý jako воск.*

Mezi doklady ruského korpusu byly nalezeny dva, v nichž se pojmenování *жёлтый* přirovnává k názvům určitých národností – Mongolům a Číňanům (viz 68). V českém korpusu byly zaznamenány rovněž dva doklady, ve kterých se označení *žlutý* přirovnávalo k výrazům *Číňan* a *Číňanka* (viz výše 58).

(68) *Желтые, как монголы, с таким же разрезом глаз, брюшки отвисшие, зубы, как из голливудского фарфора, зато руки мускулистые, усиленные серьезными когтями.*

‚Byli žlutí jako Mongolové, se stejně šikmýma očima, břicha měli povislá, zuby jako z hollywoodského porcelánu, přitom ruce měli namakané, zesílené pěknými drápy.‘

Uveďme zde i příklad abstraktního komparáta označení *жёлтый*, je to *измена* ‚zrada‘ (69). Stejně jako v českém korpusu, pokud je přirovnání zkonstruováno na základě metaforického obratu, vždy jsou přitom zvýrazněny záporné konotace pojmenování žluté barvy:

(69) *Слава разглядела тропинки из разбитых кирпичей, сквозь которые прорастала трава и желтая, как измена, мать-и-мачеха.*

„Slava poznala cestičky z rozbitých cihel, skrz které klíčila tráva a podběl **žlutý jako zrada.**“

V heslech ruských výkladových slovníků je prvotní význam adjektiva *жёлтый* popsán prostřednictvím odkazu na barvu zlata, vaječného žloutku a slunce. Korpusová data však prototypičnost těchto pojmů nepotvrdila: komparáta *золото* „zlato“ a *солнце* „slunce“ se v přirovnáních k lemmatu *žlutý* vyskytla u každého z nich čtyřikrát, *желток* „žloutek“ pouze třikrát.

Podle dat NKRJ je nejběžnějším a zřejmě nejoblíbenějším odstínem žluté barvy v současném ruském úzu zlatavý. Ve více než polovině relevantních dokladů obsahujících ve své struktuře adverbialní konstrukce se v roli kolokátu vyskytlo adverbium *золотисто* „zlatavě“ (85). Výraz *солнечно жёлтый* „slunečně žlutý“ (12), i když je mnohem méně frekventovaný, se zdá být pro ruštinu také běžný. Propojenost žluté barvy se zlatem a sluncem je tedy přítomná i v ruském obrazu světa.

Adverbium *канареечно* „kanárkově“ (2) je jediné z druhého sloupce tabulky 29, jehož český ekvivalent se ukázal také mezi nejfrekventovanějšími kolokáty adverbialních konstrukcí v tabulce 28. Frekvence ruského adverbia je ovšem natolik nízká oproti kolokátům prvních tří položek frekvenčního seznamu, že se nedá zohlednit ani jako typická reference pro označení *жёлтый*.

Z nerelevantních adverbialních kolokátů analyzovaných konstrukcích tvoří větší část adverbia, která se vztahují k negativní straně sémantiky označení *жёлтый* (*грязно* „špinavě“ (64), *ядовито* „jedovatě“ (29), *болезненно* „chorobně“ (3), *отвратительно* „hnusně“ (3), *мёртвенно* „mrtvolně“ (2) aj.), adverbia s pozitivními konotacemi se zde vyskytují jen ojediněle (*нежно* „něžně“ (13)).

Třetí sloupec tabulky 29 uvádí názvy referentů, jejichž vlivem v ruském obrazu světa žloutne člověk, rostliny anebo neživé předměty. Horní pozici zde zaujímají kolokáty související s kouřením, stejně jako v genitivních konstrukcích s českým adjektivem *žlutý* (viz tab. 28), zejména *табак* „tabák“ (16). Žluté tabákem jsou podle kontextu korpusových dokladů z NKRJ nejčastěji též lidské prsty (viz 70), dále pak také nehty, zuby a obličej.

(70) Он не узнал мертвого, но руку с восковыми, **желтыми от табака** пальцами приметил.

„Mrtvého nepoznal, ruku s voskovými prsty, žlutými tabákem však postřehl“.

Nejčastěji doložený název negativní emoce, jejímž prožíváním člověk bledne až do žluta, neoznačuje ani závist, ani žárlivost (tyto pojmy ani nebyly zaznamenány mezi kolokáty instrumentálních konstrukcí), nýbrž vztek, verbalizovaný několika sémanticky blízkými výrazy: *злость* (5) / *злоба* (1) ‚zlost, hněv‘, *бешенство* ‚zběsilost‘ (1).¹¹⁷ Dalšími příklady referentů označujících negativní lidské pocity z tohoto okruhu jsou *страх* ‚strach‘ (1), *горечь* ‚zármutek‘ (1) a *досада* ‚mrzutost‘ (1).

Kolokáty umístěné na třetí a čtvrté pozici – *время* ‚čas‘ (9) a *старость* ‚stáří‘ (6) – se v korpusových dokladech vyskytují v kontextu popisu starých předmětů, zejména papíru (viz 71, 72), což je typické užití pojmenování žluté barvy nejenom v ruštině [Kustova, Rachilina 2003: 27], ale i v dalších jazycích, srov. [Waszakowa 2003c: 170].

(71) *Я видел, как Ларт водит пальцем по желтым от времени свиткам, разглаживает их ладонями, что-то объясняет серьезно...*

‚Viděl jsem, jak Lart jezdí prstem po svitcích žlutých časem, dlaněmi je urovnává, něco vážně vysvětluje...‘

(72) *Мелькали и оставались позади огромные, желтые от старости тополя...*

‚Obrovské topoly žluté stářími se míhaly a zůstávaly vzadu...‘

---

¹¹⁷ Tyto výsledky jsou v rozporu s tvrzením V. Kulpiné a také G. Kustové a J. Rachiliné, že v ruštině se v kontextu popisu lidské bledosti způsobené pocitem zlosti čili vzteku neuzivá pojmenování *жёлтый*, nýbrž *зелёный* [Kulpina 2001: 139; Kustova, Rachilina 2003: 30].

2.5.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

V hierarchickém systému B. Berlina a P. Kaye je základní pojmenování žluté barvy umístěno spolu s pojmenováním zelené barvy na třetí úrovni. Frekvence jejího pojmenování v české a ruské frazeologii se však ukázala být nižší, než předpokládá její pozice v Berlinově a Kayově hierarchii. V české frazeologii patří pojmenování *žlutý* sedmá pozice, tedy až po označení *zelený*, *modrý* a *šedý* / *šedivý*. Analogické postavení má označení *жёлтый* ve frekvenčním seznamu ruských pojmenování sestaveném na základě frazeologie (viz tab. 3 v odd. 3.2.2).

Na základě provedeného výzkumu byly jako prototypy označení *žlutý* a *жёлтый* definovány následující pojmy: citron, zlato a uvadlé či uschlé rostliny. Třetí jmenovaný prototyp – uvadlé rostliny – se stal pramenem rozsáhlejšího řetězce, zahrnujícího významy s převážně negativními konotacemi (viz tab. 30).

Tabulka 30: Seznam dílčích významů označení *žlutý* a *жёлтый* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémeh

Významové odvozeniny z prototypů označení žluté barvy (citron, zlato, uschlé rostliny)	Počet výskytů ve frazémeh	
	českých (<i>žlutý</i>)	ruských (<i>жёлтый</i>)
1. Zbarvený jako citron, zlato <i>žlutá karta</i> / <i>жёлтая карточка</i> , <i>žlutý anděl</i> , <i>žlutý chléba</i> , <i>жёлтый уголь</i> dosl. 'žluté uhlí' (o slunci)	11	5
2. Zbarvený jako uschlé rostliny a listí („špinavá žlutá“) <i>жёлтенькая бумажка</i> dosl. 'žlutácký kus papíru', <i>жёлтый песок</i> dosl. 'žlutý písek'		2
2.1. Bezradostný, ubohý <i>жёлтенькая жизнь</i> dosl. 'žlutoučkový život'		1
2.2. (Nemravné se chovající, mající „ušpiněnou“ morálku)		
- falešný <i>žlutácké odbory</i> / <i>жёлтые профсоюзы</i> , <i>жёлтая пресса</i> dosl. 'žlutá média'	1	2
- symbolizující nevěru, zradu <i>приколоть жёлтый цвет</i> dosl. 'přišpendlit někomu žlutou barvu', tj. 'zradit někoho'		1
- spojený s prostitucí <i>žlutá knížka</i> , <i>жёлтый билет</i> 'žlutý průkaz'	1	1

- spojený se znásilněním <i>поднести жёлтый хайратник</i> dosl. ‚věnovat žlutý obvaz‘, tj. ‚zprznit‘		1
- spojený s duševními chorobami <i>жёлтый дом</i> dosl. ‚žlutý dům‘, tj. ‚blázinec‘		1
2.3. Vztahující se k lidské pleti		
2.3.3. Patřící k mongoloidní rase <i>žluté plémě / жёлтая раса</i> , <i>žluté nebezpečí / жёлтая опасность</i>	2	2
2.3.4. Bledý, chorobný <i>žlutá zimnice / жёлтая лихорадка</i>	2	2
	Celkem:	
	17	18

Ve výše uvedené tabulce 30 všechny frazémy, ve kterých je význam pojmenování žluté barvy pozitivní či neutrální, spadají do jediného horního políčka – ‚zbarvený jako citron a zlato‘, – v české frazeologii na rozdíl od ruské tvoří tyto výrazy většinu. Více než polovina významů odvozených od negativních prototypů žluté barvy se vyskytuje pouze v ruské frazeologii u označení *жёлтый*. Toto ruské pojmenování je ve srovnání se svým českým protějškem mnohem více zatíženo negativními konotacemi. Nicméně i v ruské frazeologii, pokud porovnáme počet přiřazených frazémů u jednotlivých významů, ten největší rovněž patří významu ‚zbarvený jako citron, zlato‘. Obecně vzato není totiž sémantika pojmenování žluté barvy natolik negativní, jak by se to mohlo zdát na první pohled.

Když se o někom řekne v češtině, že *má ještě žluté u zobáčku*, anebo v ruštině, že je ještě *желторотый птенец* dosl. ‚žlutozobé kuřátko‘,¹¹⁸ metaforicky se tím míní mladý a nezkušený člověk. Přestože se tyto frazémy nejčastěji užívají v kontextu pohrdání takovými lidmi [srov. Kulpina 2001: 133], význam mládí a nezkušenosti sám o sobě negativní konotace nemá.

(73) *Нас надули! Провели, словно желторотых птенцов...*

‚Ošidili nás! Oblafli, jako kdybychom měli žluté u zobáčku / mléko na bradě...‘

¹¹⁸ Srov. český výraz *mít (ještě) mléko na bradě / teče komu (ještě) mléko po bradě* [RČFS].

Za spíše neutrální zde považujeme i sémantiku pojmenování *žlutý* / *жёлтый* ve výrazu *žlutá karta* / *жёлтая карточка*¹¹⁹ spjatou s upozorněním čili výstrahou, etymologicky navazovanou na semaforový signál.

V některých frazémech může pojmenování žluté barvy odkazovat na zlato, například *žlutý kov* ‚zlato‘, nebo *žlutý ďábel* / *жёлтый дьявол*, což také znamená ‚zlato‘ nebo ‚dolary‘, jenomže v kontextu podmaňování lidí (negativní konotace zde nese druhé slovo, *žlutý* / *жёлтый* označuje zlato jako takové).

Negativní asociace pojmenování žluté barvy souvisejí se vzhledem uschlých rostlin, starého papíru a pleti starého člověka. V tomto odstínu není žádný zlatavý lesk ani slunečný jas, jedná se o tzv. špinavou žlut, z které máme nepříjemný pocit [srov. Tokarski 1995: 109]. V ruské frazeologii byla u pojmenování *жёлтый* definována bohatá škála negativních významů. Například výrazem *жёлтый билет* dosl. ‚žlutý průkaz‘ se hovorově nazýval zvláštní průkaz, který poskytoval ženě právo legálně se živit prostitucí za doby Ruského impéria [FED; KUR; TICH]. Tento průkaz se vyráběl ze žlutavého papíru, podle něhož získal své pojmenování. Vzhledem k tomu, že prostituce byla vždy považována za nectnou činnost, která „špinila“ jméno a čest ženy, odstín nekvalitního papíru se k takovému průkazu metaforicky dobře hodil a patřičný výraz se rychle ustálil. V češtině ruskému „žlutému průkazu“ odpovídá *žlutá knížka* – též průkaz legálnosti a zdravotní způsobilosti prostitutek [PSJČ].

Podobným způsobem se v ruském jazyce ukotvilo spojení *жёлтый дом* dosl. ‚žlutý dům‘, v němž konotuje označení *жёлтый* duševní choroby. Podle Dalova slovníku pochází tento výraz z doby, kdy byla v Petrohradě v r. 1779 založena první psychiatrická nemocnice. Její fasáda byla prý natřena žlutou barvou, což se později začalo užívat jako metaforický název pro všechna zařízení s takovou specializací [DAL]. Další verze vysvětluje etymologii frazému tím, že se do žluta často malovaly stěny uvnitř psychiatrických léčeben, žlutá barva se totiž považovala za uklidňující.¹²⁰

Výraz *žluté odbory* / *жёлтые профсоюзы*,¹²¹ sdílený českou a ruskou frazeologií, označuje odborové organizace, které jsou financovány zaměstnavatelem, v jehož prospěch

¹¹⁹ Žlutou kartu může rozhodčí ukázat fotbalovému hráči jako signál výstrahy před vyloučením, poruší-li určitá pravidla. Celosvětově známé symboly v podobě červené a žluté karty byly vytvořeny anglickým rozhodčím Kenem Astonem, který vybral tyto barvy na základě mezinárodního schématu semaforu.

¹²⁰ Viz heslo *жёлтый дом* ve Wikislovníku:

https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%B6%D1%91%D0%BB%D1%82%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BC

¹²¹ Původně žluté odbory hrály roli stávkokazů. Byly zakládány podnikateli, aby provokovaly rozštěpení dělnické třídy a zmaření stávkového boje. Název pro podobné odbory pravděpodobně vznikl za doby stávky ve francouzském městečku Montceau-les-Mines v r. 1887. Za účelem jejího zhacení stvořili podnikatelé zvláštní

pak musejí postupovat. V současné době je založení *žlutých odborů* nejrozšířenějším způsobem bojování zaměstnavatelů proti zájmům svých pracovníků. Toto pojmenování, které pravděpodobně vzniklo náhodně – podle barvy papíru na oknech zasedací místnosti, metaforicky odpovídá podstatě zrádných úřadů.

Mezi negativní konotace pojmenování žluté barvy rovněž patří nezdravé zbarvení lidské pleti působením stáří, choroby, negativních emocí, špatné hygieny nebo kouření [srov. Tokarski 1995: 110–112; Waszakowa 2003c: 171–175; Vaňková 2005: 228–230]. V našem schématu je význam ‚vztahující se k barvě lidské pleti‘ metonymicky odvozen od prototypu uschlé rostliny (o spojení tohoto prototypu s obecnějším konceptem vadnutí a stáří viz [Tokarski 1995: 110; Kustova, Rachilina 2003: 34]).

Negativní hodnocení ukrývá i výraz *žluté plémě* / *жёлтое племя*, vztahující se k příslušníkům tzv. žluté rasy. V souvislosti s tím se občas mluví o *žlutém nebezpečí* / *жёлтой опасности*, jedná se především o obavy z ekonomického a demografického rozmachu Číny a Japonska [PSJČ, SSJČ]. V Česku mohou být tímto výrazem míněny také problémy s kriminalitou uvnitř vietnamské komunity.¹²²

Níže uvádíme schémata znázorňující sémantickou strukturu pojmenování *žlutý* a *жёлтый* a zachycující frazeologický obraz žluté bary v češtině a ruštině (viz schémata 14, 15).

---

odbor, jehož členové zasedali v místnosti, kde byla okna zalepena žlutým papírem (namísto skla rozbitého stávkujícími) [SHE].

¹²² Viz například článek z Britských listů *Vláda zastavila žluté nebezpečí*: <http://blisty.cz/art/43836.html>.

Schéma 14: Sémantické schéma pojmenování **ŽLUTÝ** zkonstruované na základě frazeologie

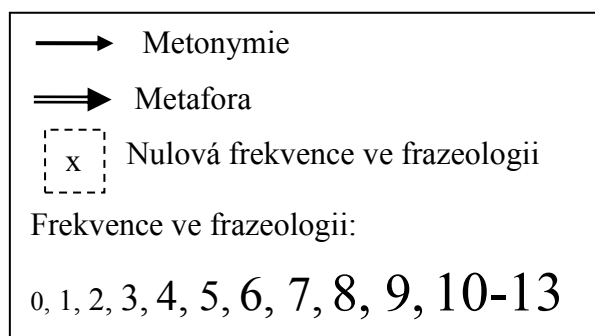
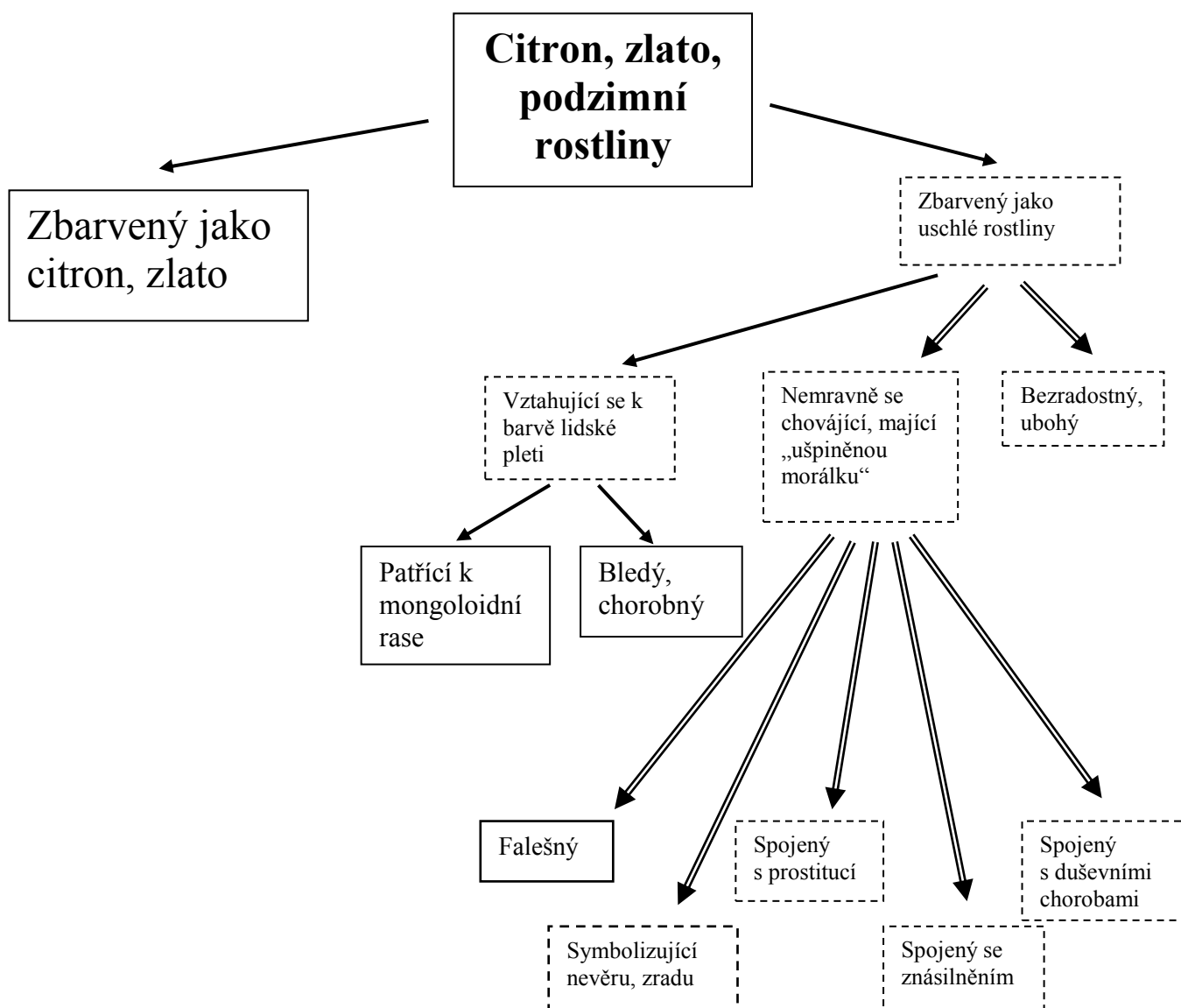
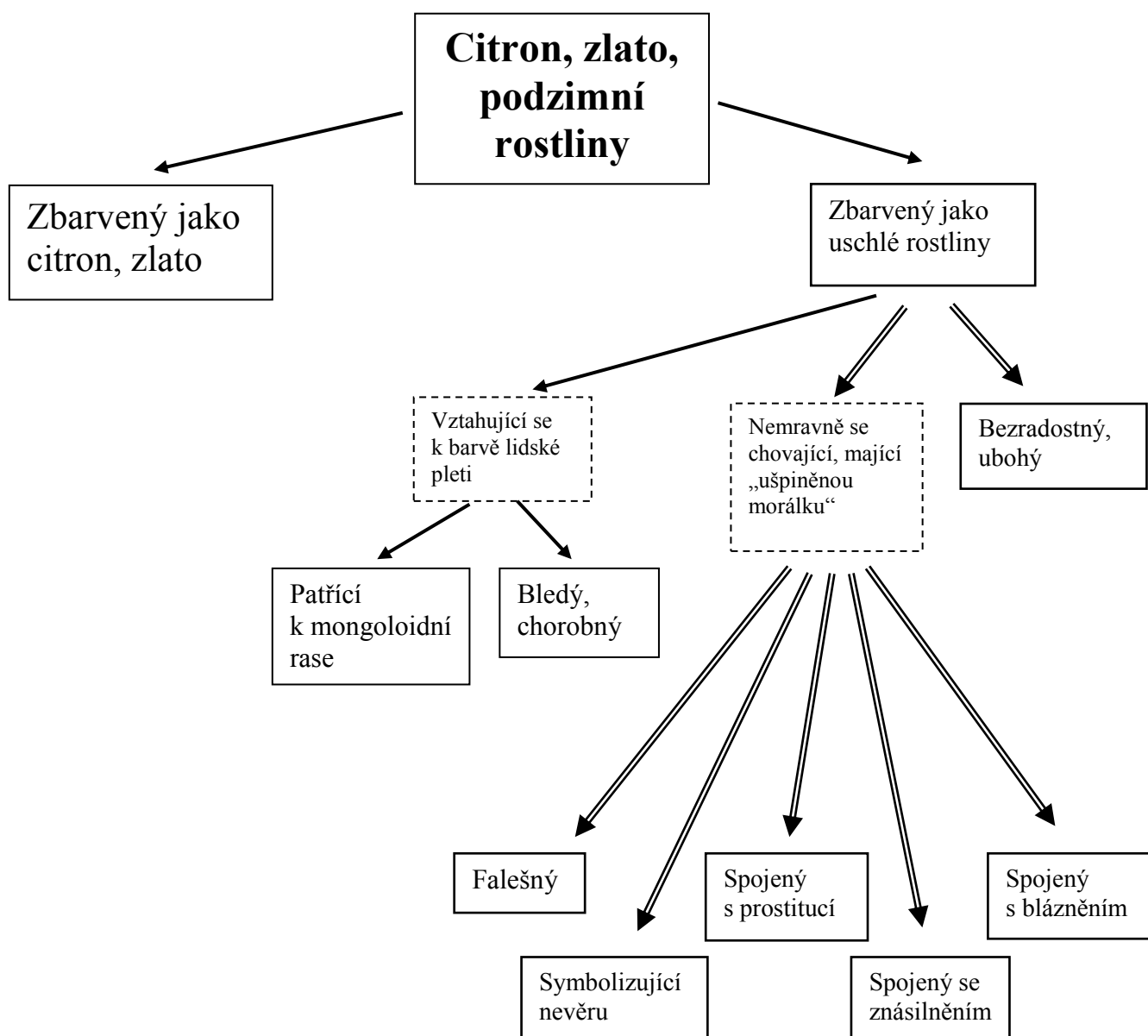

Schéma 15: Sémantické schéma pojmenování **ЖЁЛТЫЙ** zkonstruované na základě frazeologie

→ Metonymie

⇒ Metafora

⌊ x ⌋ Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-13

2.5.3. Shrnutí

V této kapitole jsme se věnovali sémantice označení *žlutý* a *жёлтый*, zejména jejich obrazu ve frazeologii češtiny a ruštiny. Zjistili jsme, že význam analyzovaných označení ovlivňují jak pozitivní konotace žluté barvy, spojené v našem podvědomí s obrazem slunce a zlata, tak i negativní, pocházející ze světa podzimní, tedy stárnoucí a umírající přírody. V jazykovém obrazu světa jednotlivce snad nejdůležitější roli hraje jeho vlastní tělo a pocity, prožitky s tím spojené. V tomto smyslu je sémantika pojmenování žluté barvy také ambivalentní. Na člověku hezky vypadají vlasy zlatavého odstínu žluté barvy, jakmile však pozorujeme žlutě lidské pleti, zejména obličej, máme z toho nepříjemné asociace spojené s chorobou (srov. např. *žloutenka* / *желтуха*) a stářím, únavou apod., zkrátka se špatným fyzickým stavem. Žlutavý odstín pleti mají také příslušníci mongoloidní rasy, proto se k nim pojmenování žluté barvy může také vztahovat (*žlutá rasa* / *жёлтая раса*, *žluté nebezpečí* / *жёлтая опасность*).

Etymologie pojmenování *žlutý* a *жёлтый* je společná, odkazuje na praindoevropský kořen, který byl sémanticky spjat s pojmem záře a se světem rostlin. Pravděpodobně pocházejí ze stejného kořene i pojmenování *zelený* a *зелёный*, a též *zlato* [Fasmer 1973; Rejzek 2015]. V odborné literatuře autoři nejčastěji uvádějí jako prototyp pojmenování žluté barvy ve slovanských jazycích podzimní přírodu, uschlé rostliny [Kustova, Rachilina 2003; Javorska 2003], a k tomu též slunce [Tokarski 1995; Waszakowa 2003c; Vaňková 2005] a příp. další pojmy jako např. vaječný žloutek a žluté květiny [Waszakowa 2003b]. V korpusových dokladech se pojmenování *žlutý* a *жёлтый* nejčastěji spojují s citronem (*citron* / *citrón* / *лимон*).

Při modelování sémantických schémat jsme vycházeli ze souhrnu prototypů – citron, zlato a uschlé rostliny (viz schémata 14, 15). Třetí prototyp – uschlé rostliny – je pramenem zejména negativních konotací pojmenování žluté barvy (i když podzimní žlutě může být vnímána pozitivně a přirovnávat se ke zlatu, srov. *zlaté listí*, *zlatý podzim* / *золотая осень*). Více než polovina významů z „negativního“ řetězce byla zaznamenána pouze v ruské frazeologii u označení *жёлтый* („bezradostný, ubohý“, „symbolizující nevěru, zradu“, „spojený se znásilněním“, viz tab. 30). Toto ruské pojmenování je ve srovnání se svým českým protějškem mnohem více zatíženo negativními konotacemi.

2.6. Označení *modrý*, *синий* a *голубой*

Tento oddíl je věnován označením, která v češtině a ruštině pojmenovávají určité odstíny nacházející se mezi fialovou a zelenou částí barevného spektra. Českému označení *modrý* v ruštině odpovídají dvě – *синий* pro tmavomodrý odstín a *голубой* pro světlejší odstín modré barvy. Podle teorie B. Berlina a P. Kaye pojmenování pro modrou barvu jazyk nabývá v pátém stádiu, když už disponuje označením pro černou, bílou, červenou, zelenou a žlutou barvu [Berlin, Kay 1969].

Symbolika modré barvy zahrnuje nekonečnost, věčnost a pravdivost, oddanost, víru, čistotu, panenství, duchovní a intelektuální život – tyto asociace vznikly v mnoha starších kulturách a vyjadřují obecnou ideu, že modrá je barva nebe, a je tedy ze všech nejklidnější a nejméně materiální [Baleka 1999: 122, Serov 2003b: kap. 7.1].

J. W. von Goethe popsal modrou barvu, kterou spolu se žlutou považoval za primární, jako zimní, pasivní a noční, vyvolávající pocit chladu, jelikož nám připomíná stín. Modř je v jeho pojetí „dráždivým nic“, je chladná, vzdalující se, je smutným světlem vyvolávajícím tesknou náladu, je barvou pohroužení, klidu, tkvění a setrvání [Goethe 2004: 41–42].

My se pokusíme nahlédnout do sémantiky pojmenování modré barvy v češtině a ruštině v perspektivě frazeologie a představit schémata znázorňující rozšiřování významu (z prototypu, popř. prototypů) pro každé ze zkoumaných označení: *modrý*, *синий* a *голубой*.

2.6.1. Kategorie *голубой* a *синий*

V odborné literatuře se o samostatnosti kategorie zastoupené adjektivem *голубой* často pochybuje [viz přehled in Paramei 2007]. Důvodem je částečné překrývání jeho denotativního pole s polem kategorie *синий*. V některých kontextech označuje pojmenování *голубой* ty odstíny, které mohou být pojmenovány také adjektivem *синий* (srov např. citáty 74 a 75 z ruského korpusu, v nichž je stejná květina charakterizována jednak adjektivem *голубой*, jednak adjektivem *синий*):

(74) *Внизу, у забора, на месте бывших грядок выросли голубые незабудки.*

„Dole u plotu, na místě bývalých záhonků, vyrostly modré pomněnky“.

(75) *Приблизившись, он преподнес Норе синюю незабудку.*

„Když se přiblížil k Noře, daroval jí modrou pomněnku“.

Kupříkladu B. Berlin a P. Kay se zmiňují o nejistém statusu tohoto označení v systému ruských pojmenování barev. Na základě odpovědí informantů v rámci vlastního výzkumu vyslovují předpoklad, že má spíše sekundární postavení, protože označení *синий* může v některých kontextech zahrnovat denotativní pole označení *голубой* [Berlin, Kay 1969: 99]. Přitom se také opírají o výzkum Z. Istominy a o její tvrzení, že pro ruské děti je pojmenování *голубой* méně jasné a významné než *красный*, *зелёный*, *жёлтый*, *синий*, *оранжевый* a *фиолетовый* [tamtéž, viz podrobněji in Paramei 2007: 80–83]. A. Wierzbicka však tuto argumentaci podrobuje kritice s následujícím argumentem: „Některá fakta svědčí o tom, že pro španělské děti je pojmenování modré barvy méně významné než pojmenování žluté, a to je méně významné než označení pro zelenou barvu, nicméně všechna tři pojmenování jsou ve španělštině považována za základní“ [Wierzbicka 1996: 258 (s odkazem na Harkness 1973)]. Svéráznost pozice označení *голубой* v systému základních označení barev současné ruštiny a jeho částečnou podřazenost adjektivu *синий* konstatuje i N. Bachilina [Bachilina 1975: 200].

Když výzkum dvou „modrých“ adjektiv prošel dalším vývojem, P. Kay a Ch. McDaniel vyjádřili předpoklad, že označení *голубой* může být pro některé mluvčí ruštiny zahrnuto do seznamu ruských základních pojmenování barev [Kay, McDaniel 1978: 640].

R. Frumkina uvádí další důvod pro samostatnost kategorie *голубой*: „Někteří informanti – vzdělání mluvčí ruštiny – nepovažují pojmenování šedé ani hnědé barvy za základní, protože nejsou mezi barvami duhy; všichni jsou však přesvědčení, že *голубой* a *синий* tam jsou“ [Frumkina 1984: 31].

Později byly provedeny další výzkumy, ve kterých autoři metodologicky vycházeli z frekvence adjektiv *голубой* a *синий* v textech různého typu a dospěli k závěru, že jsou obě označení pro ruštinu základní [Vamling 1986; Corbett, Morgan 1988]. Stejný výsledek se ukázal v rámci psycholingvistických výzkumů [Morgan, Corbett 1989; Moss et al. 1990; Davies, Corbett 1994], v nichž byli rodilí mluvčí žádáni, aby uvedli názvy barev, které znají, nebo aby pojmenovali nabízený odstín (i *голубой*, i *синий* se objevily v seznamu nejfrekventovanějších pojmenování). V další studii O. Safuanové a N. Korzhové bylo prokázáno, že ohniskové vzorce (prototypové odstíny), k nimž se vztahují dotyčná pojmenování, jsou odlišné [Safuanova, Korzh 2007: 63, srov. též Paramei 2007: 76]. O samostatnosti a základovosti obou pojmenování svědčí i jejich výskyt jakožto komponentů frazeologických jednotek (*синий чулок* ‚modrá punčocha‘, *голубая кровь* ‚modrá krev‘) [Paramei 2007: 78].

V práci V. Kulpiné jsou adjektiva *голубой* a *синий* vyznačena jako pojmenování dvou „etnobarev“¹²³ Ruska. V mnoha uměleckých textech napsaných ruskými autory o jejich velké vlasti jsou tato pojmenování neoddělitelnými komponenty. Prototypicky přitom obě odkazují k nebi, které „jako jediné spojuje obrovskou zemi a nesčíslné řeky, jezera a jiné menší i větší vodní plochy, jež jsou umístěny na jejím území“ [Kulpina 2001: 410–415].

Ve světle zmíněných výzkumů lze obě pojmenování, tj. nejenom *синий*, ale i *голубой*, zohlednit jako základní pojmenování barev. V dané práci považujeme označení *голубой* za základní především z hlediska frekvence v ruské frazeologii, kde je zastoupeno ve větší míře než *серый* a *розовый* (viz tab. 3).

---

¹²³ Etnobarvou se v práci V. Kulpiné rozumí etnicky preferovaná barva, která je charakterizována jako dominantní, tj. nejdůležitější pro dané etnikum [Kulpina 2001: 404].

2.6.2. Určení prototypů

V českém obrazu světa modrá barva, a tedy i její pojmenování, „upomíná na nebe, vzduch, chlad, distanci – a také duchovnost“ [Vaňková 2005: 207].

Pojmenování *синий*, stejně jako *голубой*, je v představách Rusů spojeno především s barvou čisté letní oblohy [Bachilina 1975: 197; Kulpina 2001: 219]. Podle V. Kulpiné jsou v ruské národní kultuře prototypy obou pojmenování také květy chrp [Kulpina 2001: 275], které dokonce mají dialektní název *синюшки*¹²⁴ [DAL]. Pojmenování *синий* je též prototypickým atributem jižního moře osvětleného sluncem [Kulpina 2001: 211].

A. Wierzbicka v souvislosti s tím uvažuje, že referenční vztah vůči obloze sice mají obě označení, avšak označení *синий* na rozdíl od *голубой* se k ní nepřirovnává bezprostředně. Pojmenování *синий* totiž odkazuje spíše na nižší hladinu osvětlení sluncem, zatímco *голубой* je spojeno s čistou a jasnou oblohou, slunečným dnem [Wierzbicka 1996: 259]. Odstín modré barvy pojmenovávaný adjektivem *синий*, jak podotýká A. Wierzbicka, není tmavý, nýbrž sytý, i když je pojímán jako tmavší oproti adjektivu *голубой* [tamtéž].

E. Komorowska na základě analýzy slovníkových definic a některých lexikografických prací vymezuje pro označení *голубой* prototyp nebe, pro *синий* pak vodu, popř. moře a modré oči [Komorowska 2010: 160].

2.6.2.1. Etymologie

Etymologové spojují původní význam slova *modrý* s barvou vody. „G. Herne se přiklání k názoru, že praslovanské označení **modrъ* souvisí s latinským *madidus* ‚vlhký‘“ [Herne 1954, cit. in Štěpán 2004: 56], v souladu s tím J. Holub a F. Kopečný uvádějí latinské sloveso *madere* ‚mokvati, být mokrý‘ [Holub, Kopečný 1951]. J. Rejzek vykládá etymologii adjektiva *modrý*, jehož objevení v češtině datuje 15. stol., s odkazem na indoevropský kořen **mad* ‚být mokrý‘, jehož odvozenina prostřednictvím připojení afixu *-ro-* pravděpodobně znamenala ‚mající barvu vody‘ [Rejzek 2015], srov. také německé apelativum *Moder* ‚bažina‘.

Ruské označení *синий* (srov. příbuzné slovo v češtině *sinalý*) jakožto pojmenování tmavší, resp. sytější modré barvy je doloženo od 11. stol. [Bachilina 1975: 35]. V té době,

---

¹²⁴ V daném případě se jedná o Petrohradskou oblast.

když jeho význam ještě nebyl ustálený a natolik vyhraněný jako v současné ruštině, mohl v některých kontextech označovat ‚velmi tmavý‘, dokonce ‚černý odstín‘, např. *синя яко сажа* ‚modrá jako saze‘ [tamtéž: 36, 176]. Podle ruských etymologických slovníků bylo původním významem označení *синий* ‚zářící, třpytivý‘ [Šanskij, Bobrova 2004], stejný kořen se ukazuje ve slovesu *сиять* ‚zářit, svítit‘ [tamtéž; Fasmer 1973]. Vzhledem k tomu N. Bachilina vyjadřuje předpoklad, že se toto pojmenování vztahovalo spíše k nelesklému, matnému světlu [Bachilina 1975: 176]. To by objasnilo jeho užití jakožto atributu očí opilého člověka (od nejstarších dokladů v památkách z 11. stol.), nebo vína (*синее вино* dosl. ‚modré víno‘, tj. nejspíše ‚kalné, popř. s něčím smíšené víno‘) v díle *Слово о полку Игореве* ‚Slovo o pluku Igorově‘¹²⁵ [tamtéž].

Pojmenování *голубой* se poprvé objevuje v písemných projevech staré ruštiny později než *синий*, až 13.–14. stol. [Bachilina 1975: 36]. Etymologicky je odvozeno od substantiva *голубь* ‚holub‘ – názvu ptáka, jehož peří má nejčastěji šedomodrý odstín [Fasmer 1973; Šanskij, Bobrova 2004].¹²⁶ Na začátku se užívalo výhradně pro popis barvy koní a označovalo šedé zbarvení s některým odstínem (jelikož byla v tomto kontextu současně rozlišována i šedá barva) [Bachilina 1975: 194], později se určuje jako ‚popelavě šedý, myší, šefíkový apod. odstín‘ [DAL]. Předpokládá se, že se až v 16.–17. stol. význam adjektiva *голубой* přiblížil k současnému ‚světle modrý‘ [Bachilina 1975: 194].

V Dalově slovníku je mezi dialektními významy adjektiva *голубой* uveden význam ‚žlutý‘. Možné vysvětlení nabízené N. Bachilinou spočívá v etymologické propojenosti označení *голубой* a *жёлтый* na základě střídání kořenů **gol* a **žel* (srov. srb. a chorv. *плав* ‚světle modrý‘ a zároveň ‚žlutý‘) [tamtéž]. To by pak znamenalo, že označení *голубой* je starší, než se předpokládá, a jen čistou náhodou se neobjevilo v památkách starší doby.

2.6.2.2. Výkladové slovníky

Výkladové slovníky češtiny popisují význam modré barvy prostřednictvím referenčních pojmů, jako je čistá obloha, chrpy a pomněnky nebo čekanky (viz tab. 31).

¹²⁵ Literární památka staré ruštiny ze 12. stol., jehož námětem je neúspěšná výprava novgorodsko-severského knížete Igora Svjatoslaviče proti kočovným Polovcům v r. 1185.

¹²⁶ Podle názoru etymologa A. Preobraženského však pojmenování *голубой* vzniklo dřív, název ptáka je tudíž jeho odvozeninou [cit. in Bachilina 1975: 193].

Tabulka 31: Reference označení *modrý* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
modrý jako <u>chrpa</u>	nemá definici; jsou uvedeny druhy modré barvy	mající barvu jako čistá <u>obloha</u> , kvetoucí <u>pomněnky</u> , <u>chrpy</u>	mající barvu jako čistá <u>obloha</u> , květy <u>pomněnek</u> , <u>chrp</u> n. <u>čekanek</u>	mající barvu jako čistá <u>obloha</u> , květy <u>pomněnek</u> , <u>chrp</u> ap.

Porovnat výklady vybraných ruských slovníků a referenční pojmy označení *синий* a *голубой* můžeme nahlédnutím do tabulky 32. V heslech obou pojmenování potkáváme reference k nebi a chrpám, v Ušakovově a Dmitrievově slovníku jsou jejich prvotní významy definovány velice podobně. Výklad nejstaršího ze zohledněných slovníku – Dalova – zachycuje význam adjektiva *синий* z té doby, kdy mělo širší denotativní pole oproti současné ruštině, a mohlo odvolávat i k nočnímu nebi.

Přestože je obecně uznávaná etymologie označení *голубой* spojena s názvem ptáka holuba, v současné ruštině toto adjektivum pojmenovává světlejší odstín modré barvy, než je holubí peří. Výkladové slovníky jeho význam nejčastěji popisují s odkazem na barvu jasného nebe, popř. (Ožegovův slovník) na barvu chrp (viz tab. 32).

Tabulka 32: Reference označení *синий* a *голубой* ve výkladových slovnících ruštiny

	Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrievův slovník
Синий	lazurový, mající barvu jasného, hvězdného <u>nočního nebe</u>	mající barvu spektra mezi fialovou a světle modrou (<i>голубой</i>), barva <u>květů</u> <u>chrpy</u>	mající barvu spektra mezi fialovou a zelenou; např. <u>nebe</u> , <u>chrpy</u>	mající jednu ze základních barev spektra, střední mezi fialovou a zelenou; tmavomodrý (<i>тёмно-голубой</i>)	mající barvu <u>čistého</u> <u>letního</u> <u>nebe</u> , <u>květů</u> <u>chrp</u>
Голубой	lazurový, mající barvu <u>jasného nebe</u> ; jako barva koní – popelavá,	mající barvu spektra mezi zelenou a tmavě modrou (<i>синий</i>);	světlo-modrý, mající barvu <u>chrpy</u> ; např. <u>nebe</u> , <u>oči</u>	světlo-modrý, mající zbarvení jako <u>nebe</u>	mající barvu <u>jasné</u> <u>bezmračné</u> <u>oblohy</u>

	myší, někdy i nažloutlá	barvu <u>jasného</u> <u>nebe</u> , světle modrou, azurovou, blankytnou			
--	----------------------------	--	--	--	--

2.6.2.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Následujícím krokem je dílčí výzkum na datech českého a ruského korpusu s cílem zjistit, k jakým referentům se v současném úzu přirovnává každé ze tří analyzovaných pojmenování modré barvy.

Tabulka 33: Nejfrekventovanější reference označení *modrý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>modrý</i> + <i>jak(o)</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>modrý</i>		<i>modrý</i> + <u>substantivum</u> (Inst) / <i>modrý</i> + <i>od</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevant- ních dokladů	122	781		7 / 6
Reference	<i>nebe / obloha</i> 24	<i>blankytně / azurově</i> 248		<i>zima / chlad</i> 4 / –
	<i>moře</i> 8	<i>nebesky</i> 76		negativní emoce (<i>zlost, vztek</i>) 2 / –
	<i>chrpa / květ chrpy</i> 7	<i>ocelově</i> 56	<i>ledově</i> 56	– / –
	<i>pomněnka</i> 6	<i>šmolkově</i> 43		– / –

Tabulka 33 obsahuje čtyři nejfrekventovanější referenty pojmenování *modrý* v zohledněných konstrukcích, jež byly vyhledány v českém korpusu SYN2005-10. Nejvýstižněji o prototypch „barevných“ pojmenování vypovídají data prvního sloupce obsahujícího nejčtenější komparáta korpusových přirovnání. V horní pozici jsou zde dvě substantiva – *nebe* (18) a *obloha* (6); druhým podle frekvence je slovo *moře* (8). Komparát označujících vodu nebo vodní nádrže různého typů se v korpusu vyskytlo více, např. *voda* (2),

jezero/jezírko (2), *řeka* (1), *hlubina* (1). V této souvislosti lze uvažovat o vodě, popř. moři, jako o sekundárním prototypu označení *modrý*.

Názvy modrých květin – chrp a čekánek –, které jsou nezbytnými referencemi pojmenování *modrý* v definicích českých výkladových slovníků, zauímají zde až třetí a čtvrtou pozici frekvenčního seznamu. Mezi nejfrekventovanějšími kolokáty adverbálních konstrukcí se patřičné deriváty ani neukázaly; adverbium *pomněnkově* (23) je umístěno až na 8. pozici. Dosti často se v těchto konstrukcích také vyskytují kolokáty sémanticky se vztahující k nebi: *blankytně* (175), *azurově* (73), *nebesky* (76).

Referenty třetího sloupce tabulky 33 (kolokáty instrumentálních konstrukcí) odkazují na lidské tělo. V korpusových dokladech obsahujících instrumentální konstrukce s komponentem *modrý* je nejčastěji zachycen kontext zabarvení lidského těla do modravého odstínu působením podchlazení nebo negativních emocí. Základem je v tomto případě generalizace MAJÍCÍ ODSŤÍN MODRÉ BARVY – MAJÍCÍ MODROU BARVU. Pokud se jedná o lidskou bledost z důvodu prožívání negativních emocí, zapojuje se také metonymie NĚKDO MÁ MODROU TVÁŘ → NĚKDO JE MODRÝ, například *modrý zlostí* (viz 76) (srov. 2.2.1.3, 2.3.1.3, 2.4.1.3, 2.5.1.3). Podle schématu rozpracovaného I. Vaňkovou pojmenování *modrý* v kontextu zabarvení lidského těla vypovídá o výraznější bledosti a fyzické nepříjemnosti ve srovnání s označeními *bílý*, *zelený*, *žlutý* a *šedý* (viz schéma 9 v odd. 2.3.2), konotuje „ohrožení života a někdy přímo smrt“ [Vaňková 2005: 207].

(76) *Nechala jsem ho na balkóně přes hodinu, koukal na nás vypoulenýma očima, byl modrý zlostí.*

Tabulka 34: Nejfrekventovanější reference označení *синий* v korpusu NKRJ

Konstrukce	<i>синий</i> + <i>как/словно</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>синий</i>	<i>синий</i> + <i>от</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	88	15	109
Reference	Nebe (<i>небо</i> ‚nebe‘ 14, <i>ночное небо</i> ‚noční nebe‘ 2) 16	<i>туманно</i> ‚mlhavě‘ 10	Zima (<i>холод</i> ‚zima‘ 26, <i>мороз</i> ‚mraz‘ 4) 30
	<i>море</i> ‚moře‘ 4	<i>дымно</i> ‚dýmově‘ 7	Tetování <i>татуировка</i> 3,

			наколка 2 5		
	<i>василек</i> ,chrpa‘ 3	<i>утопленник</i> ,utopenec‘ 3	<i>снежно</i> ,sněhově‘ 4	Bití (<i>нобои</i> ,bití‘ 3, <i>удар</i> ,úder‘ 1) 4	Vztek (<i>злость</i> 3, <i>злоба</i> 1) 4
	<i>сапфир</i> ,safír‘ 2	<i>кобальт</i> ,kobalt‘ 2	<i>лазурно</i> ,azurově‘ 3	—	

Tabulka 34 shrnuje nejfrekventovanější kolokáty z ekvivalentních konstrukcí s komponentem *синий* doložených v ruském korpusu. Pokud porovnáme komparáta českých a ruských přirovnání z tab. 33 a 34, dospějeme k závěru, že pojmenování *синий* a *modrý* mají shodné prototypy. Nejčastěji se označení *синий*, stejně jako *modrý*, přirovnává k barvě nebe. Ve starších korpusových dokladech¹²⁷ se v roli komparáta přirovnání dokonce dvakrát vyskytlo sousloví *ночное небо* ,noční nebe‘, což souzní s výkladem označení *синий* v Dalově slovníku.¹²⁸ Druhá pozice frekvenčního seznamu kolokátů náleží slovu *море* ,moře‘ (4), a to také odpovídá frekvenčním výsledkům českého pojmenování modré barvy. Vzhledem k tomu, že jeho frekvence je čtyřikrát nižší než frekvence lemmatu *небо*, i v daném případě lze ho považovat za sekundární prototyp označení *синий*. Jedna z hlavních slovníkových referencí adjektiva *синий* – *василёк* ,chrpa‘ se ukázala v korpusových přirovnáních pouze třikrát, stejně jako *утопленник* ,utopenec‘.

V adverbálních konstrukcích (druhý sloupec tabulky) dvě nejvyšší frekvenční pozice zaujala adverbia, která žádný vztah ke konceptu nebe nemají a popisují matné odstíny modré barvy – *туманно* ,mlhavě‘ (10) a *дымно* ,dýmově‘ (4), srov. [Bachilina 1975: 187]. V dokladech obsahujících kolokát *снежно* ,sněhově‘ (4) se jedná o barvu sněhu, jak se jeví v noci, zejména ve světle měsíce, srov. 77:

(77) *Снаружи эта ночь была месячная, светлая без конца, **снежно-синяя** и вся тихая насквозь...*

,Zvenku tahle noc byla měsíčná, nekonečně světlá, **sněžně modrá** a veskrze celá tichá...‘

¹²⁷ První ze zmíněných dokladů je datován r. 1912, druhý obdobím 1954–1961.

¹²⁸ V současné ruštině jsou velmi tmavé odstíny modré barvy přibližující se k černé vyjadřovány složenými výrazy typu *тёмно-синий*, *чёрно-синий*, *сине-чёрный*, nejčastěji *иссиня-чёрный* [Bachilina 1975: 188].

V genitivních konstrukcích s komponentem *синий* (viz třetí sloupec tab. 34), stejně jako v instrumentálních konstrukcích českého korpusu s komponentem *modrý*, mají nejčtenější výskyt kolokáty označující zimu – *холод* ‚zima‘ (26) a *мороз* ‚mráz‘ (4). Odpovídající výrazy mají stejný metonymický základ.

Koncept negativních emocí jakožto příčiny bledosti vyjadřují kolokáty z třetí pozice, v níž jsou umístěna i lemmata s významem bití, která konotují modřiny na lidském těle.

Tabulka 35: Nejfrekventovanější reference označení *голубой* v korpusu NKRJ

Konstrukce	<i>голубой</i> + <i>как/словно</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>голубой</i>	<i>голубой</i> + <i>от</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	64	19	45
Reference	<i>небо</i> ‚nebe‘ 21	<i>воздушно</i> ‚vzdušně‘ 9	<i>луна</i> ‚měsíc‘ 7
	Voda (<i>волна</i> ‚vlna‘ 2, <i>вода</i> ‚voda‘ 2, <i>ручей</i> ‚potok‘ 1) 8	<i>серебряно</i> / <i>серебристо</i> ‚stříbrně‘ 6	<i>синька</i> ‚šmolka‘ 4
	Minerály (<i>бирюза</i> ‚tyrkys‘ 3, <i>сапфир</i> ‚safír‘ 1, <i>топаз</i> ‚topas‘ 1) 6	–	<i>небо</i> ‚nebe‘ 3
	<i>василек</i> ‚chrpa‘ 3	–	–

Už na první pohled lze v tab. 35 poznamenat výrazně nižší počet nalezených dokladů obsahujících přirovnání a instrumentální konstrukce s komponentem *голубой*, což svědčí o nižší celkové frekvenci tohoto pojmenování v ruském korpusu ve srovnání s adjektivem *синий*.

V korpusových přirovnáních má označení *голубой* podobná komparáta jako má *синий* až na to, že se zpravidla nepřirovnává k moři, ale spíše k menším druhům vodních ploch.

Soubor minerálů sloužících jako vzory pojmenování *голубой* je také odlišný od těch, na které v korpusových přirovnáních odkazuje označení *синий*, jelikož je tvořen zejména drahokamy světlejších odstínů, jako je např. *бирюза* ‚tyrkys‘ (3).

Slovo *василек* ‚chrpa‘ je užíváno v roli komparáta přirovnání jak s komponentem *голубой*, tak *синий*, což je svědectvím překrytí denotativních polí těchto označení.

Ve druhém a třetím sloupci, které obsahují referenty z adverbiálních a genitivních konstrukcí, zaznamenáváme data zcela odlišná od těch, která jsou uvedena v tab. 34 ve vztahu k pojmenování *синий*. Pozoruhodná je skutečnost, že se mezi doklady s adverbiálními konstrukcemi nenašel ani jediný, který by obsahoval kolokát odvolávající se k nebi. Namísto toho připadá největší počet citátů na slovo *воздушно* ‚vzdušně‘.

Z korpusových dat uvedených ve třetím sloupci se dozvíme, že se v ruštině mluví o metaforickém zabarvení do světle modré (*голубой*) pod vlivem měsíce (srov. výraz *снежно-синий*, viz 77), a to častěji než o uměle učiněném zabarvení prostřednictvím šmolky, viz 78:

(78) *А та шла и смотрела через верхушки тополей на горы, на голубые от луны горные леса.*

‚Šla a přes vrcholy topolů pozorovala hory a horské lesy **modré od měsíce**‘.

Modrá „od nebe“ může být podle kontextu dokladů z ruského korpusu voda (dešťová nebo říční), která odráží denní světlo a takto nebe zrcadlí:

(79) *На опустевшей платформе тонко блестели длинные полосы дождевой воды, голубой от неба.*

‚Na vyhlazeném nástupišti se jemně třpytily dlouhé proužky dešťové vody, **modré od nebe**‘.

2.6.3. Modelování schémat sémantického rozšiřování

Přistoupíme nyní k analýze českých a ruských frazémů obsahujících v roli komponentu jednak pojmenování *modrý*, jednak *синий* nebo *голубой*. Pokusíme se přitom určit jednotlivé konotace, které vykazují zmíněná pojmenování modré barvy v české a ruské frazeologii.

Tabulka 36: Seznam dílčích významů označení *modrý*, *синий* a *голубой* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémech

Významové odvozeniny z prototypů označení modré barvy (nebe, voda, chrpa)	Počet výskytů ve frazémech		
	českých (<i>modrý</i>)	Ruských	
		(<i>синий</i>)	(<i>голубой</i>)
1. Zbarvený jako nebe (voda, chrpa) <i>modrá pilulka, синий чулок / modrá punčocha, голубые магистрали</i> ‚modré magistrály‘, tj. ‚řeky‘	13	7	5
1.1. Pozitivně působící, příjemný <i>modrý spánek, je tu modro</i>	2		
1.2. Poukazující na modré oblečení <i>modrá armáda</i>	1	1	
1.3. Mající světlý (bledě modrý) odstín			
1.3.1. Svítící se, zářící <i>голубой ящик</i> ‚modrá skříňka‘, tj. ‚televize‘		1	1
1.3.2. Bledý			
1.3.2.1. Poukazující na aristokratický původ <i>modrá krev / голубая кровь</i>	1		1
1.3.2.2. Signalizující fyzickou nepříjemnost způsobenou			
1.3.2.2.1. - zimou, chladem <i>modrat zimou, посинел, как на льду посидел</i> ‚zmodral, jako kdyby na ledu seděl‘	1	2	
1.3.2.2.2. – nemocí <i>наплати се, аз буде модры, синий ноготок</i> dosl. ‚modrý nehtík‘	2	2	

1.3.2.2.3. Negativně působící, depresivní <i>modrá nálada</i>	1		
1.3.3. Mající barvu žil, modřin <i>modrý šperk, modré kruhy pod očima / синие круги под глазами</i>	4	1	
1.3.3.1. Spojený s alkoholismem <i>světit modré pondělí, синий треугольник</i> ,modrý trojúhelník‘	1	3	
2. (Odkazující na nebe jako příbytek Boha, Panny Marie)			
2.1. Nevinný, naivní <i>делать что-либо на голубом глазу</i> dosl. ,dělat něco na modrém oku‘, tj. ,lhát‘			1
2.2. Ženský <i>голубой вальс</i> dosl. ,modrý valčík‘			1
2.2.1. Spojený s homosexualitou <i>голубой огонёк</i> dosl. ,modré světýlko‘			3
3. Vzdálený			
3.1. Označující ideál, něco nedostižitelného, nespitelného <i>сlibovat modré z nebe, синяя птица</i> dosl. ,modrý pták‘, <i>голубая мечта</i> dosl. ,modrý sen‘	5	2	5
4. Vztahující se k bezmračnému nebi <i>modrý den / голубой день</i>	1		1
Celkem:			
	32	18	18

Jedním z příkladů frazému, ve kterém není průhledná etymologie ani konotace komponentů, je ruský výraz *гори оно синим пламенем!* dosl. ,ať to hoří modrým plamenem!‘, který mluvčí používá, aby vyjádřil mimořádnou nespokojenost s něčím či někým, snahu se toho zbavit [KUR, RČFS¹²⁹], viz 80:

(80) *Да делайте как хотите! Мне, в конце концов, все равно, гори оно синим пламенем...*

¹²⁹ RČFS uvádí následující synonymické výrazy z češtiny: *trhni si (ať si trhne) nohou, jdi se (ať se jde) klouzat, k čertu s kým / čím, táhni (ať táhne) k čertu s kým / čím* [RČFS: 527].

„Dělejte, jak chcete! Je mi to v podstatě úplně jedno, ať to hoří modrým plamenem / lehne popelem / táhněte s tím k čertu...“

Podle názoru E. Dolgikhové v tomto kontextu adjektivum *синий* poukazuje na intenzitu, krajnost projevu, jelikož je v ruském obrazu světa spojen se silným plamenem [Dolgikh 2012]. Je zde zřetelný projev původní sémantiky tohoto adjektiva související s konceptem záře, viz odd. 2.6.2.1, proto byl tento frazém v našem schématu zařazen do pole s významem „svítící se, zářící“.

Řetězec významových odvozenin vycházejících z konceptu bledosti lidské tváře, o němž lze uvažovat jako o antropocentrickém profilu pojmenování modré barvy, se v našem schématu ukázal jako nejbohatší. Na těle člověka modrá barva, stejně jako zelená, působí příjemně pouze jako barva očí,¹³⁰ v ostatních případech symbolizuje špatný zdravotní stav – „krajní pól bledosti, dokonce atribut smrti“ [Vaňková 2005: 207–208]. Kupříkladu může být člověk celý modrý, když trpí zimou, alkoholismem nebo pohmožděním, a odpovědné konotace má v souvislosti s lidským tělem pojmenování modré barvy, a to jak v české, tak i v ruské frazeologii, srov. instrumentálové konstrukce v českém korpusu a genitivní v ruském probírané v předchozím oddíle.

Význam „poukazující na aristokratický původ“, který je v schématu zachycen jako odvozený od bledosti, je doložen jedním společným frazémem *modrá krev* / *голубая кровь*.¹³¹ Na základě etymologie tohoto výrazu lze usoudit, že pojmenování modré barvy zde poukazuje na bledou neopálenou pleť, skrz kterou prosvítají modré žíly.

Pojmenování modré barvy v ruštině (*синий*) a ve starší češtině je sémanticky spjato s alkoholismem. Ve slangu ruské mládeže jsou alkoholici nazýváni různými deriváty označení *синий*: *синяки*, *синюхи*, *синюшки*, *синявки* nebo *синюшники* (srov. i sloveso *синячить* „chlastat“) [Jelistratov 2000] – možná kvůli sinalému odstínu jejich pleti, zejména tváře, anebo se zde uplatňují konotace označení *синий* ze staré ruštiny, kde fungovalo jako pojmenování matného světla (mimo jiné ve vztahu k očím opilého člověka) [Bachilina 1975: 177], viz 2.6.2.1. Český výraz *světit modré pondělí*, dnes již zastaralý, přišel do češtiny

¹³⁰ Ovšem s výjimkou výrazu *сини очи* z památek staré ruštiny, který označoval oči opilého člověka, tedy matné a zbavené přirozeného lesku [Bachilina 1975: 177], viz také 2.6.2.1.

¹³¹ Jak udává ruský internetový frazeologický slovník, na začátku 18. stol. příslušníci šlechtických rodin španělské provincie Kastilie nazývali sami sebe výrazem *la sangre azul* „modrá krev“. Tito šlechtici byli velmi pyšní na to, že se jejich předkové nesbližovali s Maury a jinými snědými národy. Pak tento výraz převzala francouzština (*le sang bleu*), z níž se frazém dostal i do dalších evropských jazyků, viz <https://frazeolog.ru/academic.ru/>. Odlišný názor na etymologii daného frazému má J. Tresidder, který ji spojuje s přísahou „božskou krví“, rozšířenou mezi francouzskými šlechtici za středověku; slovo *modrý* se tehdy prý profilovalo jako eufemismus Boha [viz též Baleka 1999: 177], což zrodilo kolokaci *le sang bleu* [Tresidder 1999: 334].

z němčiny (*blau Montag*), kde slovo *blau* kvůli souzvuku se slovem *lau* ‚nečinný‘ má kromě označení modré barvy i konotaci ‚velmi opilý‘, a tudíž ‚neschopný práce‘ (po nedělní pitce) [Machek 2010: 372; SČFI2: 261].¹³²

V češtině lze potkat výrazy *modrá nálada*, *modrošedé blues*¹³³ (písňové texty J. Suchého), které zřejmě přišly do češtiny vlivem amerického hudebního stylu blues [Vaňková 2005: 90]. Slovo *blues*¹³⁴ v angličtině vyjadřuje depresivní, smutný stav, což charakterizuje bluesové skladby. Můžeme si zde připomenout i píseň *Tmavomodrý svět*,¹³⁵ známou zejména ze stejnojmenného českého filmu (režie J. Svěrák, 2001). J. Baleka poznamenává, že modrá barva v hudbě je spojována „s tónem nízkým a temným, teskným, melancholickým a kontemplativním“ [Baleka 1999: 142].

V sémantickém rámci některých frazémů pojmenování modré barvy má pozitivní význam. Ve dvou již neužívaných českých frazémech – *modrý spánek* (tj. ‚útulný, klidný a uvolňující spánek‘ [Dolgikh 2012]¹³⁶) a *je mu modro* (‚je mu blaze‘ [LR]) – je označení *modrý* užito ve smyslu ‚pozitivně působící, příjemný‘. Taková konotace mohla vzniknout na základě fyziologického působení modré barvy na organismus člověka. Modrá uklidňuje, zpomaluje puls, snižuje krevní tlak, svalové napětí a frekvenci dýchání [Serov 2003a: kap. 7.1]. V ruské frazeologii se však ani jedno ze dvou pojmenování modré barvy s tímto významem nevyskytlo.

Uveďme tedy i příklady významů pojmenování modré barvy, které se ukázaly pouze v ruských frazémech s komponentem *голубой* – ‚nevinný, naivní‘ a ‚ženský‘. Je možné, že tyto významy souvisejí s pojmáním modré jako zastupující nebe, jehož koncept příslušnosti Bohu byl metaforicky promítnut na pojmenování této barvy. V křesťanském náboženství se modrá barva vztahuje zejména k Panně Marii. „Modř, jevící se na obrazech v ploše celistvě, čistě, bez poskvrny a nedostupně jako samotné nebe, odpovídala Marii a jejímu neposkvrněnému početí,“ – stvrzuje J. Baleka ve své knize *Modř – barva mezi barvami*

¹³² SČFI2 uvádí, že původně šlo o poslední masopustní pondělí – sváteční den, kdy se nepracovalo; toho dne se kostel zdobil modrým, resp. fialovým sukem. Později se tradice rozšířila na všechny pondělky v roce [SČFI2: 261]. Podle slovníku SNČ může původ tohoto výrazu také souviset s „cechovní výroční nedělní slavností, po níž následovalo volné pondělí, kdy se sloužila *modrá mše* za zemřelé příslušníky cechu (kněží měli modrá roucha)“ [SNČ: 253]. Modré pondělí bylo zase dnem, kdy bylo málo práce pro barvíře, kteří ten den jenom rozvěšovali v indigu máčené sukno nebo vlákno, aby uschlo a zbarvilo se do modra [Baleka 1999: 177].

¹³³ Shodně s širším pojetím frazému (viz 1.1.5) a vzhledem k výskytu v korpusu SYN2005-10 (2 doklady) je výraz *modrá nálada* zde zohledněn jako patřící do české frazeologie (do její periferní oblasti). Výraz *modrošedé blues* se v korpusu neobjevil a proto nebyl do výzkumného materiálu dané práce zařazen.

¹³⁴ Srov. definici slova *blues* v online slovníku Oxford Advanced Learner's Dictionary: „1. a type of slow sad music with strong rhythms, developed by African American musicians in the southern US; 2. blues songs; 3. feelings of sadness“. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>.

¹³⁵ Píseň Jaroslava Ježka, Jiřího Voskovce a Jana Wericha z roku 1929.

¹³⁶ Viz též heslo online-slovníku cizích slov: <https://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/modry-spanek>.

[Baleka 1999: 94]. Není tedy náhodou, že v ruské literatuře je pojmenování *голубой* běžně užíváno pro označení vlastností hodnocených jako „mravně vysoké“, např. „poctivý“, „vznešený“, „světlý“, „čistý“, „klidný“ [Bachilina 1975: 202].

V oblasti literární a divadelní kritiky dokonce vznikly výrazy *голубая роль* dosl. „modrá role“, *голубой герой / голубая героиня* dosl. „modrý hrdina / modrá hrdinka“ ve vztahu k šablonovitě poučné a neuvěřitelně pozitivní postavě [Dolgikh 2012]. Význam „nevinný, naivní“ se projevuje v hovorovém výrazu *делать что-либо на голубом глазу* „dělat něco (zprav. lhát) a přitom se upřímně, poctivě tvářit“. Jeho etymologie může být spjata se vzhledem modrých očí, kterým světlá modrá barva upomínající na čisté bezmračné nebe přidává upřímnosti.

Současná ruská kultura zná také jinou konotaci pojmenování *голубой*, a to je homosexualita mužů. Důvodem k jejímu vzniku zřejmě posloužila spjatost obrazu homosexuálů s konceptem ženskosti, resp. zženštilosti [srov. Serov 2003a: kap. 7.1]. Prý ještě za doby antiky byla modrá barva určena jako vážící se k homoerotické lásce [Baleka 1999: 129]. Tento význam můžeme zaznamenat i v některých novějších frazémech, například *голубой огонёк* ve smyslu místa setkání homosexuálů [MOK].¹³⁷

Pojmenování modré barvy se obecně v jazyce užívá v kontextu vzdálenosti, při popisu objektů, které splývají s horizontem, jako jsou např. vrcholy hor. Opticky se nám modrý povrch zdá jako oddalující se, a to zachytil J. W. Goethe následujícími slovy: „Jako vidíme nebe nad sebou a vzdálené hory modře, tak se zdá, jako by i modrá plocha před námi ustupovala“ [Goethe 2004: 42]. Modré předměty se nám někdy představují jako nedosažitelné, nedostupné. Na základě metafory se prostorové vnímání může přenést do oblasti emocionální. Tak v ruské frazeologii obě pojmenování modré barvy nabyly konotace nedostižitelnosti ve spojení s něčím idealizovaným (*синяя птица* „modrý pták“ – symbol štěstí, ideálu, *голубая мечта* „modrý sen“ – vytoužený, často nesplnitelný). Český frazém *slibovat modré z nebe* znamená „slibování něčeho, co je neuskutečnitelné, popř. co slibující nemíní ani splnit“ [Baleka 1999: 178], nebo „odhodlání ve všem vyhovět, učinit pro někoho všechno“ [SSJČ].

Nejčastěji byl ve frazémech, a to jak v ruských, tak i v českých, určen neutrální, prototypický význam komponentu označujícího modrou barvu „zbarvený jako nebe (voda, chrpa)“. Do tohoto okruhu jsme zařadili mimo jiné i ty frazémy, jejichž etymologie není zcela

---

¹³⁷ Tento výraz je slovní hříčkou, který využívá název populárního televizního pořadu ve spojení se zmíněnou konotací slova *голубой*.

průhledná nebo jednoznačná, např. *modrá punčocha* / *синий чулок*.¹³⁸ Také se stěží dozvíme o motivaci výběru modré barvy pro symbol strany ODS, tj. o významu pojmenování *modrý* v sousloví *strana modrých ptáků*.¹³⁹

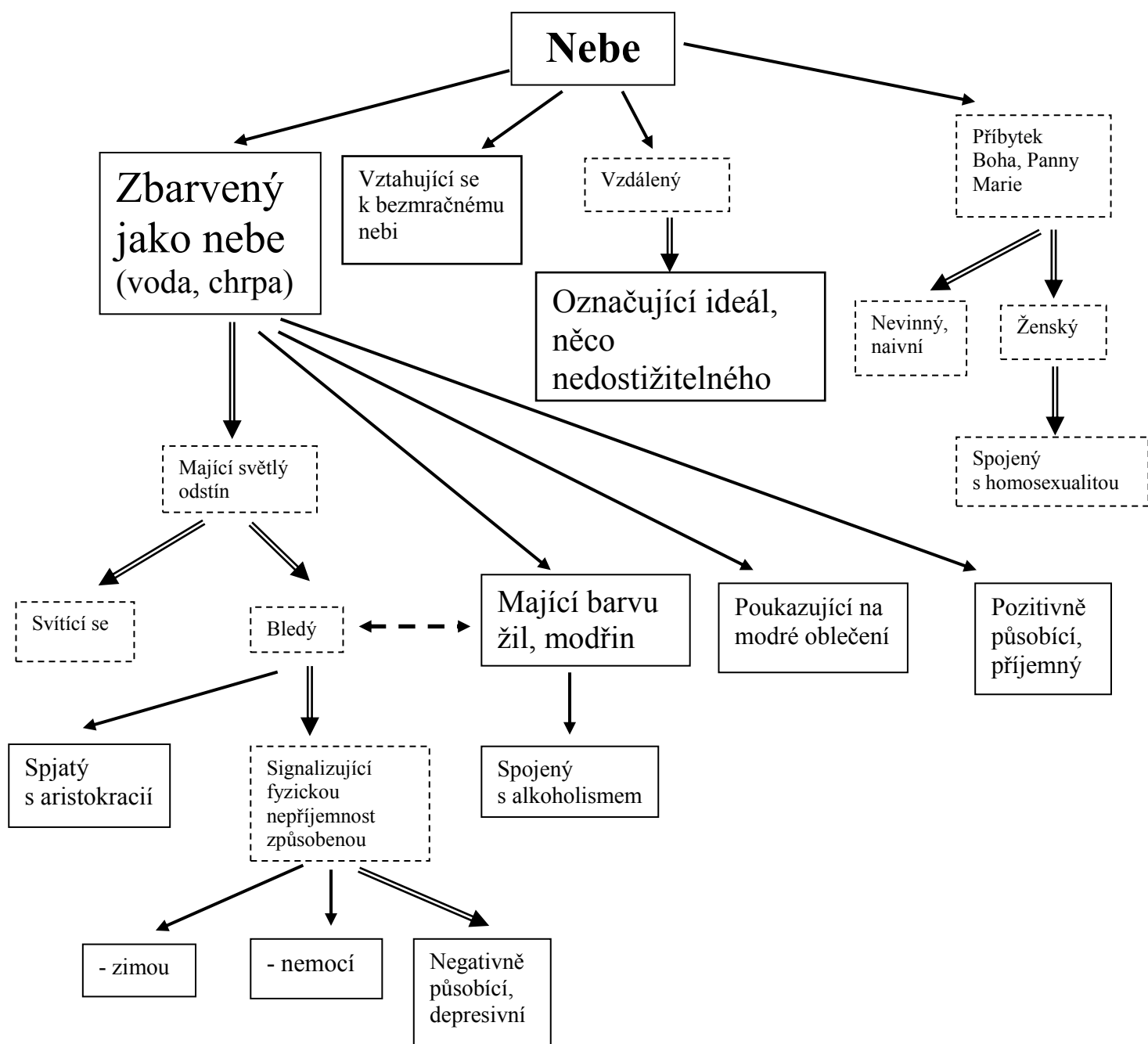
Podívejme se nyní na modelovaná sémantická schémata označení *modrý*, *синий* a *голубой* (viz schémata 16, 17, 18):

---

¹³⁸ Jak dokládá V. Serov, výraz pochází z angl. *bluestocking* a objevil se v Anglii v 60. letech 18. stol. v literárním kruhu lady Montagu. Aktivním členem toho kruhu byl pan B. Stillingfleet, který měl vždy na sobě punčochy z modré příze místo černých hedvabných, předepsaných etiketou. Když během schůze kruhu nebyl přítomen, prý se říkalo: „Nevíme si rady bez modrých punčoch,“ nebo „Dnes se rozhovor nedaří, protože modré punčochy nejsou s námi,“ apod. Pak se kruhu začalo říkat „sdružení modré punčochy“, později přezdívka „modrá punčocha“ přešla na ženy, které se zajímaly o literaturu a vědu. Současně V. Serov uvádí i druhou verzi, ve které jako autor názvu „modré punčochy“ pro kruh paní Montagu vystupuje admirál E. Boscawen, manžel jedné z účastnic kruhu. Každopádně přezdívka nabyla popularity, když básník G. Byron napsal o kruhu satiru *The Blues* [Serov 2003b]. Podle J. Baleky sdružení modrých punčoch pokračovalo v tradici, která se zrodila ve Francii o víc než století dříve. Od r. 1617 se tam scházel „chambre bleu“ „modrý salon“ – společnost žen sdružená kolem markýzy de Rambouillet. „Že markýza odmítla tehdy módní červenohnědé tapety a nechala na stěny svého salonu položit modré tapety protkané stříbrem, ukazuje na její živé povědomí modře jako barvy chladné, vzdálené, historicky osazené významy sexuálně nenaplněné, ideální, platonické lásky, ale také frigidnosti. Výrazná intelektuálnost a heterogenní nesexualnost určovaly v tomto „modrém salonu“ jejich vztahy“ [Baleka 1999: 166].

¹³⁹ V politickém kontextu je modrá barvou konzervativních stran, kromě české ODS ji používají i Britští konzervativci. Je tradičně vnímána jako protikladná k červené, příslušící pravicovým stranám, viz např. přehled logotypů různých politických hnutí z hlediska barevného řešení na stránkách Institutu politického marketingu: <http://politickymarketing.com/loga-a-barvy-politickych-stran-svazujici-barvy-14>.

Schéma 16: Sémantické schéma pojmenování **MODRÝ** zkonstruované na základě frazeologie

→ Metonymie

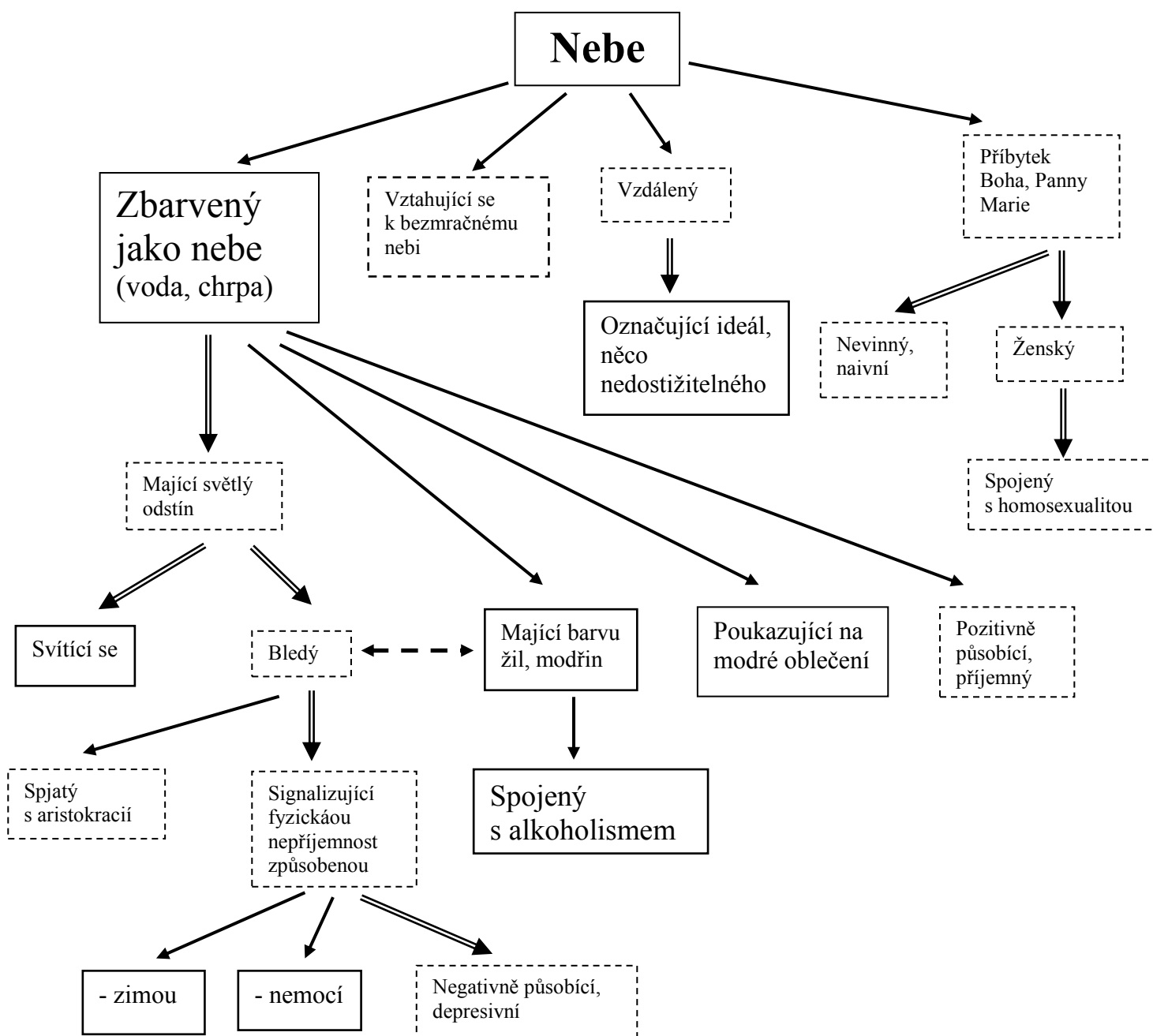
⇒ Metafora

x Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:

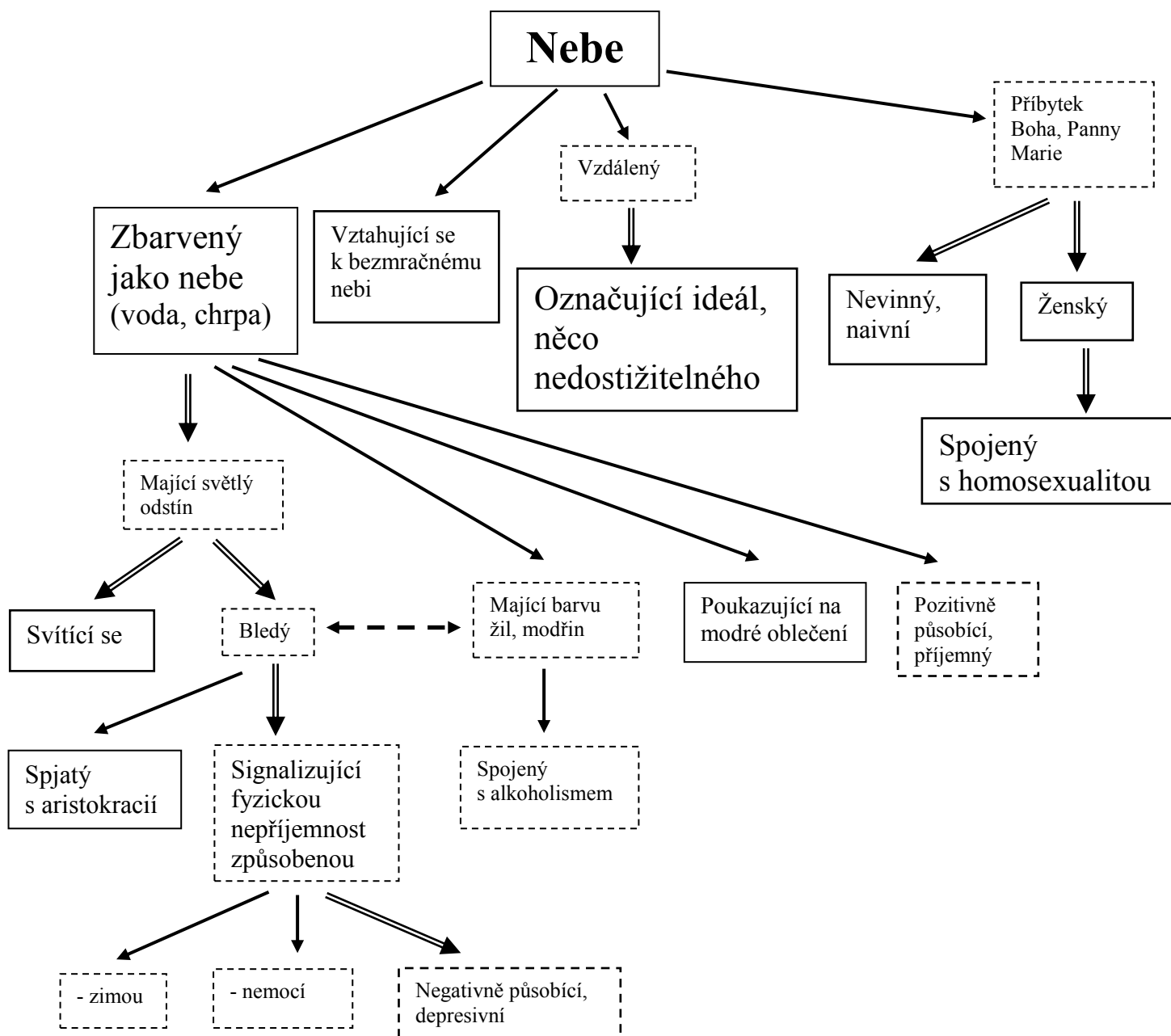
0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-13

Schéma 17: Sémantické schéma pojmenování **СИНИЙ** zkonstruované na základě frazeologie

→ Metonymie
 ==> Metafora
 x Nulová frekvence ve frazeologii
 Frekvence ve frazeologii:
 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-13

Schéma 18: Sémantické schéma pojmenování *ГОЛУБОЙ* zkonstruované na základě frazeologie

→ Metonymie

⇒ Metafora

x

Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-13

2.6.4. Shrnutí

V dané kapitole jsme analyzovali sémantiku pojmenování *modrý*, *синий* a *голубой*. Zmínili jsme se o nejednoznačném statusu označení *голубой* v systému ruských pojmenování barev. V souvislosti s tím zde byly zohledněny četné výzkumy provedené na materiále ruštiny, které potvrdily základovost obou pojmenování nehledě na překrývání jejich denotativního pole (viz 2.6.1).

Ukázalo se, že všechna tři označení mají shodné prototypy, z nichž primární postavení má pojem nebe. Dalšími společnými prototypickými pojmy jsou vodní plochy, zejména moře, a chrpy.

Nejbohatší sémantiku podle počtu významových odvozenin má české pojmenování *modrý*. Byly zaznamenány dva významy, které mu patří výhradně (neobjevily se v sémantice ani jednoho z ruských pojmenování modré): ‚negativně působící, depresivní‘ a protikladný význam ‚pozitivně působící, příjemný‘. Některé významy se vyskytují pouze v ruských frazémech u označení *голубой*: ‚svítící se‘, ‚nevinný, naivní‘, ‚ženský‘, ‚spojený s homosexualitou‘.

Sémantika označení *голубой* se ve srovnání s adjektivem *синий* ukazuje jako pozitivnější. Na rozdíl od pojmenování *синий*, které se v povědomí rodilých mluvčích ruštiny vztahuje k tmavším odstínům modré barvy, označení *голубой* odkazuje na světlou barvu bezmračného nebe, kterou pozorujeme za slunečného počasí, a má odpovídající konotace, zejména dokonalost a čistota, také naivita aj. Ve světle takového rozložení se v kontextu nepříjemného fyzického stavu téměř neužívá pojmenování *голубой*, nýbrž *синий*.

2.7. Označení *šedý* / *šedivý* a *серый*

*„Серый унылый цвет
Разом на все похожий.
Он не холодный, нет,
Но и не теплый тоже.
В памяти так ничтожен
Оставленный, им след“*¹⁴⁰

(J. Belov *Серый цвет* ‚Šedá barva‘)

Šedá barva spolu s černou a bílou tvoří okruh achromatických, tj. „nebarevných“ barev. Je obvykle považována za smíšenou barvu, která je na barevné škále umístěna mezi bílou a černou. Z fyzikálního pohledu se však získává smíšením jiných barev: červené, zelené a modré (ve stejném podílu).

R. Tokarski o ní píše, že je ve srovnání se všemi ostatními základními barvami spíše bezbarvá [Tokarski 1995: 57], je proto všeobecným symbolem všednosti a obyčejnosti. Odvolává se přitom na W. Kandinského, slavného malíře a teoretika umění, podle něhož je v šedivosti ukryta beznadějná nepohyblivost (čím je šedá tmavší, tím jsou její asociace zoufalejší), neboť bílá je symbolem radostné, dokonalé čistoty, černá je symbolem smutku a smrti, a smíšením těchto barev mezi nimi získáváme rovnováhu v podobě šedé [cit. in tamtéž].

I. Vaňková uvažuje o šedé barvě v českém obrazu světa jako o sémantickém protikladu ke konceptu barevnosti, jako o prototypu nebarevného [Vaňková 2005: 200]. Na rozdíl od barevného, které je zpravidla konceptualizováno pozitivně (mezi jeho asociace patří světlo a krása, štěstí, rozmanitost života, bohatství, veselí apod.), to šedé, resp. černobílé, bezbarvé, konotuje nehezkost, živoření, tíži všednodenního života, chudobu, smutek, nudu, letargii, znechucení, jednotvárnost a nedostatek podnětů [tamtéž: 196]. Kromě toho v kontextu zbarvení lidské tváře označuje šedá špatný fyzický stav člověka, výraznou bledost (adjektivum *šedý* / *šedivý* vyjadřuje intenzivnější bledost než *bílý* a *zelený*) [tamtéž: 204].

Čeština rozlišuje dvě varianty tohoto označení – *šedý* a *šedivý*. Tato dvě adjektiva lze považovat za částečně synonymická, protože v některých kontextech jsou navzájem zaměnitelná (např. *šedé* / *šedivé* oči), v jiných však nejsou (např. *šedá* eminence, *šedá* kůra

¹⁴⁰ ‚Šedá je zasmušilá barva, je podobná všemu ostatnímu najednou. Ne, není studená, a teplá též není. Tak mizerná je její stopa ponechaná v paměti‘.

mozková). Adjektivum *šedý* se v českém korpusu vyskytuje skoro dvakrát častěji než *šedivý*¹⁴¹, vzhledem k tomu očekáváme jeho větší sémantickou zatíženost.

Podle původní verze hierarchie B. Berlina a P. Kaye se pojmenování šedé barvy objevuje v jazyce až v posledním stádiu rozvoje, spolu s označeními pro růžovou, fialovou a oranžovou barvu¹⁴² [Berlin, Kay 1969]. S velkou pravděpodobností se tedy jedná o pojmenování patřící spíše k periférii okruhu základních označení barev [srov. Štěpán 2004: 27], která by proto měla být v menší míře zakotvena do jazykového systému češtiny a ruštiny než ostatní námi zkoumaná pojmenování. Analýza jejich výskytu ve frazeologii však ukázala, že zaujímají co do frekvence pozici vyšší než pojmenování žluté a růžové barvy (viz tab. 3, kap. 1.2.2).

---

¹⁴¹ V SYN2005-10 činí frekvence lemmatu *šedivý* 4.695, lemmatu *šedý* – 9.204.

¹⁴² V aktuální verzi však tato etapa chybí, jelikož byla zrušena v souvislosti s doloženými svědectvími o dřívějším objevení patřičných pojmenování v jazyce, než předpokládá jejich umístění do 7. etapy [Kay et al. 1999, 2009] (viz odd. 1.1.1.1).

2.7.1. Určení prototypů

Sémantický výklad pojmenování šedé barvy, který nabízí A. Wierzbicka, se zakládá na smíšené povaze této barvy [Wierzbicka 1996: 278]:

X is grey

o předmětech podobných X si lidé mohou myslet: jsou podobné něčemu černému;
zároveň s tím si o nich lidé mohou myslet: jsou podobné něčemu bílému.

Badatelka k tomu dodává, že pokud mluvíme o smíšených barvách, jeden z jejich komponentů se vždycky zdá být významnější než druhý, resp. ostatní komponenty, šedá barva je tedy „druhem černé“ [tamtéž]. R. Tokarski předpokládá, že se tady jedná o kvantitativní bílou a černou barvu, jejichž prototypy jsou den (světlo) a noc (tma) a jejichž sémantikou je ovlivněn význam pojmenování šedé barvy, přitom se také zmiňuje o dominantní roli černě. Šedivost považuje za jasnější či méně intenzivní čern [Tokarski 1995: 59–62].

V odborné literatuře věnované pojmenováním šedé barvy v češtině a ruštině se jako jejich prototyp občas uvádí popel, a to na základě analýzy slovníkových definic [Vaňková 2005: 200; Komorowska 2010: 90].

Z pohledu J. Rachilině prototyp pro pojmenování *серый* v ruštině chybí [Rachilina 2000: 180]. Status popele jakožto jeho prototypu J. Rachilina zpochybňuje, a to z důvodu odlišné kolokability adjektiv *серый* a *пепельный* ‚popelavý‘ [tamtéž]. *Серый* je také běžným atributem některých zvířat, např. vlka, myši, avšak patřičné kolokace mají ustálený, „folklorní“ charakter (*серая мышь* ‚šedivá myš‘, *серый волк* ‚šedý vlk‘¹⁴³). Pojmenování *серый* v tomto případě hraje roli konvenční barvy, jejíž výběr není svobodný, nýbrž určený jazykovou tradicí. Skutečné zbarvení těchto zvířat může být i jiné, tudíž ani myš, ani vlka za prototyp označení *серый* považovat nelze [tamtéž: 175–177]. Jako na prototypický koncept poukazuje na špatnou viditelnost, na kterou se váže záporné hodnocení a takové konotace pojmenování šedé barvy, jako bezvýraznost, nenápadnost, snaha se schovat [tamtéž: 180].

---

¹⁴³ *Серый волк* ‚šedý vlk‘ je populární postava ruského folkloru, často figuruje v pohádkách. Je zpravidla nadělen negativními rysy jakožto silný a nebezpečný, zároveň však jako ne moc chytrý a naivní protivník hlavního hrdiny.

2.7.1.1. Etymologie

V Rejzkově i v Machkově slovníku jsou výklady lexémů *šedý* a *šedivý* zahrnuty do jednoho hesla [Machek 2010; Rejzek 2015]. Podle V. Machka je označení *šedivý* pozdějšího původu než *šedý*, které pravděpodobně vzniklo prostřednictvím derivace ve spojení s adjektivem *libivъ* ‚hubený, vychudlý‘ a užívalo se v kontextech, když se mluvilo o někom starém a sešlém. Výraz *šedivý* je proto označen jako druhotvar, který nemá obdobu mezi označeními barev v jiných západoslovanských jazycích [Machek 2010: 604].

Ve staré slovanštině základním označením šedé barvy bylo adjektivum *сѣръ* ‚modrošedý‘ [Rejzek 2015: 687]. Z toho se pak v češtině vlivem jiných adjektiv označujících barvu, jako jsou *gnědъ*, *smědъ*, *bledъ*, a palatalizace s–š vyvinulo slovo *šedъ* [Machek 2010: 604; Rejzek 2015: 686] a v ruštině *сѣръ* (srov. české *šerý*, jež má v dnešní době posunutý význam ‚málo osvětlený, skoro temný, tmavý‘ [SSJČ],¹⁴⁴ *šero*¹⁴⁵ (‚slabé, neúplné světlo, částečná, neúplná tma‘, ‚sounrak, přití‘ [tamtéž]) i ruské *седош* ‚šedivý (pouze o vlasech)‘.

V zohledněných etymologických výkladech se uvádí praslovanský kořen *xoiro-*, který je příbuzný starogermánskému kořeni **haira-*, srov. staroisl. *harr* ‚šed(iv)ý‘, staroangl. *har*, irl. *ciar* ‚tmavý‘ [Fasmer 1973; Rejzek 2015]. Ze stejného kořene pochází i ruská pojmenování *синий* ‚tmavě, resp. sytě modrý‘, *сивый* ‚modrošedý‘ [Černých 1994; Šanskij, Bobrova 2004].

Původ označení *šedý*, *šedivý* a *серый* tedy souvisí s konceptem míry osvětlení, tj. s kvantitativním pojmáním achromatické barvy.

2.7.1.2. Výkladové slovníky

V českých výkladových slovnících jsou sice lexémy *šedý* a *šedivý* zpracovány jako samostatná hesla, avšak patřičné definice jsou si navzájem velmi podobné.

Výklady Jungmannova slovníku poukazují na kvantitativní aspekt šedé barvy, tj. na její polohu v achromatickém spektru. Oproti pozdějším koncepcím A. Wierzbické a R. Tokarského je však šedá vztažena spíše k bílé. V definici označení *šedý* jsou také zmíněny

¹⁴⁴ Celkem jsou v SSJČ uvedeny 4 významy adjektiva *šerý*: **1.** málo osvětlený, skoro temný, tmavý; (poněk. zast.) málo naplněný světlem (*š-é klášterní chodby* ‚ponuré‘, *š. kout*); **2.** (poněk. zast.) šedě, tmavě zbarvený (*š. vlk šedý*, *š-á sukně* ‚tmavošedá‘); **3.** (řidč.) nejasný, neurčitý (*slůvka kulatá a š-á, š-é tušení*); **4.** neznámý, tajemný – pro velkou časovou vzdálenost, zprav. do minulosti (*v š-ém dávnověku*; *v š-ch dobách dávných*) [SSJČ].

¹⁴⁵ Heslo *šero* v SSJČ obsahuje i druhý, přenesený význam ‚nejasnost, neurčitost; neznámo‘.

šedivé vlasy starců; heslo *šedivý* k nim referuje prostřednictvím příkladů užívání (*šedivá brada / hlava; hlava šedivá a rozum v háji* aj.).

Jak upozorňuje B. Fimanová, v Jungmannově a Kottově slovníku „je ještě patrná (původně etymologická) souvislost“ analyzovaných pojmenování šedé barvy „s adjektivem *šerý*“, které je v nich primárně popsáno z důrazem na kvantitativní aspekt jako „tmavě šedivý, tmavší nežli popel, námodrý“ (*šeré sukno*)¹⁴⁶ [Fimanová 2015].

V ostatních, tedy novějších slovnících je akcentován kvalitativní aspekt šedé barvy. Mezi oběma označeními je rovněž zjevný synonymický vztah, jelikož se jejich prvotní význam v jednotlivých slovnících vykládá téměř identicky. Nejčastějším referentem jejich definic je popel, tento pojem hraje podle slovníků u obou pojmenování roli typického nositele barvy, tedy prototypu (viz tab. 37).

Tabulka 37: Prototypy označení *šedý* a *šedivý* ve výkladových slovnících češtiny

	Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
Šedý	bílý, maličko do černa se uchylující; barvy jako jest <u>vlasy starců</u> , <u>popelatý</u> téměř	šedivý, <u>popelatý</u> / <u>popelavý</u>	šedivý, <u>popelavý</u>	mající neurčitou, nevýraznou barvu <u>popela</u> , šedivý	mající barvu <u>popela</u>
Šedivý	maličko z běla do černa se uchylující	vlasy, brada, hlava, <u>kůň</u> , <u>mračno</u> , <u>oblak</u> , <u>sýkora</u> , <u>datel</u>	mající <u>popelavou</u> barvu, šedý	mající neurčitou, nevýraznou barvu <u>popela</u> , šedý	Šedý

Na rozdíl od výkladů českých slovníků jsou hesla pro ruské pojmenování *серый* zaměřena především fyzikálně, tedy vyjadřují podstatu šedé jako smíšené barvy (viz tab. 38). Pouze ve dvou z pěti zohledněných slovníků jsou uvedeny referenty daného pojmenování, jmenovitě *пепел* ‚popel‘ a *дым* ‚dým‘.

Tabulka 38. Prototypy označení *серый* ve výkladových slovnících ruštiny

¹⁴⁶ Význam adjektiva *šerý* související s mírou osvětlení (kvantitativní aspekt) je v Jungmannově i Kottově slovníku rovněž vyložen, resp. naznačen příklady užití (jutro šero v Jungmannově sl.). Kottův slovník uvádí jako druhý význam ‚širý‘ (v *šerým poli*), jako třetí ‚světlý‘ (*šerý den*).

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrijevův slovník
příměs černé, tmavé barvy k bílé	<u>barvy popelu</u> , vznikající ze smíšení černé a bílé	barvy <u>popela</u> , <u>dýmu</u>	barvy vznikající ze smíšení černé a bílé	barvy ležící mezi černou a bílou

2.7.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Podstatným krokem v rámci zkoumání prototypických pojmů pro označení barev je analýza korpusových dat. Přistupujeme k tomu zcela analogickým způsobem jako v předchozích kapitolách věnovaných pojmenování jiných barev. Referenty označení *šedý* a *šedivý* byly v českém korpusu vyhledány zvlášť, nejfrekventovanější kolokáty vyhledávaných konstrukcí jsou představeny v tabulkách 39 a 40. Z důvodu relativně nízké frekvence jednotlivých kolokátů byl v obou tabulkách vynechán čtvrtý řádek v oddíle referentů.

Tabulka 39: Nejfrekventovanější reference označení *šedý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>šedý</i> + <i>jak(o)</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>šedý</i>	<i>šedý</i> + <u>substantivum</u> (Inst)/ <i>šedý</i> + <i>od</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	55	377	14 / 6
Referenty	<i>popel</i> 6	<i>ocelově</i> 134	<i>prach</i> 2 / <i>prach</i> 4
	<i>myš</i> 5	<i>popelavě</i> 60	– / –
	<i>prach</i> 3 <i>kámen</i> 3	<i>stříbrně / stříbrně</i> 54	– / –

Tabulka 40: Nejfrekventovanější reference označení *šedivý* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>šedivý</i> + <i>jak(o)</i> + <u>substantivum</u>	<u>adverbium</u> + <i>šedivý</i>	<i>šedivý</i> + <u>substantivum</u> (Inst))/ <i>šedivý</i> + <i>od</i> + <u>substantivum</u> (Gen)
------------	---	----------------------------------	--

Počet relevantních dokladů	32		28			13 / 4
Referenty	<i>popel</i> 4		<i>popelavě</i> 6	<i>ocelově</i> 6	<i>stříbřitě/stříbrně</i> 6	<i>prach</i> 3 / <i>prach</i> 3
	<i>myš</i> 2	<i>mrak</i> 2	<i>kovově</i> 5			<i>hrůza</i> 2 / –
	–		<i>perlově</i> 4			– / –

Výsledky vyhledávání konstrukcí s adjektivem *šedý* se ukázaly jako četnější oproti konstrukcím s označením *šedivý*, nejvýrazněji se tento rozdíl projevil na datech adverbiálních konstrukcí. Tato skutečnost poukazuje na převládající roli adjektiva *šedý* v jazykovém systému češtiny. Referenční pojmy z tabulek 39 a 40 se z velké části shodují, a to pak svědčí o sémantické blízkosti obou pojmenování. Jejich primárním referentem, jak naznačují frekvenční seznamy komparát z korpusových přirovnání, je popel. Relativně vysoká pozice v těchto seznamech náleží také lemmatu *myš*.

Referenty adverbiálních konstrukcí slouží k upřesnění odstínu šedé barvy. Nejfrekventovanější kolokáty pojmenování *šedý* a *šedivý* v těchto konstrukcích odkazují na ocel, popel a stříbro. Mezi nerelevantními kolokáty poskytujícími náhled do sémantického pole pojmenování *šedý* a *šedivý* vynikají adjektiva se zápornými konotacemi: *mrtvolně*, *kalně*, *jednotvárně* (ve vztahu k *šedý*), *nudně*, *zoufale*, *stejněměrně*, *ponuře* aj. (ve vztahu k *šedivý*).

I v korpusových přirovnáních se objevily negativně zatížené pojmy zastoupené komparáty pojmenování *šedý* a *šedivý*, např. *smrt* (1), *můra* (1), *obličej nebožtíka* (1), *márnice* (1), *zoufalství* (1) (viz 81, 82):

(81) *Ubohý dvůr velkoměstského činžáku, špinavý, zaprášený, šedý jako zoufalství, smutný jako nemoc, rozkřikoval se z pravého roku strašnými úderý do železa.*

(82) *A babička chodila mezi nimi tím kostrbatým krokem v dlouhých sukních, šedivá jako můra, chodila sem a tam, rachotila poklicemi, zatápěla a tiše nadávala.*

Málo četným, podle frekvenčních výsledků však nejčetnějším kolokátem instrumentálních a genitivních konstrukcí – jak s adjektivem *šedý*, tak i s *šedivý* – je slovo *prach* (viz 83).

(83) *...Zíral přes mne okenním otvorem na hliněné hradby Jerušalima... a na olivovníky, jejichž listí bylo šedé prachem.*

V instrumentálních konstrukcích s adjektivem *šedivý* se dvakrát vyskytl kolokát *hrůza* (viz např. 84), a také *únava*, *strach a starost* – každé pouze jednou. Rovněž bylo v korpusových dokladech zaznamenáno užití pojmenování *šedý* ve stejném smyslu, např. *šedý únavou / vyčerpáním / nudou / bolestí*.

(84) *Vedle něj se třásla Priscilla, v obličeji šedivá hrůzou.*

Tento kontext je založen na dvojí metonymii: NĚKDO MÁ BLEDOU TVÁŘ → NĚKDO MÁ ŠEDOU / ŠEDIVOU TVÁŘ → NĚKDO JE ŠEDÝ / ŠEDIVÝ (srov. 2.2.1.3, 2.4.1.3, 2.5.1.3, 2.6.2.3), kde adjektivum *šedý / šedivý* je profilováno jako synonymum adjektiva *bledý*. V schématu rozpracovaném I. Vaňkovou, v němž jsou znázorněny stupně zdravého a nezdravého zbarvení lidské tváře odpovídající názvům barev, je pro pojmenování šedé barvy určena stejná pozice jako pro pojmenování zelené a žluté (viz schéma 9 v odd. 2.3.2). V textu knihy však upřesňuje, že pojmenování *šedý / šedivý* označuje výraznější bledost než *bílý* a *zelený* [Vaňková 2005: 204; viz též 2.7].

Tabulka 41: Nejfrekventovanější reference označení *серый* v korpusu NKRJ

Konstrukce	<i>серый + как/словно + <u>substantivum</u></i>	<i><u>adverbium</u> + серый</i>	<i>серый + от + <u>substantivum</u> (Gen)</i>
Počet relevantních dokladů	110	9	100
Reference	<i>пепел</i> ‚popel‘ 12	–	<i>пыль</i> ‚prach‘ 51
	<i>мышь</i> ‚myš‘ 8	–	<i>грязь</i> ‚špína‘ 19
	<i>земля</i> ‚půda‘ 6	–	<i>усталость</i> ‚únava‘ 9
	<i>сталь</i> ‚ocel‘ 5	–	<i>старость</i> ‚stáří‘ 8

V přirovnáních ruského korpusu je nejfrekventovanějším komparátem pojmenování *серый* slovo *пепел* ‚popel‘, následuje ho slovo *мышь* ‚myš‘, a to zcela v souladu s frekvenčními výsledky českého korpusu pro *šedý* a *šedivý* (viz tab. 39, 40).

V dokladech ruského korpusu se též vyskytují komparáta, jejichž prostřednictvím se projevují záporné konotace pojmenování *серый* spjaté zejména se zasmušilostí a pochmurností:

(85) *Вести с далекого, но милого сердцу Кавказа, в сером, как могила, и мрачном, как тюрьма, Петербурге...*

„Zprávy ze vzdáleného, ale srdci milého Kavkazu, v Petrohradě **šedivém jako hrob** a pochmurném jako vězení...”

Relevantní výsledek vyhledávání adverbiálních konstrukcí v ruském korpusu tvoří 9 dokladů obsahujících ojedinělé výskyty adverbií, mezi nimiž jsou *аспидно* „břidlicově“, *металлически* „kovově“, *охряно* „okrově“, *серебряно* „stříbrně“, *снежно* „sněžně“ aj. Už v tom, že břidlicový odstín je přiblížen k černé barvě a sněhový přísluší bílé, je náznak široké škály označovaných odstínů ve spektru mezi protilehlými barvami – bílou a černou.

Z nerelevantních adverbiálních kolokátů jsou mezi nefrekventovanějšími *грязно* „kalně“ (62), *безнадёжно* „beznadějně“ (11), *однообразно* „jednotvárně“ (7), *блёкло* „zašle“ (6) – další reference k negativnímu obrazu pojmenování *серый*.

Ve třetím sloupci tabulky 41, obsahujícím kolokáty genitivních konstrukcí, je v horním políčku umístěno slovo *пыль* „prach“, jehož český ekvivalent se v odpovídajícím českém frekvenčním seznamu instrumentálních konstrukcí nachází též na první pozici. V ruském korpusu, stejně jako v českém, byly nalezeny metonymické výrazy, v nichž pojmenování *серый* označuje výraznou bledost:

(86) *Он приехал домой под вечер, с серым от усталости и предчувствия беды лицом, с шампанским и медведем под мышкой.*

„Přijel domů až večer, s tváří **šedou únavou** a předtuchou neštěstí, se šampusem a medvídkem v podpaží.”

2.7.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

V předchozí části této kapitoly jsme se věnovali určení prototypů označení *šedý*, *šedivý* a *серый*. Po analýze různorodých dat, zejména výkladových slovníků a korpusů, dospíváme k závěru, že hlavním prototypem zmíněných pojmenování je popel, příp. také myš, a z toho budeme vycházet při sestavování schémat jejich významových odvozenin. Prototypickým významem v těchto schématech je tedy ‚zbarvený jako popel, myš‘ (viz tab. 42). V případech, kdy se český frazém může užívat s oběma variantami – *šedý* a *šedivý*, byl tento frazém zařazen do počtu jednoho z adjektiv, a to na základě vyšší frekvence v korpusu SYN2005-10. Pokud např. spojení *šedivá ekonomika* se v korpusu vyskytlo pouze třikrát, a spojení *šedá ekonomika* má 129 výskytů, spadá tento frazém do pole s adjektivem *šedý*.

Tabulka 42: Seznam dílčích významů označení *šedý* / *šedivý* a *серый* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémech

Významové odvozeniny z prototypů označení šedé barvy (popel, popř. myš)	Počet výskytů ve frazémech		
	českých		ruských (серый)
	<i>Šedý</i>	<i>šedivý</i>	
0. Zbarvený jako popel, myš <i>серое вещество / šedá hmota</i>	1	4	6
1. Vztahující se ke zšedivělým vlasům, stáří <i>šedivé vlasy</i>		2	
2. Související s oblečením / uniformou této barvy <i>šedivý bratr, серая скотинка</i> dosl. ‚šedý dobytek‘, <i>серый баран</i> dosl. ‚šedý beran‘		1	5
3. Pochmurný <i>šedivý den / серый день</i>		1	1
4. Nevýrazný <i>šedomyš</i>	1		
4.1. (Polo)skrytý <i>šedá eminence / серый кардинал, šedé mýto / mýtné</i>	2		2
4.1.1. Pololegální <i>šedá ekonomika, серый рынок</i> dosl. ‚šedý trh‘	3		2
4.1.2. Dávno uplynulý, časově vzdálený <i>šedá minulost</i>	1		

4.1.3. Neurčitý, pochybný <i>šedá zóna</i>	1		
4.2. Neúhledný <i>и серо, да сбойливо</i> dosl. „je to sice šedé, ale na pevně“			4
4.3. Neosobitý <i>šedá zóna, серая мыш</i> „šedivá myš“, <i>šedivá osoba</i>	1	3	3
4.3.1. Nearistokratický, nevzdělaný <i>серая кость</i> dosl. „šedivá kost“ (srov. <i>белая кость</i> – viz tab. 12); <i>серый лапоть</i> dosl. „šedivá lýková bota“			7
4.4. Nudný, nezajímavý <i>šedivá teorie, серая жизнь</i> „šedivý život“		3	2
(5. Zbarvený jako popel mrtvého člověka)			
(5.1. Vztahující se ke smrti)			
5.1.1. Symbolizující neštěstí <i>Серая кошка пробежала между кем-л.</i> „šedivá kočka proběhla mezi někým“ (pohádali se spolu)	1		1
Celkem:			
	11	14	33

Z tabulky 42 je patrné, že druhý číselný sloupec, který uvádí počet frazémů s komponentem *šedivý*, zahrnuje o něco více frazémů než první, odpovídající označení *šedý*. Mohlo by to znamenat, že v české frazeologii je upřednostňováno označení *šedivý*, zatímco v běžném úzu je situace zcela opačná. Detailnější náhled odhaluje, že pojmenování *šedý* převažuje v terminologických výrazech a nových frazémech, např. *šedá hmota*, *šedá zóna* (má několik významů, podle kterých byl zařazen do třech odvozenin: „neosobitý“, „pololegální“, „neurčitý, pochybný“) ¹⁴⁷. Vzhledem k tomu, že do nově utvářených frazeologických výrazů pojmenování *šedivý* na rozdíl od *šedý* již nevstupuje (např. podle slovníků NSČ, NSČ2), s časem lze očekávat změnu tohoto rozložení v české frazeologii ve prospěch pojmenování *šedý* [viz také Fimanová 2015].

¹⁴⁷ *Šedá zóna* – většina národa nevyjadřující svůj názor [Schmiedtová, Schmiedtová 2006: 297]; oblast ekonomiky, ve které se uplatňují nelegální a pololegální postupy, prostředky apod.; pololegální, nelegální oblast, okruh činnosti (*psí zápasy se dějí v šedé zóně*); oblast kultury, která existuje vedle kultury oficiální; neurčité, pochybné nevyzpytatelné území, oblast (*Zůstat mimo NATO by znamenalo dostat se do nedefinovatelné šedé zóny*) [NSČ2].

Označení *šedivý*, a výjimečně též *šedý*, na rozdíl od ruského *серый* může popisovat zšedivělé vlasy (stejně jako označení *bílý*, srov. *hlava bílá jako mléko*). Svědectvím bližšího vztahu slova *šedivý* k barvě vlasů starých lidí je ten fakt, že v korpusu SYN2005-10 se spojení *šedivé vlasy* vyskytuje dvakrát častěji než *šedé vlasy* (406 oproti 207 dokladům), srov. také *šedivá hlava* (54) – *šedá hlava* (28).

Druhá sémantická odvozenina z prototypického významu pojmenování šedé barvy metonymicky odkazuje na šedé zbarvení oblečení. K tomuto významu byly přiřazeny jak české frazémy – *šedivý bratr* / *šedivá sestra*, což jsou pojmenování příslušníků náboženského řádu na základě barvy jejich oděvů [SSJČ] –, tak i frazémy ruské, např. *серая скотинка* dosl. ‚šedý dobytek‘ – takto se pohrdavě říkalo vojákům ruské císařské armády podle barvy jejich kabátů [FED]. U zmíněného ruského frazému se později objevil další význam ‚člověk mající nízký sociální status, pokorný vykonavatel‘ [KUR], který zde odpovídá extenzi ‚neosobitý‘.

Další ruské frazémy z této řady vznikly za doby Sovětského svazu a patří do kriminální slangové vrstvy: *серый баран* dosl. ‚šedý beran‘, tj. ‚inspektor obvodního oddělení policie‘; a *хитрый серый дом* dosl. ‚vychytralý šedý dům‘, tj. ‚policie‘, anebo *серая банда* dosl. ‚šedá parta‘ se stejným významem [MOK]. Etymologie zmíněných výrazů souvisí s barvou tehdejší uniformy ruských policistů. Na barvu vězeňské uniformy pojmenování *серый* poukazuje ve frazému *серая лошадь* dosl. ‚šedý kůň‘ (nebo totéž ve vztahu k ženě *серая кобылка* dosl. ‚šedá kobyłka‘) [MOK].

V následujících dvou starších příslovích se sice mluví o šedém kabátu, avšak sémantický odkaz na oblečení není zahrnut do smyslu, ve kterém je užito pojmenování *серый*:

- *На мужике кафтан хоть сер, да ум у него не черт (не волк) съел* [DAL]
dosl. ‚Sedlákův kabát je sice šedý, avšak jeho rozum nebyl čertem/vlkem sněden‘;
- *У меня хоть кафтан сер, да я запазухой смел; а у тебя кафтан синь, да люди говорят: его скинь (я богаче, а ты продувной)* [DAL]
dosl. ‚I když mám na sobě šedý kabát, jsem v srdci odvážný (a tím jsem bohatší); tvůj kabát je modrý, ale říkají ti lidé, abys ho shodil (jsi prohnáný)‘.

Hlavní sémantickou funkcí označení *серый* v daném kontextu je z našeho pohledu poukaz na prostý původ a nevzdělanost sedláka (v prvním případě), který se přesto dobře vyzná v jiných věcech. V druhém přísloví je toto pojmenování dáno do protikladu ke šlechtické modré barvě; označuje chudobu, kterou plně vynahrazuje odvaha. Proto byla tato přísloví zařazena do pole s významem ‚nearistokratický, nevzdělaný‘.

Jako nejrozsáhlejší podle počtu odvozenin (když nebereme v úvahu prototypický

význam) se ukázal řetězec založený na nevýraznosti jakožto asociativní vlastnosti šedé barvy. Z toho je zřejmě ve zkoumaném sémantickém rámci odvozen koncept poloskrytosti, zastíněnosti (srov. úvahy J. Rachiliné o špatné viditelnosti jako prototypickém konceptu pojmenování šedé barvy [Rachilina 2000: 180], viz 2.7.1), srov. *šedá eminence* / *серый кардинал*¹⁴⁸, osoba, která stojí v pozadí, ale má na dění významný, často rozhodující vliv. Tento frazém je dalším příkladem spojení, které se v češtině užívá pouze se slovem *šedý*.

Význam ‚(polo)skrytý‘ je v schématech představen jako zdroj dalších významů: ‚pololegální‘, ‚časově vzdálený‘, ‚neurčitý, pochybný‘.

Ve spojeních, ve kterých pojmenování šedé barvy souvisí s pololegalitou, jako je např. *šedá / šedivá ekonomika*, *šedý dovoz / export*, se téměř výhradně užívá označení *šedý* a doplňuje škálu *bílý* (‚legální‘) – *šedý* (‚pololegální‘) – *černý* (‚nelegální‘), viz také [Schmiedtová, Schmiedtová 2006: 297]. Zaznamenáváme u tohoto významu největší počet českých frazémů s adjektivem *šedý*.

Mezi ruskými frazémy byly nalezeny dva, jejichž komponent *серый* má podobný význam – *серый рынок* dosl. ‚šedý trh‘ a dosl. *серая сборка* ‚šedá kompletace‘ (např. počítačů); oba výrazy jsou ve slovníku označeny jako žargon [MOK]. Frazém *серый рынок* spíše než pololegální ekonomiku obecně pojmenovává její užší oblast, a to ‚provedení komerčními bankami operací s nekonvertibilními měnami‘ [tamtéž].

Pro pojmenování *серый* v ruské frazeologii byl nejčastěji definován význam ‚nearistokratický, nevzdělaný‘. Mimo již zmíněná přísloví sem patří například frazém *серая кость* dosl. ‚šedivá kost‘, který je sémantickým opakem výrazu *белая кость* ‚aristokracie‘ (viz 2.2.2.1). Avšak frazém *белая кость* je o něco starší, a dokonce se podílel na etymologii svého protějšku, který vznikl prostřednictvím kombinace výrazů *белая кость* a *серая масса* dosl. ‚šedivá masa‘. V české frazeologii tento význam u pojmenování *šedý / šedivý* nebyl doložen.

Podle našeho předpokladu je poslední význam ‚symbolizující neštěstí‘ odvozen od prototypického prostřednictvím metaforické asociace šedé barvy s popelem mrtvého člověka, a tedy se smrtí. O takové asociaci se zmiňuje J. Tresidder a dokonce uvádí, že kvůli této asociaci označuje šedá barva v některých křesťanských obcích odříkání [Tresidder 1999].

---

¹⁴⁸ Z franc. *eminence grise*. Ve Francii v době 17. stol. byl takto nazýván pomocník kardinála Richelieu, prostý kněz Francois Joseph le Clerc du Trembly, který nosil šedý hábit kapucínů. V současné literatuře se tímto výrazem často míní sám kardinál Richelieu, jenž měl obrovský politický vliv na tehdejšího krále Francie Ludvíka XIII. Jenomže pan kardinál se oblékal ne do šedého, ale do příslušného šarlatového hábitu. V r. 1624 se stal Richelieu předsedou královské Rady, tedy skutečným vládcem státu [Serov 2003b].

K tomuto významu byl přiřazen jeden ruský frazém *серая кошка пробежала между кем-л.* dosl. „šedivá kočka proběhla mezi někým“ (,rozhádali se spolu‘), toto rčení je méně známou a zřídka užívanou variantou frazému *чёрная кошка пробежала между кем-л.* V české frazeologii bylo též nalezeno jedno odpovídající starší přísloví: *jsou-li časy bílé, máš přátele, nastanou-li časy šedé, nemáš žádné* [LR], v němž je adjektivum *šedý* postaveno do protikladu k označení *bílý*. Ve zmíněných příslovích pojmenování šedé barvy vystupuje jako synonymické vůči označení černé, což potvrzuje názor R. Tokarského a A. Wierzbické o tom, že šedá barva je v jazyce konceptualizována jako méně intenzivní černá (viz 2.7.1).

Ve světle provedeného výzkumu se nám sémantika pojmenování šedé barvy v české a ruské frazeologii ukazuje jako převážně negativní. Lze to vnímat jako projekci obrazu šedé barvy v češtině a ruštině, která je pojímána jako směs černé a bílé s dominantní rolí černi a s výrazným kvantitativním aspektem (zastíněnost, poloskrytost).

Schémata číslo 19, 20 a 21 znázorňují postup rozšiřování významů jednotlivých pojmenování šedé barvy v češtině a ruštině. Většina šipek je naznačena dvojitou čarou, což znamená, že převažujícím mechanismem tvoření nových významů analyzovaných adjektiv je metafora.

Schéma 19: Sémantické schéma pojmenování **ŠEDÝ** zkonstruované na základě frazeologie

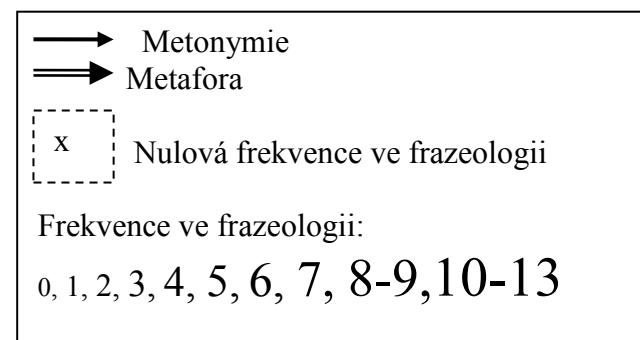
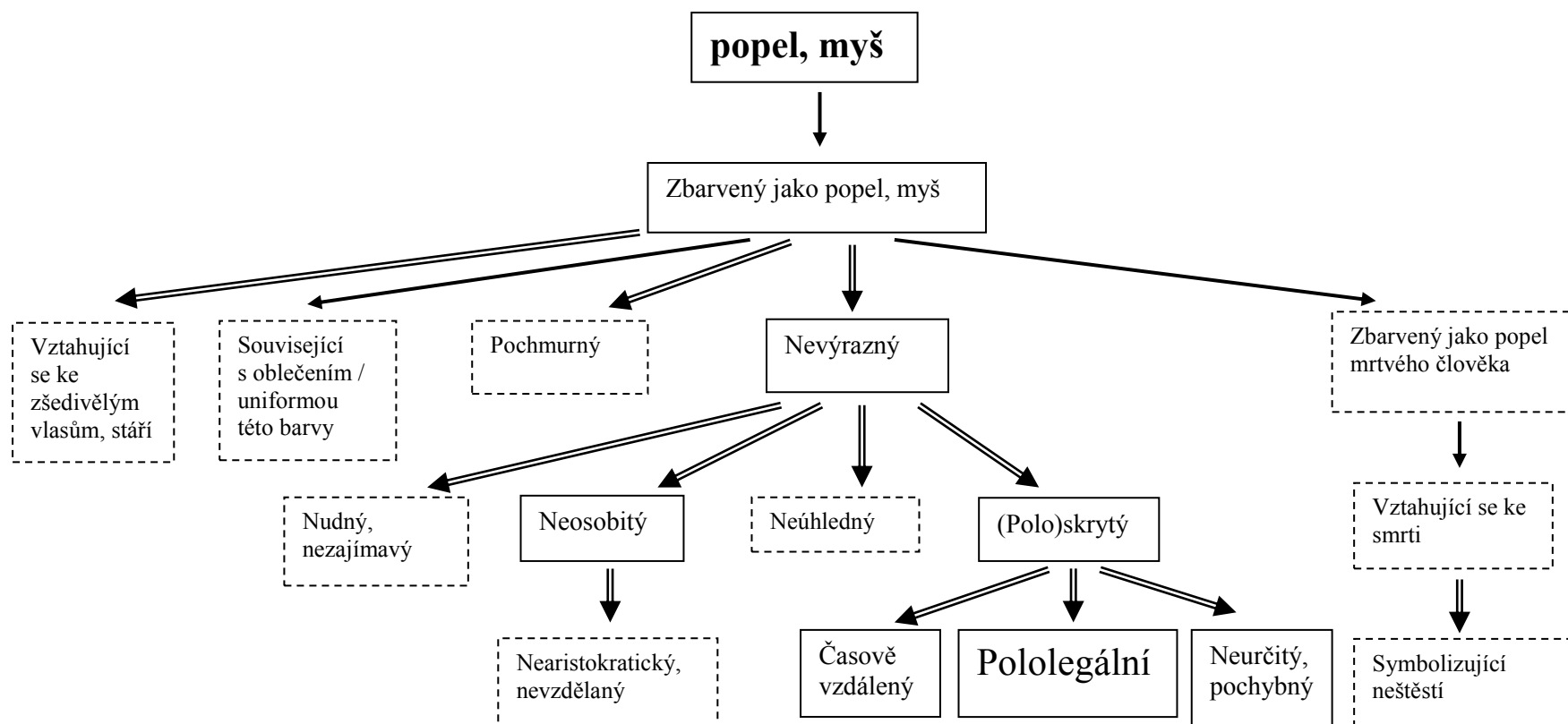
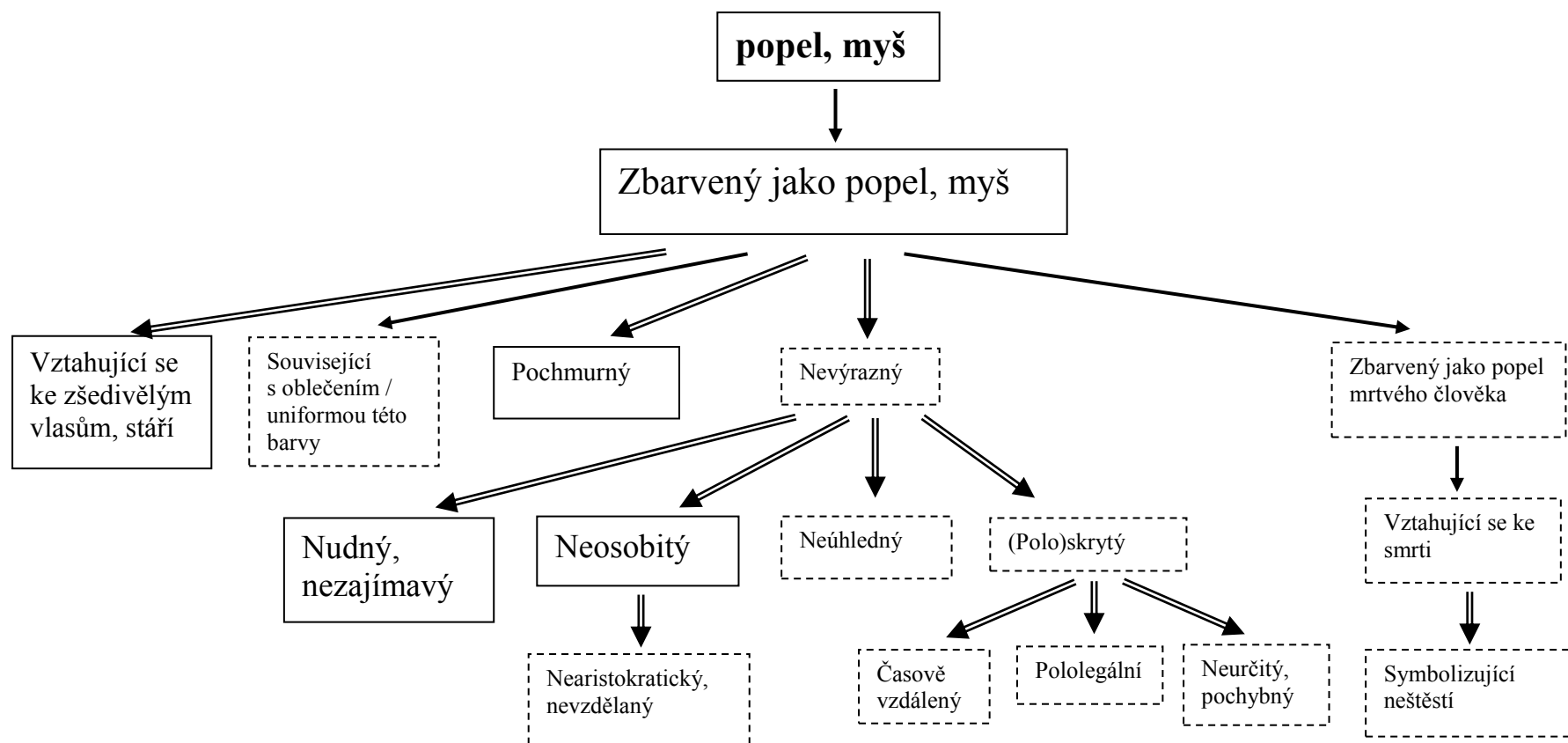

Schéma 20: Sémantické schéma pojmenování **ŠEDIVÝ** zkonstruované na základě frazeologie

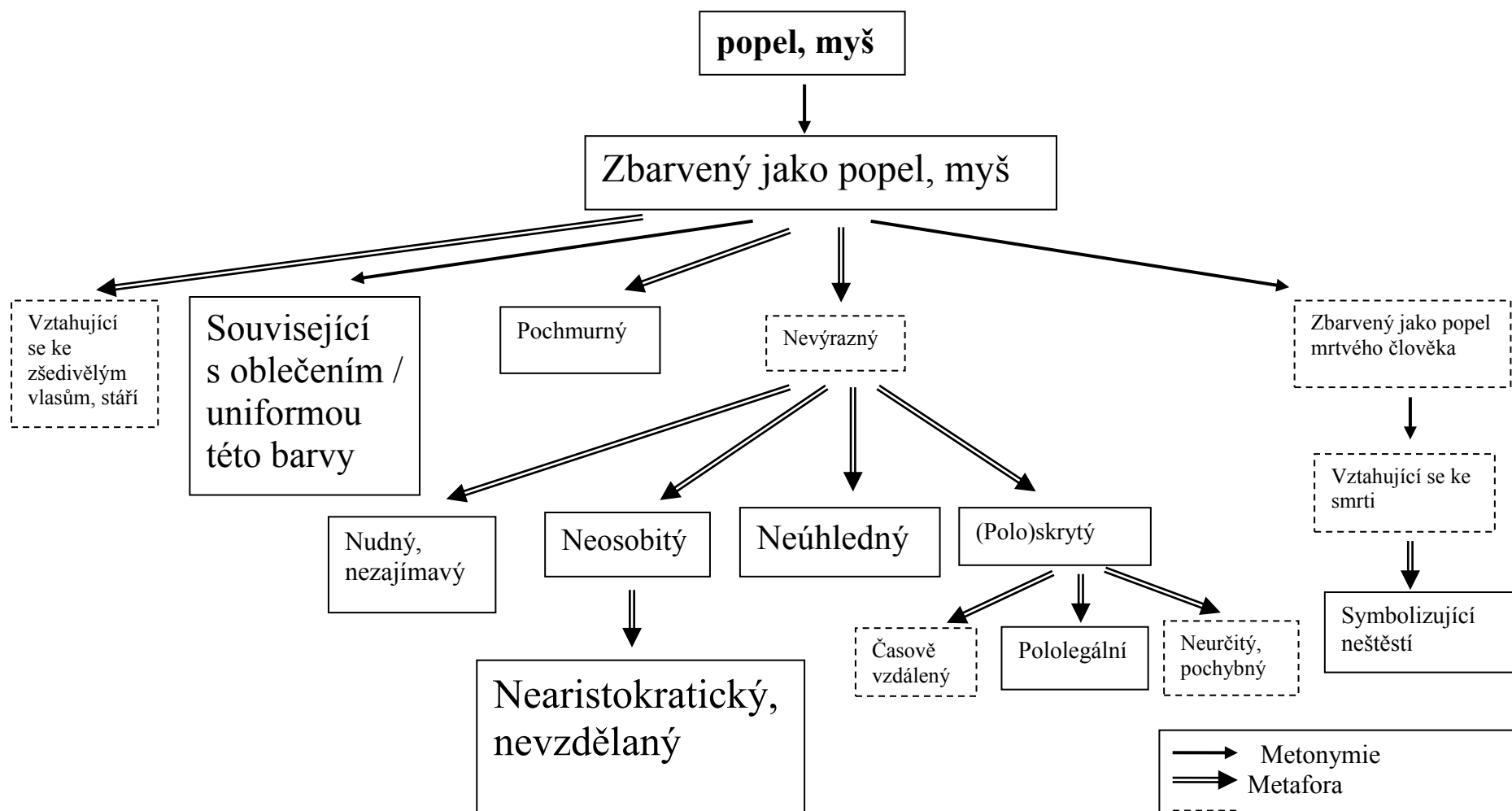

→ Metonymie
 ==> Metafora
 x Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9, 10-13

Schéma 21: Sémantické schéma pojmenování *СЕРЫЙ* zkonstruované na základě frazeologie

→	Metonymie
⇒	Metafora
x	Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9, 10-13

2.7.3. Shrnutí

V této kapitole jsme měli za cíl prozkoumat sémantiku tří pojmenování šedé barvy v české a ruské frazeologii. Pojmenování *šedý* a *šedivý* lze považovat za částečně synonymická: v některých kontextech jsou navzájem zaměnitelná (např. *šedé / šedivé oči*), v jiných nejsou (např. *šedá eminence*, *šedá kůra mozková*). V korpusu SYN2005-10 se adjektivum *šedý* vyskytuje skoro dvakrát častěji než *šedivý*, a z toho se dá usoudit, že v současném úzu má toto pojmenování primární postavení. Ve frazeologickém materiálu však převažuje označení *šedivý*, ale jen ve starších výrazech; do nových frazémů a terminologie vstupuje výhradně *šedý*.

Nejčastějším referentem slovníkových výkladů jak českých označení *šedý* a *šedivý*, tak i ruského *серый* je popel. Korpusová data potvrzují zásadní prototypickou roli tohoto pojmu a naznačují referenční pojem sekundární povahy – myš. Tyto dva prototypy zauímají v sémantických schématech analyzovaných pojmenování pozici východiska (viz schémata 19, 20, 21). Převažujícím mechanismem tvoření nových významů pojmenování šedé barvy v češtině i ruštině je metafora.

U pojmenování *šedý* v české frazeologii byl nejčastěji určen význam spojený s pololegálním statusem určitých věcí (*šedá ekonomika*, *šedá zóna*, *šedý export*), který doplňuje sémantickou škálu *bílý* (,legální‘) – *šedý* (,pololegální‘) – *černý* (,nelegální‘).

Adjektivum *šedivý* je ve větší míře nežli *šedý* spojováno s fenoménem lidského stárnutí. V jeho sémantice je akcentován odkaz zejména ke zšedivělým vlasům jako projevu stáří. Též se ukázalo, že se pojmenování *šedivý* na rozdíl od *šedý* vyskytuje ve významu ,nudný, nezajímavý‘.

Pro ruské pojmenování *серый* je nejfrekventovanějším významem ,nearistokratický, nevzdělaný‘ (*серая кость*, *серый лапоть*), který nebyl doložen v české frazeologii. Pouze v ruských frazémech byl také zaznamenán význam ,neúhledný‘ (*серо*, *серо*, *да волюшка своя* dosl. ,je to šedé, ale přece vlastní svoboda‘).

Sémantika pojmenování šedé barvy se v české a ruské frazeologii ukazuje jako převážně negativní. Z aspektu smíšené povahy šedivosti ležící na pomezí černé a bílé barvy, tudíž vyplývá primárnost role černé v jazykovém obrazu jejich označení.

2.8. Označení *růžový* a *розовый*

„Jakožto vybledlý odstín purpuru je růžová barva zpravidla asociována s duchovní radostí a jemností, ve světě hmotném – s květem růže, který spojuje božskou krásu s příjemnou vůní“ [Serov 2003a: kap. 9.2].

Růžová barva je stejně jako šedá považována za smíšenou – kombinuje v sobě aktivní podstatu červeně a čistotu bělosti. R. Tokarski upřesňuje, že se tu nejedná o smíšení, ale spíše o rozjasnění, zeslabení dominantní červené barvy bílou, tedy sekundárním komponentem [Tokarski 1995: 135, srov. Wierzbicka 1996: 277–278]. Odráží se to i v sémantice pojmenování růžové barvy¹⁴⁹, kde jsou negativní konotace červené barvy odvozené od jejich prototypických referencí krve a ohně neutralizovány a přeměněny v pozitivní – klidná erotika, krása a teplo ženského těla, radost a optimismus [tamtéž: 136].

Ruská badatelka R. Frumkina v rámci svého psycholingvistického výzkumu požádala informanty – rodilé mluvčí ruštiny, aby ji vysvětlili, co znamená pojmenování *розовый*. Odpovědi vyjadřovaly stejnou myšlenku, že se jedná o velmi světlou červenou barvu, úplně světlou, ale přitom v dostatečné míře jasnou na to, aby bylo patrné, že je podobná červené čili má takový odstín [Frumkina 1984: 30]. Podle Frumkiné taková deskripce odráží intuitivně očividný vztah adjektiva *розовый* k pojmům *красный* ‚červený‘ a *светлый* ‚světlý‘.¹⁵⁰

Jakožto smyslná a tělesná barva je růžová občas vnímána jako přeslazená, tedy příliš ženská. Mezi negativní konotace této barvy patří také infantilismus a dětská naivita, nesamostatnost [Serov 2003a: kap. 9.2].

Růžová barva v českém obrazu světa je spjata se vzhledem zdravého lidského těla, zejména mladých dívek a dětí; je v tomto smyslu „dobrou barvou“ [Vaňková 2005: 204, 210].

Pojmenování pro růžovou barvu, jak české *růžový*, tak i ruské *розовый*, jsou motivovaná, jelikož jsou etymologicky odvozena od slova *růže* / *роза*. Každé z těchto označení má dva základní významy, první z nich se přímo vztahuje k růži (např. *růžový keř*, *procházka růžovým sadem*), druhý poukazuje na zbarvení – ‚bledě červený‘, tedy ‚mající

¹⁴⁹ Zmíněné úvahy R. Tokarského se vztahují k polskému pojmenování *rózowy*, avšak se zdají být platné i pro pojmenování růžové barvy v češtině a ruštině.

¹⁵⁰ K obdobnému závěru dospěla americká badatelka S. Harkness, která zkoumala jazyk španělských dětí. Ukázalo se, že sedmi- a osmileté děti měly odchylky v oblasti rozeznávání barev červené a žluté zóny spektra. Jmenovitě často nebyly správně rozlišovány žlutá a oranžová barva a též červená a růžová. Děti ukazovaly na stejné barevné vzory jako na nejlepší pro červenou i pro růžovou barvu. Takové smíšení bylo zaznamenáno i u některých starších dětí. A to přesto, jak podotýká badatelka, že v tomto věku již jsou hranice zón jednotlivých barev pevně stanoveny. To je dalším svědectvím toho, že je růžová barva vnímána jako odstín barvy červené [Harkness 1973, cit. in Wierzbicka 1996: 246–247].

(prototypickou) barvu růže¹⁵¹. V některých kontextech nelze jednoznačně určit, zda se jedná o první nebo druhý význam, viz např. doklad 87 z ruského korpusu:

(87) *Этот подарок путешествует со мной всюду – туалетный набор из старинного фарфора: маленький подносик, два подсвечника и две коробочки – розовые цветы на белом фоне.*

„Tento dárek cestuje se mnou všude – toaletní sada ze starožitného porcelánu: malý tácek, dva svícny a dvě krabičky – **růžové** květy na bílém pozadí“.

V teorii B. Berlina a P. Kaye je pojmenování růžové barvy klasifikováno stejně jako označení šedé, oranžové a fialové barvy (viz 2.7). Skupina těchto pojmenování je pojímána jako okrajová, tj. v jazyce se objevující zpravidla nejpozději, pokud je míněn okruh základních označení barev. Výjimečně se však připouští dřívější objevení některých z nich, a tudíž umístění blíže k centru zmíněného okruhu [Kay et al. 1999, 2009, srov. Štěpán 2004: 27].

Shodně s tím mají pojmenování *рůžový* a *розовый* ze všech pro tento výzkum vybraných pojmenování barev nejnižší frekvenci ve frazeologii (viz tab. 3).

---

¹⁵¹ PSJČ uvádí celkem 3 významy pojmenování *рůžový*: 1. vztahující se přímo k růži; 2. bledě červený; 3. radostný, příjemný, milý, optimistický. Heslo *розовый* v MAS zahrnuje 4 významy: 1. vztahující se přímo k růži; 2. bledě červený; 3. ničím nezasmušený, obsahující jenom to příjemné, radostné a světlé; 4. (bot.) patřící ke řádu růžotvarých.

2.8.1. Určení prototypů

V odborné literatuře se označením růžové barvy a jejích prototypům věnuje méně pozornosti oproti pojmenováním jiných základních barev, které jsme probírali výše. Důvod spočívá jednak v okrajovém postavení těchto pojmenování v systému základních označení barev a menší mírou zakotvenosti v jazyce, což je způsobeno jejich pozdějším vznikem; jednak v průhlednosti prototypické reference, která je podmíněna jejich etymologií.

E. Dolgikh ve svém výzkumu poukazuje na několik prototypických pojmů pro obě pojmenování. Vymezuje přitom dvě skupiny prototypů: na jedné straně užívaných k popisu lidského těla nebo zvířat, na druhé k popisu neživotných předmětů. V rámci první skupiny je prototypem českého označení zejména květ růže a také (stejně jako pro ruské *розовые*) dětská plet' a prasátko. Ruské pojmenování navíc odkazuje na jablíčko a červánky, zatímco referenční vztah k růži se neukázal. V kontextu zbarvení neživotných předmětů pojmenování *růžový* a *розовые* nejčastěji referují k cukrovinkám a masovým výrobkům, české navíc k jahodám a lososu; ruské k toaletnímu mýdlu [Dolgikh 2012].

Definice anglického pojmenování *pink* nabízená A. Wierzbickou odráží podstatu růžové jako smíšené barvy (stejně jako *grey*, viz 2.7.1), jejímiž komponenty jsou barvy červená a bílá [Wierzbicka 1996: 278]:

X is pink

o předmětech podobných X si lidé mohou myslet: jsou podobné něčemu červenému;
zároveň s tím si o nich lidé mohou myslet: jsou podobné něčemu bílému.

Stejně jako v případě šedé barvy se zde nejedná o ekvivalenci rolí červené a bílé barvy, růžová je podle autorky druhem barvy červené [tamtéž].

V souladu s tím R. Tokarski v rámci analýzy polských pojmenování barev ztotožňuje prototypy označení *rózowy* a *czerwony* – krev a oheň –, jež se u pojmenování růžové barvy představují ve ztlumené podobě [Tokarski 1995: 135].

2.8.1.1. Etymologie

Označení *růžový* a *розовые* jsou, jak již bylo zmíněno v úvodu k této kapitole, motivovaná, tj. objevila se v češtině a ruštině jakožto deriváty slova *růže* / *роза*, mají tedy společný etymologický původ.

V. Machek ve svém etymologickém slovníku uvádí, že *růže* je slovem

„praeevropským“, pocházejícím z latiny (*rosa*) [Machek 2010: 526]. Také dodává, že růže byla typickou rostlinou klášterních zahrad a ve středověku byla pěstována i jakožto léčivo. J. Rejzek upřesňuje, že slovo *růže* přišlo do češtiny kolem 14. stol. přes němčinu (starogermánštinu) [Rejzek 2015].

Totéž latinské slovo kolem 16. stol. převzala i ruština, a to z polštiny nebo ukrajinštiny [Fasmer 1973].

2.8.1.2. Výkladové slovníky

Tabulka 43: Prototypy označení *růžový* ve výkladových slovnících češtiny

Jungmannův slovník	Kottův slovník	PSJČ	SSJČ	SSČ
<u>růžové</u> barvy	růžový - <u>jablka</u> , <u>třešně</u> , růžový <u>pstruh</u>	bledě červený	bledě červený	bledě červený

Z nejstaršího Jungmannova slovníku je patrné, že v té době bylo pojmenování *růžový* více známo ve významu vztahujícím se k růži obecně (a ten je v heslu vyložen jako první), na niž se odvolává autor v dané definici.

Novější české slovníky definují barevný význam adjektiva *růžový* jako označení bledě červené barvy. Konkrétní referenty nejsou zmíněny v samotných výkladech, ale jenom v roli příkladů kolokátů adjektiva *růžový*.

Tabulka 44: Prototypy označení *розовый* ve výkladových slovnících ruštiny

Dalův slovník	MAS	Ožegovův slovník	Ušakovův slovník	Dmitrievův slovník
(vztahující se k růži)	bledě červený	barvy nedozrálé dřeně <u>melounu</u> , <u>květů jabloně</u> , bílý s červenavým odstínem.	bledě červenavý	to, co má nejasně červený odstín

V nejstarším z námi zohledněných ruských výkladových slovníků – Dalově – samostatné heslo *розовый* zcela chybí. Pojednáno o něm je v rámci hesla *роза* ‚růže‘: napřed

je definováno jako ‚vztahující se k růži‘, následně jsou uvedeny některé výrazy – příklady typického užití – s vysvětlením kontextového významu adjektiva *розовый*. Mezi těmito kolokacemi je např. *розовое платье* dosl. ‚růžové šaty‘ vyložená jako ‚šaty barvy rudých růží‘. Ve výrazu *розовая лошадь* dosl. ‚růžová kobyla‘ je toto adjektivum definováno jako ‚světle železnatý, s měděným odstínem‘. Zmíněno je zde i sloveso *розоветь* ‚růžověť‘ v kontextu zbarvení lidské tváře. V tomto případě se podle V. Dala jedná o barvu ‚narůžovělou, tj. velmi bledě růžovou čili s lehkým růžovým (rudým) odstínem‘. To znamená, že ve starší ruštině, když toto pojmenování ještě nebylo rozšířeno a jeho barevný význam nebyl ustálen, mohlo označovat různé odstíny červené, od nejsvětlejších až po ty sytější.

Ostatní, tedy novější výkladové slovníky heslo pro nás relevantní již mají. Význam ruského pojmenování růžové barvy je v nich popsán převážně z fyzikálního hlediska, obdobně jako v českých slovnících. Jedině v Ožegovově slovníku obsahuje výklad barevného významu adjektiva *розовый* navíc referenční pojmy – melounová dřev a jabloňové květy. Tento výklad se vyznačuje také tím, že přibližuje denotativní pole daného pojmenování ne k červené, ale k bílé barvě (viz tab. 44).

2.8.1.3. Korpusová data a jejich interpretace s ohledem na prototypy

Informace o nejfrekventovanějších referentech růžové barvy v češtině a ruštině, kterou nám poskytla korpusová data, byla shrnuta v tabulkách 45 a 46. Stejně jako v předchozích kapitolách byla zohledněna přirovnání a též adverbialní, instrumentální a genitivní konstrukce obsahující jakožto klíčový komponent pojmenování růžové barvy. Nejprve se obrátíme k tabulce 45, v níž jsou umístěny referenty (zaujímající první čtyři pozice frekvenčního seznamu) z českého korpusu pro pojmenování *růžový*.

Tabulka 45: Nejfrekventovanější reference označení *růžový* v korpusu SYN2005-10

Konstrukce	<i>růžový + jak(o) + <u>substantivum</u></i>	<u>adverbium</u> + <i>růžový</i>	<i>růžový + <u>substantivum</u> (Inst) / <i>růžový + od + <u>substantivum</u> (Gen)</i></i>
Počet relevantních dokladů	42	82	5 5

Reference	Květiny (květ jabloně 1, okvěti 1, poupátko 1) 6	lososově 29		– krev 2
	Mořské plody (mušle 2, lastury 1) 5	Ovoce (broskvově 6, jahodově 5) 22		–
	Části lidského těla (jazyk 1, nehty 1) 4	karmínově 5		–
	Mladá žena (učitelky za studena 1, děvče 1, dívka 1) 3	tělově 3	masově 3	–

Konstrukce s komponentem *růžový* se v českém korpusu ukázaly jako nejméně frekventované ve srovnání s konstrukcemi se všemi ostatními označeními barev probranými v předchozích kapitolách. Jedná se nepochybně o okrajové, nejméně ustálené pojmenování z těch, která tvoří předmět daného výzkumu. Svědčí o tom i chybějící komparátum korpusových přirovnání, které by se vyznačovalo vyšší frekvencí. Vzhledem k tomu, že v českém korpusu bylo nalezeno pouze několik komparát, která se v přirovnáních vyskytla alespoň dvakrát, nalezené referenty jsme roztřídili do sémantických skupin (srov. 2.5.1.3).

V rámci přirovnání z českého korpusu pro označení *růžový* převažují reference vztahující se k různým květinám, např. *lupínek květu šípkového, květina, poupě, poupátko* aj. (viz např. 88), ačkoliv mají všechna komparáta z této sémantické skupiny frekvenci 1.

(88) *Byla celá růžová jako květ jabloně na vnější straně, byla růžová a pyšná jako jabloň, která vyhnala do ovoce...*

Druhá a třetí pozice frekvenčního seznamu patří dvěma dalším skupinám komparát odkazujícím na mořské plody a části lidského těla. Třetí skupina „mladá žena“ je metonymická, v patřičných kontextech je míněno zdravé zbarvení pleti, viz 89:

(89) *Bývalý spolkový rada, malý drobný mužik s pletí růžovou jako dívka, seděl v lenošce a jako každý večer si dopřával koupel nohou v horké vodě s octem.*

Dalo by se také říci, že v podobných konstrukcích je použita elipsa, srov. *s pletí růžovou jako* (má) *dívka*.

Mezi příklady komparát, která se v korpusových přirovnáních vyskytla dvakrát, jsou *mušle* a *červánky*.

Frekvenčně se zmíněné skupiny mezi sebou liší jen málo: rozdíl mezi vedlejšími skupinami spočívá pouze v jednom výskytu, proto o větší či nižší významnosti některých z nich se dá uvažovat jen stěží.

Mezi adverbialními konstrukcemi se nejčastěji vyskytuje výraz *lososově růžový*. Frekvence jiných kolokátů, jež jsou umístěny ve druhé, třetí a čtvrté pozici frekvenčního seznamu, již mají několikanásobně nižší počet výskytů. Jako docela četná se ukázala sémantická skupina adverbialních referentů označujících různé druhy ovoce, např. *broskvově* (6), *jahodově* (5), *malinově* (5), *třešňově* (3), *meruňkově* (2).

Z nerelevantních adverbialních kolokátů jsou nejfrekventovanější *něžně* (13) a *zdravě* (10) poukazující na spjatost růžové barvy (zastoupené označením *růžový*) se zdravým zbarvením lidské pleti v českém obrazu světa.

Relevantních instrumentálních konstrukcí bylo v českém korpusu nalezeno pouze pět, přičemž se každý z pěti kolokátů vyskytl jenom jednou. Stejně jako pojmenování jiných barev analyzované v předchozích kapitolách, *růžový* se také stává komponentem dvojích metonymických konstrukcí užívaných v kontextu zbarvení lidského obličeje NĚKDO MÁ RŮŽOVÝ OBLIČEJ (RŮŽOVÉHO ODSTÍNU) → NĚKDO JE RŮŽOVÝ, tentokrát se však nejedná o bledost, ale zdravý vzhled (viz 90):

(90) *Nika mu vzala deštník. Byla **růžová vzrušením**. Nelíbila se jí situace, že tam její matka pořád ještě stojí...*

V dokladech s genitivními konstrukcemi se dvakrát vyskytl výraz *růžový od krve*. Pokud je užití v tomto kontextu typické spíše pro pojmenování červené barvy, daný výskyt svědčí o tom, že růžová barva je v češtině zčásti konceptualizována jako druh červené.

Tabulka 46: Nejfrekventovanější reference označení *розовый* v korpusu NK RJ

Konstrukce	<i>розовый</i> + <i>как/словно</i> + <u><i>substantivum</i></u>	<u><i>adverbium</i></u> + <i>розовый</i>	<i>розовый</i> + <i>от</i> <u><i>substantivum</i></u> (Gen)
Počet relevantních dokladů	51	5	122

Reference	Části lidského těla (ладони ,dlaně‘ 1, пятка ,pata‘ 1, щеки ,tváře‘ 1, нёбо ребёнка ,patro ¹⁵² dítěte‘ 1) 8		телесно (,tělově‘) 3	Červánky (заря ,úsvit‘ 12, закат ,západ slunce‘ 6) 24	
	Dítě (младенец ,kojenec‘ 2, пупс ,miminko-panenka‘ 1) 5		–	Emoce возбуждение ,vzrušení‘ 4, волнение ,nervozita‘ 3 19	
	Červánky (заря ,úsvit‘ 1, закат ,západ slunce‘ 1, облако на восходе ,oblak za úsvitu‘ 1) 4		–	Zima (мороз ,mráz‘ 7, холод ,zima‘ 6) 13	
	Selátko (поросёнок ,selátko‘ 2, уши маленького поросенка ,uši malého selátka‘ 1) 3	Mladá žena (девушка ,dívka‘ 2) 3	–	кровь ,krev‘ 8	солнце ,slunce‘ 8

Nejfrekventovanější referenty pojmenování *розовый*, jež se ukázaly v ruském korpusu, jsou shrnuty v tabulce 46.

V ruských přirovnáních mají nejvyšší frekvenci komparáta odkazující na různé části lidského těla. Některé výrazy z této sémantické skupiny se vztahují rovněž ke skupině „dítě“ (нёбо ребёнка ,patro dítěte‘, дёсны младенца ,dásně miminka‘) nebo „mladá žena“ (пятка у девушки ,dívčina pata‘), pokud se jedná o části těla dítěte nebo mladé ženy. Dalo by se tuto skupinu považovat za sdílenou referenci českého a ruského pojmenování růžové barvy, avšak skupina českého protějšku obsahuje názvy jiných částí těla: *pleť* (ženy, andělů), *nehty* (u nohou), *jazyk*.

Sdílenými referencemi obou pojmenování jsou červánky a mladá žena. K červánkům se pojmenování *розовый* přirovnává o něco častěji než *růžový* (4 doklady oproti 2, což v procentuálním podílu činí 8 % a 5 %; s ohledem na malé množství dat bychom však tento rozdíl neměli považovat za podstatný). Komparátum označující dítě bylo v českém korpusu doloženo pouze jednou. Obraz mladé ženy se v ruských srovnávacích konstrukcích, stejně jako v českých, ukázal třikrát (viz např. 91). Komparáta, která by označovala květiny nebo mořské plody, nebyla v dokladech ruského korpusu zaznamenána.

¹⁵² Zde ve významu ,strop ústní dutiny‘.

(91) *Дайте мне лососины. Приказчик берет рыбу **розовую, как женщина**. Его движения исполнены нежности.*

„Dejte mi lososa. Zřízenec si bere rybu **růžovou jako žena**. Jeho pohyby jsou plné jemnosti“.

V posledním řádku analyzovaného sloupce tabulky 46 je umístěna skupina vztahující se k selátku. Slovo *selátko* se v roli komparáta vyskytlo i v českých přirovnáních, ale pouze jednou.

Ani v přirovnáních z ruského korpusu se nevyznačuje typický referent, o němž by se dalo uvažovat jako o prototypu daného označení.

Jediným adverbialním kolokátem, jehož korpusová frekvence převýšila jeden výskyt, je *телесно* „tělově“. Z nerelevantních kolokátů v adverbialních konstrukcích se jako sémanticky klíčové představují následující tři: *отрадно* „radostně“, *юношески* „mládenecky“, *легкомысленно* „lehkomyslně“ (viz 92).

(92) *Забравшись с ногами на стул и запахнув **легкомысленно розовый** ночной халат, она говорит Соне о таланте Астрова и восхищается им от души.*

„S nohami na židli a navléknuvši **lehkomyslně růžový** noční župan povídá Soně o talentu Astrova a upřímně ho obdivuje“.

Největší objem korpusových dat byl získán při vyhledávání genitivních konstrukcí. Ve třetím sloupci tabulky 46 jsou uvedeny nejfrekventovanější kolokáty, roztrženy do sémantických skupin. První pozice frekvenčního seznamu patří skupině referentů spjatých s ranními či večerními červánky, jimiž bývá do růžova zabarvena nejčastěji voda anebo také stěna, sníh, nebe, oči aj.

„Antropocentrické“ kolokáty určující kontext zabarvení lidské tváře nezauly první pozici, ale až druhou a třetí. Lidské tělo, zejména obličej růžový podle dokladů ruského korpusu vlivem emocí, a to jak pozitivních, tak i negativních (mezi referenty se vyskytly jednak *счастье* „štěstí“ (2), *воодушевление* „nadšení“ (1) a *радость* „radost“ (1), jednak *стыд* „stud“ (2), *смушение* „rozpaky“ (2) a *обида* „urážka“), či zimy.

I v dokladech, ve kterých se vyskytuje kolokát slovo *солнце* „slunce“, se občas jedná o sluncem opálené části lidského těla (viz 93).

(93) *Вытягиваясь на носках, кинув на плечи мужа изогнутые, розовые от солнца, оголенные руки, она целовала его в пыльные щеки, нос, глаза, губы, черную от солнца и ветра шею.*

,Vytahujíc se na špičkách, ovinuvši okolo manželových ramenou své ohnuté, oholené ruce růžové od slunce, líbala ho na zaprášené tváře, nos, oči, ústa a krk černý od slunce a větru‘.

I v ruském korpusu byl doložen, dokonce jako jeden z nejfrekventovanějších, výraz *розовый от крови*, který je významovým ekvivalentem již zmíněného českého výrazu *růžový od krve*.

Analýza výše uvedených korpusových dat opodstatňuje usoudit, že konceptualizace ruského a českého pojmenování růžové barvy se z velké části shoduje. Obě mají okrajové postavení v systému základních označení barev češtiny a ruštiny; ustálený referent u obou pojmenování chybí. Mezi sdílenými referencemi je obraz mladé ženy a dítěte, zdravé tělo, resp. jeho části, červánky, selátko. Specifickými referenty českého označení *růžový* jsou mořské plody a různé druhy květín.

2.8.2. Modelování schémat sémantického rozšiřování

Jelikož analýza slovníkového a korpusového materiálu, jež byla provedena v předchozích oddílech dané kapitoly, nevyjevila žádný ustálený prototyp ani pro české označení *růžový*, ani pro ruské *розовый*, při modelování jejich sémantických schémat bylo východisko sémantické struktury určeno na základě etymologie. Původní význam analyzovaných pojmenování se vztahuje k pojmu *růže*; jakožto název určité barvy se začala užívat až později (viz 2.8.1.1). Shodně s tím zahrnuje sémantické schéma označení *růžový* a *розовый* dva řetězce: první je založen na metonymickém, tj. bezprostředním vztahu k růži, druhý se od ní odvozuje prostřednictvím metonymicko-metaforického mapování.

Tabulka 47: Seznam dílčích významů označení *růžový* a *розовый* a počet jejich výskytů v českých a ruských frazémeh

Významové odvozeniny z prototypu označení růžové barvy (růže)	Počet výskytů ve frazémeh	
	českých (<i>růžový</i>)	ruských (<i>розовый</i>)
1. Vztahující se k růži <i>procházka růžovým sadem, růžová revoluce / розовая революция</i>	2	1
1.1. Symbolizující Pannu Marii a Venuši		
1.1.1. Příslušící ženám		
1.1.1.1. Romantický <i>růžová knihovna, růžové psaní</i>	2	
1.1.1.2. Spjatý s homosexualitou <i>růžový trojúhelník, розовая экономика</i> dosl. ‚růžová ekonomika‘	1	2
2. Zbarvený jako růže <i>видеть розовых слонов (слоников) / vidět růžové slony</i>	2	1
2.1. Mající barvu zdravého / mladého lidského těla <i>выспатся до розова</i>	1	
2.1.1. Spjatý s dobrou náladou, radostí <i>не быть зловна розовый, розовое детство</i> ‚růžové dětství‘	3	1
2.1.1.1. Naivní, přehnaně optimistický <i>růžové sny / розовые мечты, malovat (lakovat) si něco розово / описывать (представлять себе) что-л. в</i>	3	3

<i>розовых красках (в розовом цвете)</i>		
	Celkem:	
	14	8

Pouze dvě spojení v české frazeologii a jedno v ruské obsahují pojmenování růžové barvy v původním významu ‚vztahující se k růži‘: *procházka růžovým sadem* a *růžová revoluce* / *розовая революция*.¹⁵³ Ve všech ostatních frazémeh obou řetězců odkazují analyzovaná adjektiva na růžovou barvu.

Růžová je všeobecně uznávána jako barva ženskosti. Taková tradice pravděpodobně souvisí se symbolikou růže, která jakožto krásná květina s rozkošnou vůní byla v mnoha kulturách odpradáva považována za atribut ženských božstev – Afrodity, Venuše a v křesťanství Panny Marie [Serov 2003a: kap. 9.2]. Alternativní odůvodnění vztahu růžové barvy k ženám lze najít v jejím pojímání jako světlého purpuru, který byl považován za barvu důstojnosti a ctnosti, a spolu s tím obezřetnosti a zdrženlivosti – jsou to vlastnosti vyžadované zejména po ženách v manželství [tamtéž].

Asociace růžové barvy jako příslušící ženám způsobily sémantickou spjatost jejího pojmenování s homosexuálními vztahy mezi muži¹⁵⁴, které v tomto kontextu poukazuje na zženštilost takových mužů. Následně začala růžová označovat i homosexuální vztah mezi ženami. V současné ruštině se pojmenování *розовый* vztahuje pouze k netradiční orientaci žen, mužské homosexualitě odpovídá adjektivum *голубой* (viz kap. 2.1.6). Daný význam označení *розовый* je dokonce uveden ve výkladovém slovníku Dmitrieva, který byl vydán v roce 2003 [Dmitriev 2003: 1145].

V ruské frazeologii byl nalezen výraz *розовая экономика* dosl. ‚růžová ekonomika‘ jakožto název pro typ služeb, podnikání, médií a klubů určených k obsluhování homosexuálních komunit¹⁵⁵.

Význam ‚romantický‘ zaznamenáváme pouze v české frazeologii (*růžové psaní*, *růžová knihovna*). Jako *růžová* (a také *červená*) *knihovna* bývá v češtině označována romantická literatura, jejíž cílovou skupinou jsou ženy. Jeden z českých knižních e-shopu tento žánr popisuje takto:

¹⁵³ Gruzínská tzv. *růžová revoluce* či *revoluce růží* se odehrála v r. 2003, když tisíce lidí držely v rukou místo zbraní růžové kytice.

¹⁵⁴ Za doby Třetí říše byli homosexuálně orientovaní muži pronásledováni a museli nosit oblečení s nášivkou ve tvaru růžového trojúhelníku [Šejnina 2001].

¹⁵⁵ Viz heslo *розовая экономика* z výkladového sociologického slovníku D. a J. Jaryových zveřejněné na [dic.academic.ru: https://explanatory.sociological.academic.ru](https://explanatory.sociological.academic.ru).

„Z této nabídky knih si vyberou především romantické ženy, které rády čtou o lásce, vášni a životních osudech. Pro svůj romantický děj vyprávějící o zamilovaných lidech, kteří musí čelit nástrahám své lásky, bývá tento žánr označován také jako růžová knihovna“.¹⁵⁶

Následující významy patří druhému řetězci sémantického schématu pojmenování růžové barvy, odvozeného od prototypického pojmu růže na základě metaforického přenosu konceptu jejího zbarvení. Jedním z frazémů obsahujících označení *růžový* a *розовый* ve významu poukazujícím na růžovou barvu je *vidět růžové slony* / *видеть розовых слонов* (*слоников*). Toto spojení, které znamená ‚halucinovat‘, přišlo do české a ruské frazeologie z americké kultury, kde se poprvé objevilo v povídce J. Londona *Démon alkohol* / *Král Ječmínek*, jejíž hlavní postavou je alkoholik. Pravděpodobně byla postava růžového slona autorem vymyšlena jako fantastická, skutečně neexistující, srov. (*напиться*) *до белых слонов* dosl. ‚(opít se) až na bílé slony‘, tj. ‚být silně opilý, halucinovat‘ [KUR].¹⁵⁷

V českém korpusu nacházíme variace tohoto frazému jako např. *honit růžového slona* (viz 94), *růžový slon někoho honil*, srov. *vidět bílé myšky*. Sám o sobě výraz *růžový slon* (a též *bílé myšky*) může v češtině (podle korpusových dokladů) vyjadřovat celý svět halucinací nebo určitý halucinogen. V ruštině je výrazem *розовый слон* nazýván koktejl namíchaný z vodky a rozpustného džusu [MOK].

(94) „Se mnou to nic neudělalo, ale kamarádka honila růžovýho slona,“ prozradila dvacetiletá Daniela P. z Jablonce, která lysohlávku vyzkoušela jedinkrát.

Další význam z daného řetězce odkazuje na růžovou barvu na lidském těle. Pojmenování *růžový* i *розовый* konotují v souvislosti s tím zdravím a mládím, ruměnec na tvářích (např. *vyspat se do růžova*), což bývá základem dobré nálady a optimismu (např. *nebýt zrovna růžový* ‚mít špatnou náladu‘). V tomto smyslu někdy tvoří významový opak vůči pojmenováním označujícím bledost tváře: *bílý* / *белый* (*bílá tvář*, *zblednout bolesti* / *побелеть от боли*), *zelený* / *зелёный* (*být vzteky zelený* / *позеленеть от злости*), *žlutý* / *жёлтый* (*žlutý jako vosk* / *жёлтый как воск*) aj., viz též [Vaňková 2005: 204].

Největší počet frazémů obsahujících pojmenování růžové barvy byl přiřazen k významu ‚naivní, přehnaně optimistický‘ (např. *dívat se na něco růžovými brýlemi* / *смотреть на что-л. сквозь розовые очки*). Analyzovaná adjektiva v kontextu těchto frazémů nesou zpravidla negativní konotace, pokud se jedná o neobjektivní uvažování.

¹⁵⁶ Citát je převzat z webových stránek obchodu: <http://zbozi.knihy.org/zamilovane-romany>.

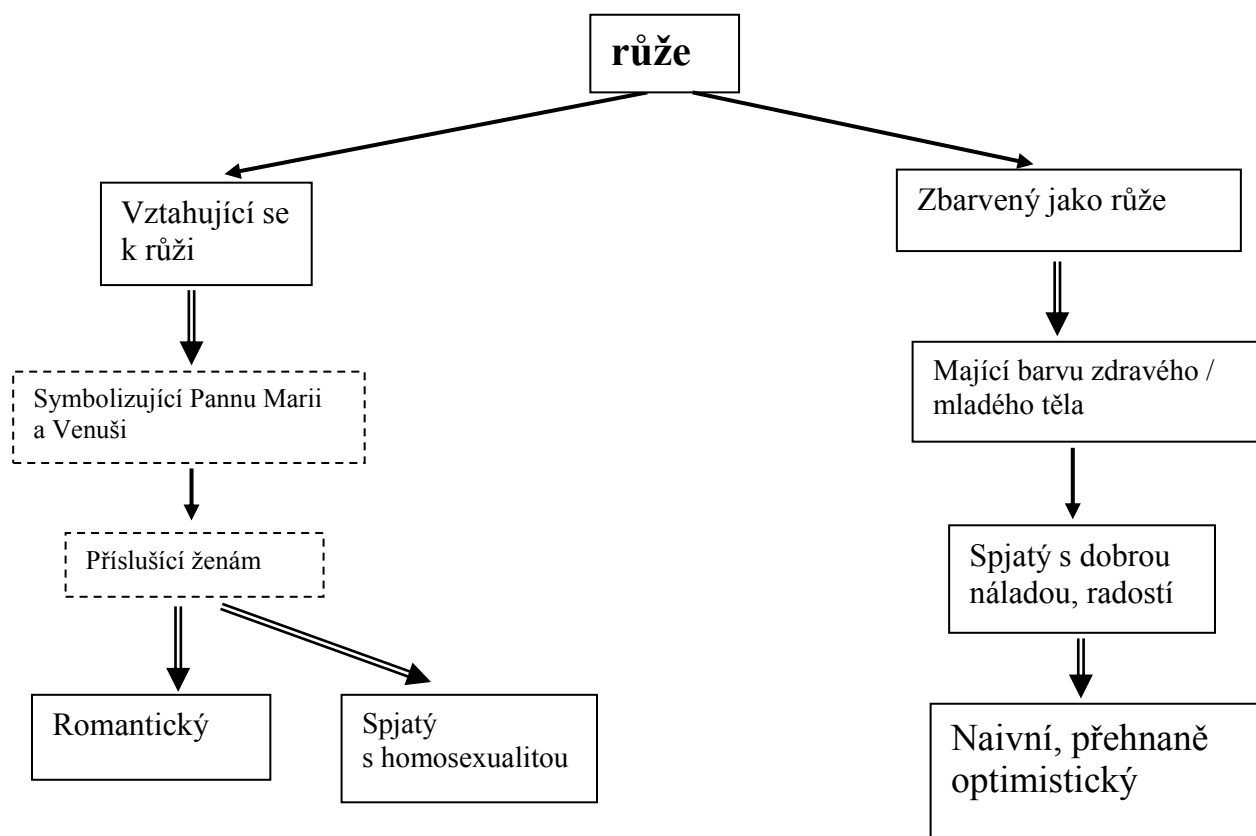
¹⁵⁷ Ojedinele se však růžoví sloni vyskytují, neboť někteří sloni-albíni bývají růžoví, viz článek z internetových stránek BBC: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/7951331.stm>.

V tomto případě lze mluvit o pojmenováních růžové barvy v češtině a ruštině jako o antonymech pojmenování *černý* a *чёрный* ve významu ‚pesimistický, zasmušilý‘ (viz odd. 2.1.2), srov.: *dívat se černými brýlemi*, *наводить черную краску на кого-л. / что-л.* ‚lakovat někoho / něco načerno‘, *černá předtucha*; *чёрные мысли* dosl. ‚černé myšlenky‘.

Níže uvádíme schémata 22 a 23, znázorňující sémantickou strukturu pojmenování *růžový* a *розовый*.

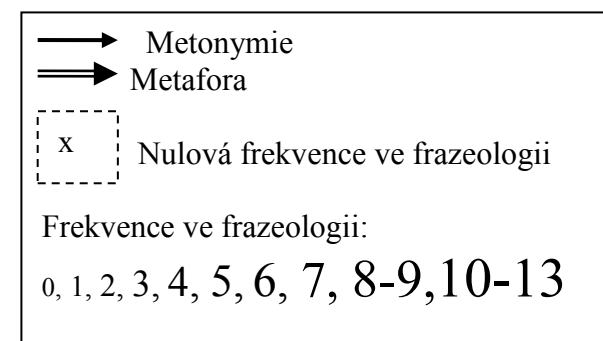
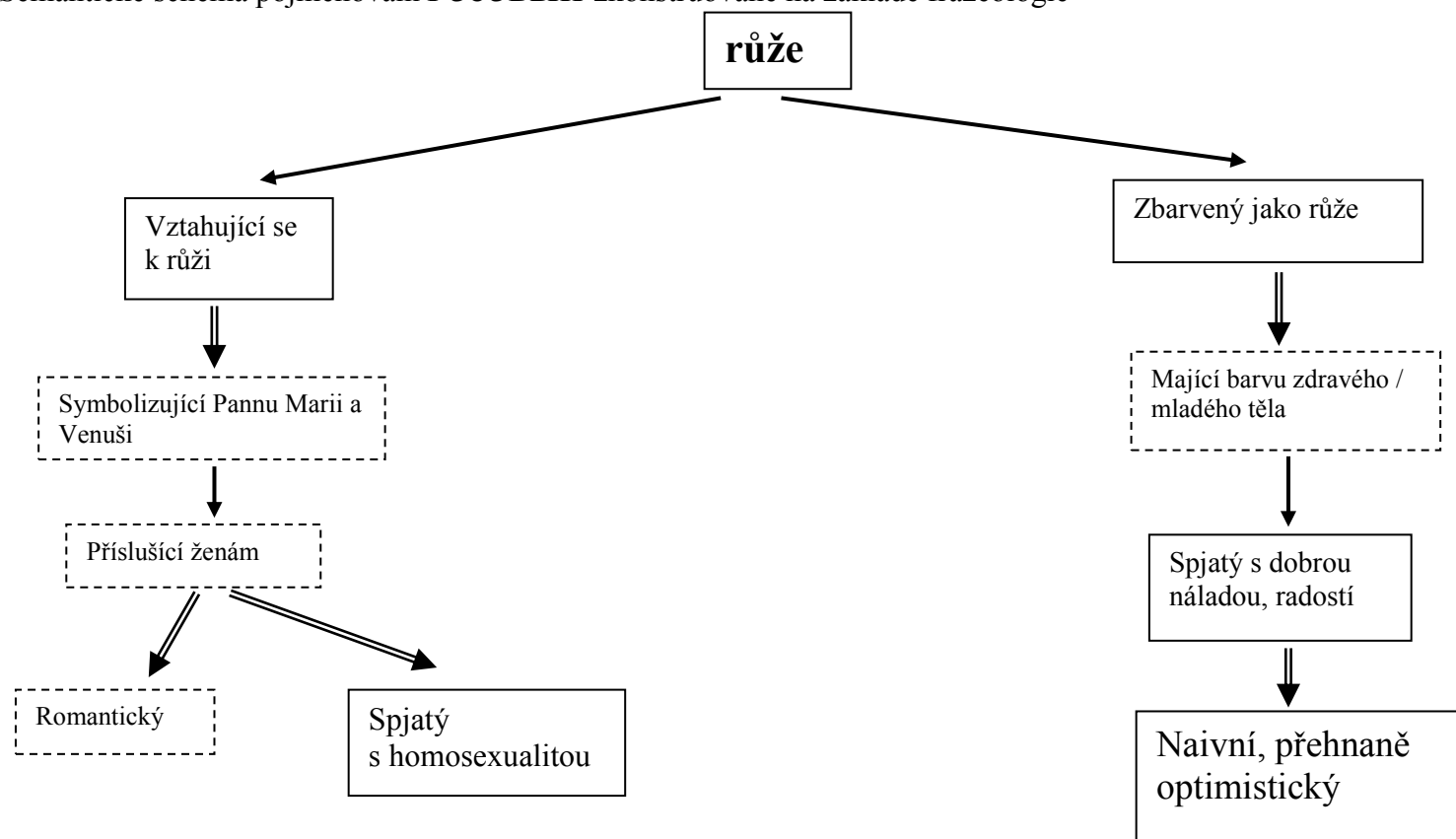
Schéma 22: Sémantické schéma pojmenování **RŮŽOVÝ** zkonstruované na základě frazeologie

→ Metonymie
 ==> Metafora
 x Nulová frekvence ve frazeologii

Frekvence ve frazeologii:
 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9, 10-13

Schéma 23: Sémantické schéma pojmenování *ПОЗОБИЙ* zkonstruované na základě frazeologie

2.8.3. Shrnutí

Sémantika pojmenování *růžový* a *розовый* je založena zčásti na smíšené podstatě růžové barvy, jež se skládá z červené jakožto primární složky a bílé, která tuto červenou osvětluje, zjemňuje. V české frazeologii se adjektivum *růžový* vztahuje k romantické lásce (*růžové psaní*) na rozdíl od té vášnivé, kterou vyjadřuje pojmenování červené barvy.

Obě pojmenování mají společnou etymologii – pocházejí z latinského slova *rosa* ‚růže‘. Každé má dva základní významy: první se přímo vztahuje k růži (např. *růžový keř*, *procházka růžovým sadem*), druhý k jejímu zbarvení (*růžový slon*). V sémantických schématech tomu odpovídají dva řetězce jednotlivých významů, viz schéma 22 (označení *růžový*) a 23 (*розовый*).

V některých případech označení růžové barvy tvoří významový opak pojmenování bílé, a jindy také černé barvy. Míněna je opozice jednak zdravý vs. bledý (srov. *růžový jako pivoňka – bílý jako stěna*), jednak optimistický vs. pesimistický (*malovat si něco v růžových / černých barvách*, totéž i v ruštině: *представлять что-л. в розовых / чёрных красках*), popř. šťastný vs. nešťastný (*růžová – černá minulost*).

Analýza referencí obou pojmenování, jež byla námi provedena na datech etymologie, výkladových slovníků a korpusů, nevyjevila žádný pojem, který by se dalo považovat za jejich prototyp. Odůvodněno je to pravděpodobně pozdějším vstupem adjektiv *růžový* a *розовый* do systému českých a ruských základních pojmenování barev.

V české a ruské frazeologii zkoumaná pojmenování nejčastěji mají význam ‚naivní, přehnaně optimistický‘ (např. *dívat se na něco růžovými brýlemi / смотреть на что-л. сквозь розовые очки*). V rámci tohoto významu jsou ukryty negativní konotace související s naivitou a neobjektivitou.

Mezi významy, které vykazuje pouze označení *růžový* v české frazeologii, patří ‚romantický‘ (*růžové psaní*, *růžová knihovna*) a ‚mající barvu zdravého / mladého lidského těla‘ (*vyspat se do růžova*).

V současné době pojmenování růžové barvy má v obou jazycích konotace spjaté s homosexualitou (*růžový trojúhelník*, *розовая экономика*) a světem halucinací (*růžový slon*).

3. Závěr

Nyní se pokusíme shrnout výsledky provedené práce na výzkumu sémantiky českých a ruských pojmenování barev.

Jedním z hlavních úkolů, které jsme si pro daný výzkum stanovili, bylo zjistit, v jaké míře se Berlinova a Kayova hierarchie (dříve pokládána za univerzální [Berlin, Kay 1969; Kay et al. 2009]) shoduje se systémem pojmenování barev v češtině a ruštině, a to prostřednictvím frazeologického materiálu. V tomto směru se ve frazeologii češtiny a ruštiny jako překvapivé ukázalo zejména to, že české označení *šedý* i ruské *серый* mají oproti očekávané frekvenci podle zmíněné hierarchie výrazně vyšší četnost výskytů. Označení *žlutý* a *жёлтый*, a též *hnědý* a *коричневый* se ve frazeologickém žebříčku objevila naopak na nižších pozicích, než to předpokládá teorie Berlina a Kaye.¹⁵⁸

Klíčová role v rámci našeho výzkumu náležela jazykovým korpusům. Kontrola výskytu jednotlivých výrazů v korpusových textech nám umožnila uvést počet českých a ruských přirovnání ve frazeologickém souboru na srovnatelnou úroveň. Ta přirovnání, která se v patřičném korpusu neobjevují ani jednou, byla ze seznamu vyřazena (např. *červený jako črvek* / *červenec* / *flanel* / *holandské sukno*). Některá přirovnání z těch, která nebyla uvedena ve slovnících, byla do našeho souboru naopak přidána, pokud se v korpusu ukázala více než pětkrát (*červený jako řepa*, *зелёный как трава*).

Jazykové korpusy též posloužily jako nejspolehlivější zdroj při určování prototypů analyzovaných pojmenování. Ty jsme hledali mezi kolokáty následujících konstrukcí: *černý jako/jak* + substantivum (Nom); *чёрный как/словно* + substantivum (Nom); adverbium + *černý* / *чёрный*; *černý* + substantivum (Inst) / *чёрный od* + substantivum (Gen); *чёрный от* + substantivum (Gen). Na rozdíl od etymologie, která bývá aktuálnímu významu obvykle poněkud vzdálená, a od slovníkových hesel, jejichž naplnění záleží na přístupu dané redakce, poskytují korpusová data vzhledem ke své vyváženosti aktuální a víceméně objektivní odraz jazykového systému.

Čím je pojmenování méně frekventované, a tedy centru systému pojmenování barev vzdálenější, tím bylo pro nás obtížnější definovat jeho prototyp. Ustálené referenty chybí např. u pojmenování růžové a žluté barvy, a to v obou jazycích. Nízká frekvence jednotlivých pojmenování barev ve frazeologii může ukazovat na jejich pozdější objevení v jazyce (např. *hnědý* a *коричневый*, *růžový* a *розовый*), avšak ne vždy. Například pojmenování *šedý* je původem starší než *šedivý*, které je přesto v české frazeologii zastoupeno více. V tomto případě

¹⁵⁸ Ve frekvenčním přehledu českých pojmenování barev, zpracovaném Věrou a Barbarou Schmiedtovými na datech korpusu SYN2000, mají pojmenování *šedý*, *žlutý* a *hnědý* obdobné postavení [Schmiedtová, Schmiedtová 2006].

se jedná o sémantický posun: adjektivum *šedivý* bylo nejprve užíváno výhradně ve spojení s vlasy, pak postupně přebíralo i ostatní významy adjektiva *šedý*. V dnešní době zaznamenáváme obrácenou tendenci, tj. nové významy, jako např. „pololegální“, se spojují s pojmenováním *šedý*, zatímco označení *šedivý* se posouvá na okraj jazykového úzu.

Ukázalo se, že pojmenování *červený* také není ukotveno ve frazeologii natolik výrazně, jako bychom to mohli očekávat z jeho pozice v hierarchii Berlina a Kaye. Nesnadno se určuje i jeho prototyp, a to na rozdíl od pojmenování *rudý*. Domníváme se, že právě adjektivum *rudý* fungovalo v češtině jako základní pojmenování pro červenou barvu, než tuto funkci začalo přejímat označení *červený* (které se nejprve užívalo ve významu „obarvený na červeně“). V některých kontextech se dotyčná pojmenování ještě mohou užívat jako synonyma, i když je v současnosti sémantika označení *rudý* primárně soustředěna na spojení s komunismem.

Nízká frekvence pojmenování *žlutý* může být ovlivněna svéráznou konkurencí s adjektivem *zlatý*, na které se metaforicky přenáší pozitivní konotace žluté barvy.

Kategorie zastoupené označeními *černý* a *чёрный* a též *bílý* a *белый* zahrnují dvojí rámce rozšiřování. Je to spojeno s rozlišením kvalitativního a kvantitativního aspektu jejich sémantiky. První rámec vychází z kvalitativních prototypů černé, resp. bílé barvy (černé organické hmoty, sněh), druhý se zakládá na prototypických fenoménech vztahujících se ke kvantitativnímu aspektu (tma, světlo). Sémantická analýza ukázala, že tyto aspekty nejsou od sebe zcela izolované a některé významy (např. „tmavý“, „světlý“) mohou sdílet.

Některé významy analyzovaných pojmenování jsou specifické pouze pro češtinu nebo ruštinu (v kontextu jejich vzájemného porovnání). Například ruské pojmenování *жёлтый*, jež je ve srovnání s českým *žlutý* mnohem více zatíženo negativními konotacemi, je spjato s neradostným životem (*жёлтенькая жизнь* dosl. „žlutoučký život“), nevěrou (*приколоть жёлтый цвет* dosl. „přišpendlit někomu žlutou barvu“, tj. „zradit“), znásilněním (*поднести жёлтый хайратник* dosl. „věnovat žlutý obvaz“, tj. „zprznit“) a duševními chorobami (*жёлтый дом* dosl. „žlutý dům“, tj. „blázinec“).

Naopak pouze v české frazeologii může adjektivum *zelený* odkazovat na barvu uniformy, zejména ve vojenské a myslivecké sféře (*zelené mozky*, *zelená krev*), na bezplatné služby (*zelená linka*, *zelené číslo*) a ve starších příslovích i na prospěch (*komu se nelení, tomu se zelení*).

Zajímavým poznatkem dané práce se stalo objevení relativně nových frazémů (většinou přejatých), např. *černá labuť* „mimořádná událost“, *černá vdova* / *чёрная вдова* „sebevražděná atentátnice“, *bílý sex* „vyjídání ledničky s cílem uspokojit emocionální problémy“, *ružový slon* / *розовый слон* „halucinace“.

Podobně jako jsou v rámci barevného prostoru u každé základní barvy rozlišovány různé odstíny, také sémantika jejího pojmenování zpravidla zahrnuje určitou škálu významů a konotací, a to jak pozitivních, tak i negativních. V sémantické struktuře každého pojmenování barvy se výrazně uplatňuje antropocentrický profil; to znamená, že se každé toto pojmenování může vztahovat k zbarvení lidského těla, zejména tváře, a charakterizovat v této souvislosti různé lidské fyzické či emocionální stavy a prožitky (srov. *vyspat se do růžova*, *vzteky zelený* / *позеленел от злости*, *šedý únavou*).

4. Seznam použité literatury

- Achmanova O., 1957, *Очерки по общей и русской лексикологии*, (2-е изд.). Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
- Amosova N. N., 1963, *Основы английской фразеологии*, Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.
- Apresjan J. D., 1995, Образ человека по данным языка: попытка системного описания. In: Вопросы языкознания, № 1, s. 37–67. Москва: Изд. Академии Наук ССР.
- Archangelskij V. L., 1964, *Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета.
- Aristoteles, 1978, *Сочинения в четырёх томах*. Том 2. Микеладзе З.Н. (ed.) Москва: Мысль.
- Arutjunova N., 1990, *Метафора и дискурс*. In: Арутюнова Н. Д., Журинская М. А. (eds.) Теория метафоры, s. 5–32. Москва: Прогресс.
- Bachilina N. B., 1975, *История цветообозначений в русском языке*. Москва: Наука.
- Bachmannová J., 1986, *K výzkumu a popisu nářeční frazeologie*. In: Naše řeč, roč. 69 (1), s. 1–5. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
URL: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6589>
- Baleka J., 1999, *Modř – barva mezi barvami*. Praha: Academia.
- Baranov A. N., Dobrovolskij D. O., 2008, *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак.
- Barcelona A., 2011, *Reviewing the properties and prototype structure of metonymy*. In: R. Benczes, A. Barcelona, F. J. R. de Mendoza Ibáñez (eds.) *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics: Towards a consensus view*, s. 7–60. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bartmiński J., 2006, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*. In: *Językowe podstawy obrazu świata*, s. 229–241. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2007, *Profily a subjektová interpretace světa*. In: Vaňková I., Šlédrová J., Wiendl J. (eds.): *Slovo a smysl* 8, roč. IV. Praha: Ústav českého jazyka Akademie věd ČR.
- Beardsley M. C., 1962, *The Metaphorical Twist*. In: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 22, No. 3 (Mar., 1962), s. 293–307.

- Beran O., 2015, *Když je řeč o barvách. Barvy jako předmět filosofického a empirického studia jazyka*. 2. vydání. Červený Kostelec: Pavel Mervart. (Hermés; svazek 7)
- Berlin B., Kay P., 1969, *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Biggam C. P., 2012, *The Semantics of Colour*. New York: Cambridge University Press.
- Biggam C. P., Hough C., Kay C., Simmons D. R. (eds.), 2011, *New Directions in Colour Studies*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Black M., 1962, *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bloomfield L., 1933, *Language*. London: George Allen & Unwin.
- Bojarskaja E. L. Категоризация как базовая когнитивная процедура. In: Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Вып. № 2, s. 18–28. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kategorizatsiya-kak-bazovaya-kognitivnaya-protsedura>
- Bornstein M. H., 2007, *Hue categorization and color naming*. In: MacLaury R. E., Paramei G. V., Dedrick D. (eds.): *Anthropology of Color*, s. 3–28. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Boynton R. M., 1997, *Insights gained from naming the OSA colors*. In: Hardin C. L., Maffi L. (eds.) *Color Categories in Thought and Language*, s. 135–150. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown R. W., 1976, *Reference*. In: *Cognition* 4, s. 125–153.
- Brown R. W., Lenneberg E., 1954, *A Study in Language and Cognition*. *Journal of Abnormal & Social Psychology* 49.
- Bruner J. S., 1985, *Actual Minds, Possible Worlds*. Harvard University Press.
- Bulak P., 2014, *Metafonymie aneb interakce mezi metaforou a metonymií (na příkladu sémantického okruhu „dech / dýchání“)*. In: *Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování. Didaktické studie*, roč. 6 (1), s. 102–117. Praha: UK v Praze, Pedagogická fakulta.
- Byrne J.P., 2004, *The Black Death*. Westport, Conn: Greenwood Press.
- Clausner T. C., Croft W., 1999, *Domains and image schemas*. In: *Cognitive Linguistics* 10 (1), s. 1–31.
- Collier G. A., 1973, *Review of Berlin and Kay's Basic color terms*. *Language* 49, s. 245–248.
- Corbett G. G., Morgan G., 1988, *Colour terms in Russian: reflections of typological constraints in a single language*. *Journal of Linguistics* 24, s. 31–64.

- Corbett G. G., Davies I. R. L., 1995, *Linguistic and behavioural measures for ranking basic colour terms*. Studies in Language, vol. 19.2, s. 301–357.
- Croft W., 2003, *The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies*. In: Dirven R., Pörings R. (eds.) *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, s. 161–206. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Čermák F., 1985, *Funkce v idiomatice a frazeologii*. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, s. 55–71. Wrocław – Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- Čermák F., 1994, *On the Nature of Universality in Phraseology and Idiomatics*. In: Basaj M. (ed.): *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI*, s. 15–19. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut sławistyki.
- Čermák F., 1995, *Jazykový korpus: Prostředek a zdroj poznání*. In: *Slovo a slovesnost* 56 (2), s. 119–140. Praha: Ústav českého jazyka Akademie věd ČR.
- Čermák F., Blatná R. (eds.), 1995, *Manuál lexikografie*. Praha: Nakladatelství a vydavatelství H & H.
- Čermák F., 1998, *Usage of proverbs: What the Czech National Corpus Show*. In: Ďurčo P. (ed.): *Europhras '97*, s. 37–59. Bratislava: Akadémia PZ.
- Čermák F., 2004, *Jazyková variabilita: případ přísloví*. In: Hladká Z., Karlík P. (eds.): *Čeština – Universalia a specifika* 5, s. 99–109. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák F., 2006, *Statistické metody hledání frazémů a idiomů v korpusech*. In: Čermák F., Šulc M. (eds.): *Studie z korpusové lingvistiky* 2, Kolokace, s. 94–106. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák F., 2007, *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Čermák F., 2017a, *Frazeografie*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/FRAZEOGRAFIE> (poslední přístup: 9.3.2019)
- Čermák F., 2017b, *Korpus a korpusová lingvistika*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- Čermák F., 2017c, *Komparátum*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/KOMPARÁTUM> (poslední přístup: 11.7.2019)
- Černý J., 1996, *Dějiny lingvistiky*. 1. souborné vyd. Olomouc: Votobia.
- Croft W., Cruse A., 2004, *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Davies I. R. L., Corbett G. G., 1994, *The basic color terms of Russian*. Linguistics 32, s. 65–89.
- Demjankov V. Z., 1994, *Теория прототипов в семантике и прагматике языка*. In: Kubriakova E. S.: Структуры представления знаний в языке, s. 32–86. Москва: ИНИОН РАН.
URL: <http://www.infolex.ru/Prot.html>
- Dirven R., 2003, *Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation*. In: Dirven R., Pörings R. (eds.) *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. s. 75–112. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Dolgikh E., 2012, *Konfrontační výzkum kategorií barev v ruském a českém jazyce. Kognitivně-kulturní přístup*. Disertační práce. Praha: FF UK.
- Dreyfus H. L., Dreyfus S. E., 1988, *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.
- Durbin N., 1972, *Review of Berlin and Kay's Basic color terms*. In: Semiotica 6, s. 257–278.
- Evans V., Green M., 2006, *Cognitive linguistics – an introduction*. Routledge.
- Fauconnier G., Turner M., 1996, *Blending as a Central Process in Grammar*. In: Goldberg A. (ed.) *Conceptual Structure, Discourse and Language*, s. 113–130.
- Fauconnier G., Turner M., 2002, *Conceptual Blending, Form and Meaning*. Recherches en communication 19, s. 57–86. New York: Basic Books.
- Feldman D., 2015, *Терминология власти. Советские политические термины в историко-культурном контексте*. Москва: Форум – Неолит.
- Filipec J., Čermák F., 1985, *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Fillmore Ch., 1977, *Scenes-and-frames semantics*. In: Zampolli A. (ed.) *Linguistic structures processing*, s. 55–81. North-Holland, Amsterdam.
- Fimanová B., 2015, *Šeda / šedivá barva a její reflexe v češtině a českých slovnících*. Bakalářská práce. FF UK, ÚČJTK.
- Fomina N. D., Bakina M. A., 1985, *Фразеология современного русского языка: учебное пособие*. Москва: Изд. Университета дружбы народов.
- Fortunatov F. F., 1956, *Избранные труды*. Т. I—II. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
- Földešiová D., 2014, *Frazeologie*. In: Prokopová K. (ed.) *Encyklopedie lingvistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Frege G., 1952, *Translations from the philosophical writings of Gottlob Frege*. New York.
- Frumkina R. M., 1984, *Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа*. Москва: Наука.

- Frumkina R., 1999, *What does my eye tell your mind?* In: Behavioral and Brain Sciences, 22, s. 951–952.
- Gieroń-Czepczor E., 2011, *A corpus-based cognitive-semantic analysis of the primary basic colour terms in English and Polish*. Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Głaz A., 2013, *Vantage Theory as a Model of Categorization*. In: Głaz A., Moist M. L., Tribushinina E. (eds.) *Vantage Theory: A View on Language, Cognition and Categorization*, s. 249–292. Cambridge Scholars Publishing.
- Gleason H. A., 1955, *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Goddard C., 1998, *Semantic Analysis. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Goddard C., Wierzbicka A., 1998, *Language, culture and meaning: Cross-cultural semantics*. In: Dirven R., Verspoor M. (eds.) *Cognitive exploration of language and linguistics*. Amsterdam, Philadelphia.
- Goethe J. W., 2004, *Smyslově-morální účinek barev / Johann Wolfgang von Goethe*. Přeložil, předmluvou a poznámkami opatřil J. Dostal. Hranice: Fabula.
- Goossens L., 1990, *Metaphonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action*. In: *Cognitive Linguistics*, 1 (3), s. 323–340.
- Hanks P., 2006, *Metaphoricity is gradable*. In: Stefanowitsch A., Gries S. Th. (eds.) *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*, s. 1–16. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Harkness S., 1973, *Universal aspects of learning colour codes: A study in two cultures*. In: *Ethos* 1 (2): s. 175–200.
- Herne G., 1954, *Die Slavischen Farbenbenennungen: eine semasiologisch-etymologische Untersuchung*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hickerson N., 1971, *Review of Berlin and Kay's Basic color terms*. *International journal of American linguistics*. 37 (4), s. 257–270.
- Hladká Z., Vaňková I., 2017, *Konotace*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.) *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/KONOTACE> (poslední přístup: 13.3.2019)
- Hnátková M., 2002, *Značkování frazémů a idiomů v Českém národním korpusu s pomocí Slovníku české frazeologie a idiomatiky*. In: *Slovo a slovesnost*. 2002, vol. 63, č. 2, s. 117–126.

- Hnátková M., 2005, *Identifikace přísloví v korpusu*. In: Blatná R., Petkevič V. (eds.) *Jazyky a jazykověda*. 1. vyd. FF UK – ÚČNK, Praha, s. 89–97.
- Hoffmannová J., 1991, *Metafora v kognitivních procesech a ve vědeckých textech*. In: *Slovo a slovesnost*, vol. 52 č. 2, s. 144–149.
- Hoffmannová J., Čermák F., 2017, *PRODUKCE A RECEPCE TEXTU*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.) *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/PRODUKCE A RECEPCE TEXTU](https://www.czechency.org/slovník/PRODUKCE_A_RECEPCE_TEXTU) (poslední přístup: 18. 11. 2019)
- Chrząszcza V., 1996, *Psychologie metafor I: Metafora z hlediska psychologie nevědomí, neobehaviorismu a neogestaltismu*. *Československá psychologie*. Roč. 40, s. 103–114.
- Ibbotson P., Tomasello M., 2016, *Evidence Rebuts Chomsky's Theory of Language Learning*. In: *Scientific American*, November 2016.
URL: <https://www.scientificamerican.com/article/evidence-rebuts-chomsky-s-theory-of-language-learning/>
- Jakobson R., 1995, *Poetická funkce*. Jinočany: Nakladatelství H & H.
- Janda L., 1986, *A Semantic Analysis of the Russian Verbal Prefixes ZA-, PERE-, DO- and OT-*. (Slavistische Beiträge, Band 192). München: Otto Sagner.
- Janda L., 1993, *A Geography of Case Semantics. The Czech Dative and the Russian Instrumental*. Berlin – New York.
- Janda L., 2004, *Kognitivní lingvistika*. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, s. 9–58. Praha: Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Johnson M., 1987, *The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago, London.
- Jraissati Y., 2017, *Reporting Color Experience in Grapheme-Color Synesthesia: On the Relation Between Color Appearance, Categories, and Terms*. In: Deroy O. (ed.) *Sensory Blending: On Synaesthesia and Related Phenomena*, s. 84–106. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Kay P., 1975, *Synchronic variability and diachronic change in basic color terms*. *Language in society* 4: 257–70.
- Kay P., McDaniel Ch. K., 1978, *The linguistic significance of the meanings of basic color terms*. *Language* 54, s. 610–646.
- Kay P., Berlin B., Maffi L., Merrifield W. R., Cook R., 2009, *The World Color Survey*. Stanford: Center for the Study of Language and Information.

- Kelly J., 2005, *The Great Mortality: An Intimate History of the Black Death, the Most Devastating Plague of All Time*. New York: HarperCollins.
- Kerttula S., 2007, *Relative basicness of color terms: Modeling and Measurement*. In: MacLaury R. E., Paramei G. V., Dedrick D. (eds.) *Anthropology of Color*, s. 151–170. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kohler W., 1947, *Gestalt psychology: an introduction to new concepts in modern psychology*. New York: Liveright. A revised edition of the 1929 book.
- Komorowska E., 2010, *Barwa w języku polskim i rosyjskim. Rozważania semantyczne*. Szczecin: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kövecses Z., 2002, *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Kövecses Z., 2006, *Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Krupa V., 1990, *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*. Bratislava: Tatran.
- Kulpina V. G., 2001, *Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках*. Москва: Московский лицей.
- Kunin A. V., 1970, *Английская фразеология*, Москва: Высшая школа.
- Kustova G., Rachilina E. (J.), 2003, *O nazwach barw zielony i żółty w języku rosyjskim*. In: Grzegorzczakowa R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*, s. 23–36. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lakoff G., 1972, *Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts*. In: *Papers from the Eighth Regional Meeting*. Chicago: Chicago Linguistics Society, Department of Linguistics, University of Chicago.
- Lakoff G., 1977, *Linguistic Gestalts*. In: Beach W., Fox S., Philosoph S. (eds.) *Papers from the Thirteenth Regional Meeting*, vol. 13, s. 236–287. Chicago: Chicago Linguistics Society, Department of Linguistics, University of Chicago.
- Lakoff G., 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff G., 1992, *The contemporary theory of metaphor*. In: Ortony A. (ed.) *Metaphor and Thought*, 2nd ed., s. 203–204. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff G., Johnson M., 1980, *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Překlad do ČJ: *Metafory, kterými žijeme*. (Přeložil Mirek Čejka) Teoretická knihovna [3]. Brno: Host, 2002/2014.

- Lakoff G., Turner M., 2009, *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff R., 1973, *Language and Woman's Place*. In: *Language in Society*, Vol. 2, No. 1 (Apr., 1973), s. 45–80. Cambridge University Press.
- Langacker R. W., 1987, *Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford: CA: Stanford University Press.
- Langacker R. W., 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Larin B. A., 1977, *Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов)*. In: Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание, s. 125–149. Москва: Просвещение.
- Lenneberg E., Roberts J., 1953, *The denotata of language terms*. Paper presented at the Linguistic Society of America, Bloomington, Indiana.
- Levinson, S. C., 2000, *Yeli Dnye and the Theory of Basic Color Terms*. In: *Journal of Linguistic Anthropology*. 10 (1), s. 3–55.
- Lucy J. A., 1996, *The scope of linguistic relativity: an analysis and review of empirical research*. In: Gumperz J. J., Levinson S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucy J. A., 1997, *The linguistics of "color"*. In: Hardin C. L., Maffi L. (eds.) *Color categories in thought and language*, s. 320–346. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lüscher M., 1997, *Čtyřbarevný člověk*. Praha: Ivo Železný.
- Lüscher M., 1991, *Test volby barev k hodnocení osobnosti*. Bratislava: Psychodiagnostika.
- MacLaury R. E., 1987, *Color-category evolution and Shuswap yellow-with-green*. *American anthropologist* 89, s. 107–124.
- MacLaury R. E., 1991, *Social and cognitive motivations of change: measuring variability in colour semantics*. *Language* 67: 34–62.
- MacLaury R. E., 1992, *From Brightness to Hue: An Explanatory Model of Color-Category Evolution*. In: *Current Anthropology*. 33 (2): 137–186
- MacLaury R. E., 1995, *Vantage theory*. In: Taylor J., MacLaury R. E. (eds.) *Language and the Cognitive Construal of the world*, s. 231–273. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- MacLaury R. E., 1997, *Color and cognition in Mesoamerica: constructing categories as vantages*. Austin: University of Texas Press.

- MacLaury R.E., 2013, *Vantage Theory in Outline*. In: Głaz A., Moist M. L., Tribushinina E. (eds.) *Vantage Theory: A View on Language, Cognition and Categorization*, s. 66–136. Cambridge Scholars Publishing.
- MacLaury R. E., Paramei G. V., Dedrick D. (eds.), 2007, *Anthropology of Color*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Melčuk I. A., 1960, *О терминах «устойчивость» и «идиоматичность»*. In: Вопросы языкознания, № 4. Москва: Изд. Академии Наук СССР
- Mikołajczuk A., 1999, *Gniew we współczesnym języku polskim*. Warszawa: Energeia.
- Mokienko V. M., 1980, *Славянская фразеология: учебное пособие*. Москва: Высшая школа.
- Mokienko V., Stěpanova L., 2008, *Ruská frazeologie pro Čechy*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Molotkov A. I., 1977, *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград: Наука.
- Moss A. E., Davies I. R. L., Corbett G. G., Laws G., 1990, *Mapping Russian basic colour terms using behavioural measures*. *Lingua* 82, s. 313–332.
- Mostepanenko E.M., 1987, *Свет в природе как источник художественного творчества*. In: Художественное творчество, s. 4–24. Москва: Советский писатель.
- Nassau K., 2019, *Colour*. In: *Encyklopaedia Britannica*.
URL: <https://www.britannica.com/science/color/The-perception-of-colour> (poslední přístup 20.05.2019)
- Neapolitanskij S. M., Matveev S. A., 2001, *Энциклопедия мантр*. Общество ведической культуры. Санкт-Петербург: Святослав.
- Nebeská I., 2005, *Metafora a metaforičnost*. In: Vaňková I., Nebeská I., Saicová Římalová L., Šlédrová J.: *Co na srdci, to na jazyku*, s. 92–106. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Normanskaja J. V., 2005, *Генезис и развитие систем цветообозначений в древних индоевропейских языках*. Москва: Институт языкознания РАН.
- Ocelák R., 2017, *JAZYKOVÁ KATEGORIZACE BAREVNÉHO PROSTORU*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.) *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: [https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ KATEGORIZACE BAREVNÉHO PROSTORU](https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_KATEGORIZACE_BAREVNÉHO_PROSTORU) (poslední přístup: 28. 4. 2019)
- Ogden C. K., Richards I. A., 1985, *The meaning of meaning: a study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*. London: ARK Paperbacks.
- Osherson D. N., Smith E. E., 1981, *On the adequacy of prototype theory as a theory of concepts*. *Cognition*, 9, s. 35–58.

URL: <https://ai2-s2-pdfs.s3.amazonaws.com/c2da/161bad14b2a3fb2759cf29cd855bde7e7ea6.pdf>

- Pajdzińska A., Tokarski R., 1996, *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*. Pamiętnik Literacki, LXXXVII, z. 4, s. 145–158.
- Pajdzińska A., Krzyżanowski P. (eds.), 1999, *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: „Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.
- Panther K.-U., Radden G. (eds.), 1999, *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Paramei G. V., 2007, *Russian ‘blues’. Controversies of basicness*. In: MacLaury R. E., Paramei G. V., Dedrick D. (eds.) *Anthropology of Color*, s. 75–106. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Petruničeva V., 2000, *Paleta barw w języku rosyjskim (o przymiotnikowych nazwach barw)*. In: R. Grzegorzczakowa & K. Waszakowa (eds.): *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*, s. 39–58. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Peirce, Ch. S., 1894, *What is a Sign?*
URL: <http://www.iupui.edu/~peirce/ep/ep2/ep2book/ch02/ep2ch2.htm>
- Pivtorak G. P., 1969, *Сім барв веселки*. In: *Мовознавство*, № 4, s. 79–81.
- Polivanov E. D., 1928, *Введение в языкознание для востоковедных вузов*. Ленинград: Восточный институт.
- Pollnac R. B., 1975, *Intra-cultural variability in the structure of the subjective color lexicon in Buganda*. *American ethnologist* 2.1, s. 89–109.
- Potebnia A.A., 1976, *Мысль и язык*. In: Potebnia A.A. *Эстетика и поэтика*, s. 35–220. Москва: Искусство.
- Quine W. O., 1977, *Natural kinds*. In: *Naming, necessity and natural kinds*. Ithaca — London.
- Radden G., Kövecses Z., 1999, *Towards a Theory of Metonymy*. In: Panther K.-U., Radden G. (eds.) *Metonymy in Language and Thought*, s. 17–60. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Rachilina J., 2000, *Когнитивный анализ предметных имён: семантика и сочетаемость*. Москва: Русские словари.
- Rachilina J. (Rakhilina E.), Paramei G., 2011, *Colour terms. Evolution via expansion of taxonomic constraints*. In: Biggam C. P. et al. (eds.) *New Directions in Colour Studies*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
URL: <http://rakhilina.ru/files/15rak.pdf>

- Ratliff F., 1976, *On the psychophysiological bases of universal color terms*. In: Proceedings of the American Philosophical Society, 120, s. 311–330.
- Reddy M. J., 1979, *The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language*. In: A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*, s. 284–310. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards I. A., 1936, *The Philosophy of Rhetoric*, s. 95–100. Oxford: Oxford University Press.
- Ricoeur P., 1975, *La métaphore vive*. Paris: Éditions du Seuil.
- Roberson D., Davies I. R. L., Davidoff J., 2000, *Colour categories are not universal: replications and new evidence from a stone age culture*. *Journal of Experimental Psychology: General*, 129, s. 369–398.
- Rojzenzon L. I., 1973, *Лекция по общей и русской фразеологии*. Самарканд: Изд-во СамГУ.
- Rohrer T., 2006, *Three dogmas of embodiment: Cognitive linguistics as cognitive science*. In: Kristiansen et al. (eds) *Cognitive linguistics: Current Applications and Future Perspectives*, s. 119–146. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Rosch (Heider) E., 1971, *'Focal' colour areas and the development of color names*. In: *Developmental Psychology*, 4, s. 447–455.
- Rosch (Heider) E., 1972, *Probabilities, sampling, and ethnographic method: the case of Dani colour names*. In: *Man*, vol. 7 (3), s. 448–466.
- Rosch E., 1978, *Principles of Categorization*. In: Rosch E., Lloyd B. (eds.) *Cognition and categorization*, s. 27–48. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Ruiz de Mendoza F.J., Díez O., 2002, *Patterns of conceptual interaction*. In: Dirven R., Pörrings R. (eds.) *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, s. 489–532. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Russkij cvet*, 2011. Москва: Издательский Дом «Экономическая газета».
- Římalová L., 2001, *Silný a slabý v češtině*. In: *Obraz světa v jazyce*, s. 88–95. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Safuanova O. V., Korzh N. N., 2007, *Russian color names: Mapping into a perceptual color space*. In: MacLaury R. E., Paramei G. V., Dedrick D. (eds.) *Anthropology of Color*, s. 55–74. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Salzmann Z., 1997, *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Academia – Ústav pro etnografii a folkloristiku.
- Sapir E., 1921, *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Saunders B., 1995, *Disinterring Basic Color Terms: a study in the mystique of cognitivism*. In: *History of the Human Sciences*. 8 (7): s. 19–38.

- Saussure, F. de, 1996, *Kurs obecné lingvistiky*. 2. vyd. Praha: Academia.
- Searle J. R., 1977, *Metaphor*. In: *Metaphor and Thought*. Cambridge: University Press.
- Serov N. V., 2003a, *Цвет культуры: психология, культурология, физиология*. Санкт-Петербург: Речь.
- URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001028/index.shtml>
- Schmiedtová V., Schmiedtová B., 2002, *The color spectrum in language: The case of Czech based on the Czech National Corpus*. In: Tenth International Symposium on Lexikography, Copenhagen May 4–6.2000, Niemayer, Lexikographica Series Maior 109, Symposium on Lexikography X, s. 285–292.
- URL: https://www.researchgate.net/publication/27269304_The_color_spectrum_in_language_The_case_of_Czech_Cognitive_concepts_new_idioms_and_lexical_meanings
- Schmiedtová V., Schmiedtová B., 2006, *Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu*. In: Čermák F., Blatná R. (eds.) *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*, s. 285–313. Praha: NLN.
- Smirnickij A. I., 1998, *Лексикология английского языка*. Москва: Издательство МГУ.
- Smirnova J. S., 2011, *Прототипический подход к анализу категории «конфликт»*. In: Молодой ученый. Vol. 2., № 8 (31), s. 95–98. Чита: Молодой ученый.
- URL: <https://moluch.ru/archive/31/>
- Srezněvskij I. I., 1873, *Замечания об образовании слов из выражений*. In: Зап. АН. Т. XXII, кн. II, s. 243–252. СПб.
- Steinvall A., 2002, *English colour terms in context*. Skrifter från moderna språk 3. Umeå universitet (Sweden).
- Stingl M., 1984, *Индейцы без томагавков*. Москва: Прогресс.
- Šachmatov A. A., 1941, *Синтаксис русского языка*. 2-е изд. Ленинград: Изд-во Накомпроса РСФСР
- Šanskij N. M., 1964, *Лексикология современного русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Šejnina J. J., 2001, *Энциклопедия символов*. Москва: Изд-во АСТ.
- Šemelík M., Šichová K., 2018, *Franišek Čermák et al.: The Dictionary of Czech Phraseology and Idiomatics, vol. 1: Similes, vol. 2: Nonverbal Idioms, vol. 3: Verbal Idioms, vol. 4: Propositional Idioms, vol. 5: Onomasiological Dictionary*. In: *Yearbook of Phraseology*, 2018 (8), s. 146–156.
- Štěpán P., 2004, *Označení barev a jejich užití v toponymii Čech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Stěpanova L., 1998, *Historie a etymologie českých rčení*. Praha: Karolinum.

- Taylor J. R., 2003, *Linguistic Categorization*. Oxford University Press.
- Tělitšyn V. L., Bagdasarian V. E., Orlov I. B., 2005, *Символы, знаки, эмблемы*. Энциклопедия. Москва: Локид-Пресс, Рипол классик.
- Tokarski R., 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tokarski R., 2007, *Konotace – prototypy – otevřené definice*. In: Saicová Římalová L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, 2007, s. 13–25. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Tolstoj N. I., Tolstaja S. M., 2013, *Славянская этнолингвистика. Вопросы теории*. (Материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5–6 ноября 2013 г.). Москва: Институт славяноведения РАН.
- Tribushinina E., 2013, *Vantage Theory and Linguistics: An Assessment of Framework and Methodology*. In: Głaz A., Moist M. L., Tribushinina E. (eds.) *Vantage Theory: A View on Language, Cognition and Categorization*, s. 293–338. Cambridge Scholars Publishing.
- Vamling K., 1986, *A note on Russian blues*. *Slavica Luntensia* 10, s. 225–233.
- Vaňková I., 2001, *Vidět barvy*. In: *Souvislosti*, 47, č. 1, s. 131–143. Praha: Sdružení pro Souvislosti.
- Vaňková I., 2003a, *Językowe i kulturowe odniesienia czeskiej nazwy barwy zelený*. In: R. Grzegorzczakowa & K. Waszakowa (eds.): *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*, s. 9–22. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Vaňková I., 2003b, *Kolory w czeskim obrazie świata: barwa żlutá*. In: Grzegorzczakowa R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*, s. 69–98. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Vaňková I., 2005, *Kapitoly o barvách*. In: Vaňková I., Nebeská I., Saicová Římalová L., Šlédrová J.: *Co na srdci, to na jazyku*, s. 195–246. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková I., 2017, *Jazykový obraz světa*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_OBRAZ_SVĚTA (poslední přístup: 8. 3. 2019)
- Vaňková I., Pacovská J. (eds.), 2010, *Obraz člověka v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.

- Veličko N. N., 2000, *Основы судебной медицины и судебной психиатрии*. Учебник. Москва: ЦИИНМОКП МВД России.
- URL: <https://lib.sale/sudebnaya-psihiatriya-besplatno/osnovyi-sudebnoy-meditsinyi-sudebnoy.html>
- Vinogradov V. V., 1946, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины*. In.: Труды юбилейной научной сессии Ленинградского государственного университета. Ленинград.
- Vinogradov V. V., 1947, *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке*. In: Шахматов А. А. 1864–1920. Сборник статей и материалов. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Waszakowa K., 1999, *Jakiego koloru jest człowiek?: o podstawowych nazwach barw używanych na określenie koloru twarzy ludzkiej we współczesnym języku polskim*. In: Kupiszewski W. (ed.) *Prace Filologiczne*, T. 44, s. 545–556. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2000a, *Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia. Metodologia opisu porównawczego*. In: Grzegorzczkova R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*, s. 17–28. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2000b, *Struktura znaczeniowa podstawowych nazw barw. Założenia opisu porównawczego*. In: Grzegorzczkova R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*, s. 59–72. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2003a, *Opis porównawczy znaczeń podstawowej nazwy barwy zielonej w języku polskim, czeskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim i wietnamskim*. In: Grzegorzczkova R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*, s. 49–68. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2003b, *Językowe i kulturowe odniesienia nazwy barwy żółtej we współczesnej polszczyźnie*. In: Grzegorzczkova R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*, s. 99–122. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2003c, *Porównanie znaczeń podstawowych nazw barwy żółtej w języku polskim, czeskim, rosyjskim, ukraińskim i szwedzkim*. In: Grzegorzczkova R., Waszakowa K. (eds.) *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty*

- mentalne. Część II, s. 163–188. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2010, *Perspektivy srovnávacích výzkumů v oblasti lexikální sémantiky ve světle kognitivnělingvistických teorií*. In: I. Vaňková, J. Pacovská (eds.): *Obraz člověka v jazyce*, s. 11–30. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- Wierzbicka A., 1990, *Сравнение — градация — метафора* (Перевод с пол. Г. Е. Крейдлина). In: Арутюнова Н. Д., Журина М. А. (eds.) *Теория метафоры*, s. 133–152. Москва: Прогресс.
- Wierzbicka A., 1992, *Semantic Primitives and Semantic Fields*. In: Lehrer A., Kittay E. F. (eds.) *Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*, s. 209–227.
- Wierzbicka A., 1996, *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.
- Webster J., Kay P., Webster M. A., 2014, *Perceiving the average hue of color arrays*. In: *Journal of the Optical Society of America*, 34 (1), s. 283–292.
- Whorf L. B., 1956, *LANGUAGE, THOUGHT, and REALITY*. Selected writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B. Carroll. Cambridge: Technology Press of Massachusetts Institute of Technology.
- Wittgenstein L., 1958, *Philosophical investigations*. Oxford.
- Zadeh L. A., 1965, *Fuzzy sets*. In: *Information and control* (8), s. 338–363. Elsevier.
- Žukov E. M. (ed.), 1973–1982, *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.

Slovníky

- Akademický slovník současné češtiny*, od r. 2012. Kol. autorů. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
URL: <http://www.slovníkcestiny.cz>
- Černych P. J., 1994, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. В 2-х томах. Москва: Русский язык.
URL: <http://www.slovorod.ru/etym-chernykh/index.html>
- Dal V. I., *Толковый словарь живого великорусского языка*.
URL: <http://slovardalja.net/>

- Dmitriev D. V. (ed.), 2003, *Толковый словарь русского языка*. Москва: Астрель, АСТ.
- Fasmer M., 1964–1973, *Этимологический словарь русского языка*. Пер. с нем. Т. 3. Москва: Прогресс.
- URL: <https://dic.academic.ru/contents.nsf/vasmer/>
- Fedorov A. I., 2008, *Фразеологический словарь русского литературного языка: ок. 13000 фразеологических единиц*. Москва: Астрель: АСТ.
- Flajšhans V., 2013, *Česká přísloví. Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slézsku*. První svázek: písmena A-N. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Flajšhans V., 2013, *Česká přísloví. Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slézsku*. Druhý svázek: písmena O-Ž. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Holub J., Kopečný F. (eds.), 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Jelistratov V. S., 2000, *Словарь русского арго*. Москва: Русские словари.
- URL: <http://gramota.ru/slovari/argo/>
- Jevgenjeva A. P. (ed.), 1999, *Словарь русского языка: В 4-х т. (Малый Академический Словарь)*. РАН, Ин-т лингвистич. исследований; 4-е изд., стер. Москва: Русский язык.
- URL: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/0encyc.htm>
- Jungmann J., 1989, *Slovník česko-německý*. Praha: Academia. (reprint)
- Klégr A., 2007, *Tezaurus jazyka českého: Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kurilova A. D., 2009, *Новый фразеологический словарь русского языка: более 8000 фразеологизмов*. Москва: Русский язык – Медиа, Дрофа.
- Machek V., 2010, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mokienko V., Wurm A., 2002, *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Nakladatelství Univerzity Palackého.
- Mokienko V., Nikitina T., 2007, *Большой словарь русских поговорок*. Москва: ОЛМА Медиа Групп.
- URL: <https://dic.academic.ru/contents.nsf/proverbs/>
- Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, 1998. Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martincové. Praha: Academia.

- Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*, 2004. Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martincové. Praha: Academia.
- Nový akademický slovník cizích slov A – Ž*, 2009. Kolektiv autorů pod vedením Jiřího Krause. Praha: Academia.
- Ottův slovník naučný*, 1888–1909. Praha: J. Otto.
- Ožegov S. I., Švedova N. J., 1949–1992, *Толковый словарь русского языка*. Москва: Российская академия наук, Институт русского языка имени В.В. Виноградова.
- Pokorny J., 1959, *Indo-European Etymological Dictionary - Indogermanisches Etymologisches Woerterbuch*.
URL: <http://dnghu.org/indoeuropean.html>
- Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957. Redakce: Hujer O., Smetánka E., Weingart M., Havránek B., Šmilauer V., Ziskal A. Praha.
URL: <https://psjc.ujc.cas.cz/>
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda.
- Serov V. V., 2003b, *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*. Москва: Локид-Пресс.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*, 2009. F. Čermák a kolektiv autorů. Praha: Nakladatelství Leda.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
URL: <https://ssjc.ujc.cas.cz/>
- Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost; historie a původ slov*, 2009. Hugo J. a kolektiv autorů (eds). 3. rozšířené vydání. Praha: Maxdorf.
- Stěpanova L., 2007, *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

- Šanskij N. M., Bobrova T. A., 2004, *Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов*. Москва: Дрофа.
- Tichonov A. N. (ed.), 2004, *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*, 2004. Сост.: А. Н. Тихонов, А. Г. Ломов, А. В. Королькова. Москва: Флинта: Наука.
- Tresidder J., 1999, *Словарь символов*. Москва: ФАИР-Пресс.
- Ušakov D. N., 1935–1940, *Толковый словарь русского языка*. В 4-х т. Москва: Советская энциклопедия; ОГИЗ; Гос. изд-во иностранных и национальных слов.
URL: <https://ushakovdictionary.ru/>
- Zaorálek J., 1963, *Lidová rčení*. 2. opravené vydání. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Jazykové korpusy

- Český národní korpus* – SYN2005, SYN2010. Ústav Českého Národního Korpusu FF UK, Praha.
URL: <https://www.korpus.cz/>
- Národní korpus ruského jazyka (Национальный корпус русского языка)* – NKRJ, 2011. Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Отдел компьютерной лингвистики и лингвистической поэтики, Москва.
URL: <http://ruscorpora.ru>

Příloha 1: Soubor českých a ruských frazémů